

**HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ DERGİSİ**

Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi
Bellek International Journal of History and Culture Research

ISSN: 2717-6142

2022

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi
BELLEK International Journal of History and Culture Studies

ISSN: 2717-6142

2022

Contact / İletişim

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Tayfur Sökmen Kampüsü-Antakya/HATAY

Phone : +90 326 245 58 68/11106

Fax : +90 326 245 58 67

e-mail : bellek@mku.edu.tr

web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bellek>

Copyright © 2019
Hatay Mustafa Kemal University Faculty of Arts and Sciences History Department
All rights reserved

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Editör Kurulu

BELLEK International Journal of History and Culture Studies Editorial Board

Sahibi / Owner

Associate Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA

(On Behalf of The Department of History, Hatay Mustafa Kemal University)

Baş Editör-Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. İsa KALAYCI, (Hatay Mustafa Kemal University-Hatay/Turkey)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Maria IVANICS, Szeged University-Szeged/Macaristan

Assoc. Prof. Dr. Haydar CORUH, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Mikail KOLUTK, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Mustafa İŞİK, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. İsmail BULBUL, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Alihan LIMONCUOĞLU, Istanbul University-Istanbul/Turkey

Assist. Prof. Dr. Gokhan KALMIS, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Assist. Prof. Dr. Roza ABDİKULOVA, Kyrgyzstan-Turkey Manas Univ.

Bishkek/Kyrgyzstan

Assist. Prof. Dr. Sedat BİLİNİR, HMKU-Hatay/Turkey

Dr. Irwan SAİDİN, Malaysia National University-Selangor/Malaysia

Dr. Sebahattin ABDURRAHMAN, Middlesex University-London/England

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (Manas Üniversitesi-Bişkek/Kırgızistan)

Prof. Dr. Bülent BAKAR (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/Türkiye)

Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/Türkiye)

Prof. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (İzmir Demokrasi Üniversitesi-İzmir/Türkiye)
Prof. Dr. Nuri YAVUZ (Artvin Çoruh Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan KILIÇ (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/Türkiye)
Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Prof. Dr. Osman KÖSE (Polis Akademisi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Zeki ÇEVİK (Balıkesir Üniversitesi-Balıkesir/Türkiye)
Doç. Dr. Akın BİNGÖL (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Doç. Dr. Ebru GÜHER (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/Türkiye)
Doç. Dr. Hamit ŞAFAKÇI (Artvin Çoruh-Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Doç. Dr. Meral KUZGUN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Doç. Dr. Nasrullah UZMAN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Özer ÖZBOZDAĞLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Sacit UĞUZ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Selim KAYA (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/Türkiye)
Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Doç. Dr. Volkan PAYASLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Enis DİNÇ (Türk-Alman Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan TÜRKKAN (Karabük Üniversitesi-Karabük/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim EFE (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan SAMIKIRAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman HATİPOĞLU (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)

Sayı Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Mehmet Emin ŞEN (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Memet YETİŞGİN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Doç. Dr. Ekrem Yaşar AKÇAY (Hakkari Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail BÜLBÜL (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Sacit UĞUZ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Selahattin SATILMIŞ (Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. Selim KAYA (Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Nur MORKOÇ (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Beyazıt SÖYLEMEZ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ferhat ARIK (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hilal ÇİFTÇİ (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kadriye ŞAHİN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sedat BİLİNİR (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Arş. Gör. Dr. Caner AYDEYER (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Dr. Ahmet ÇAPARLAR (Bağımsız Araştırmacı)
Akif BAYĞIN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

**Dergimiz; Google Scholar, İdealonline, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi),
Asos İndeks ve Semantic Scholar veri tabanlarında taranmaktadır.**

Tasarım / Design

Aysel TINAZ, aysel.tnaz@gmail.com

**Dergi içerisinde yer alan içeriklerden sadece ilgili yazarlar sorumludur. Editör kurulu sorumlu tutulamaz.
BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Hakemli bir dergidir. Yılda 2 sayı olacak
şekilde yayınlanır.**

EDİTÖRDEN

Değerli Bilim İnsanları

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi'nin üçüncü yılının son sayısında (4. Cilt, 2. Sayı) Bilim dünyasına Türkçe ve İngilizce olmak üzere 1 derleme, 5 araştırma makalesi ve 3 kitap değerlendirmesi yayınlamaktan övünç duyuyoruz. Çalışmalarıyla hem dergimize destek olan hem de bilimsel birikime hizmet eden tüm yazarlarımıza teşekkür ederiz. Ayrıca bilimsellik saikiyle kıymetli vakitlerini ayırarak makalelerimizin değerlendirme sürecindeki katkılarından dolayı sayı hakemlerimize de müteşekkirimiz. İyi okumalar...

31/12/2022

Doç. Dr. İsa KALAYCI
(Baş Editör)

İÇİNDEKİLER/INDEX

Derleme Makalesi / Review Article

Talha KÖSEOĞLU

Politics Of Sufism in the Ottoman Empire: A Comparative Analysis.....97-112

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Sinan ÖZTÜRK

Hitit Deniz Ritüeli Üzerine Bir Değerlendirme.....113-126

Abdullah BAKIR, Ali MIYNAT ve Fatih DEMİR

2020-2021 Yılları Uluborlu Türkiye Selçuklu ve Beylikler Dönemi Yüzey Araştırması İslami Sikke Buluntuları.....127-143

Süleyman ÖZKAN ve Arzu BAYKARA TAŞKARA

Kos (Istankoy) Island "Hisarlik Ancient City" Excavation.....144-167

Fatih Turgay ELDEM

İngiliz, Amerikan ve Türk Arşiv Belgelerine Göre Kurtuluş Savaşı Döneminde Mardin Sancağı'ndaki Bazı Siyasi Olaylar ve Şahsiyetler.....168-194

Rabia YAMAN ve Metin KOPAR

1929 Ekonomik Krizinin Türk Basınındaki Yansıması.....195-211

Kitap Tanıtımı / Book Reviews

Kerim Köksal KAYA

Burak Nazif Sarıcı, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, 269 s. ISBN: 978-625-8431-69-8.....212-218

Berkay ÇETİN

Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütte (Edl.), *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, 1. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, 400 s. ISBN: 9786057789211.....219-226

Mehmet DERİ

Selim Hilmi Özkan, *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, 286 s. ISBN: 978-605-2101-00-1.....227-230

POLITICS OF SUFISM IN THE OTTOMAN EMPIRE: A COMPARATIVE ANALYSIS*

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TASAVVUFUN SİYASETİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Talha KÖSEOĞLU**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 26/12/2022 Düzeltme/Revised: 26/12/2022 Kabul/Accepted: 26/12/2022

Derleme Makalesi / Review Article

Atf / Cite as: Köseoğlu, T. (2022). Politics Of Sufism in the Ottoman Empire: A Comparative Analysis. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 97-112. <https://doi.org/10.52735/bellek.1191079>

ABSTRACT

Sufi orders and brotherhoods have extensively contributed the reproduction and transformation of the social and political formation in the Ottoman Empire besides their significance in cultural and intellectual life. Contrary to the previous scholarship which identifies Sufi orders as unchanged and timeless religious movements during the medieval times, and one of the causes of political decline and social decay in early modern era when the Empire underwent profound social and political transformations; revisionist studies underscore the importance of historicizing Sufi orders and recognizing the transformations in their internal dynamics and their changing destinies in the course of history. In this paper, I am going to analyze three books on Sufi movements in the Ottoman Empire—namely, *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World, 1450-1700*, by Dina Le Gall (2005); *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire: The Rise of the Halveti Order, 1350-1650*, by John J. Curry (2010); and *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*, by Ahmet T. Karamustafa (1994). I argue that an adequate understanding of the history of Sufi orders requires taking the political conditions and the relationship between Sufi groups and political authorities into account. Not only the personal relations of political actors with Sufi lodges and masters, the broad political framework and social conditions as well should be addressed by the historian to account for any change and/or persistence in the internal dynamics as well as the social recognition of the analyzed Sufi order.

Anahtar Kelimeler: Sufism, Ottoman history, early modern era, tariqa, historiography

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Arş. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, tkoseoglu@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7292-0119

ÖZ

Tasavvufî hareketler ve tarikatlar, kültürel ve entelektüel hayattaki önemlerinin yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyal ve siyasi oluşumun yeniden üretilmesine ve dönüştürülmesine büyük katkı sağlamıştır. Tarikatları Orta çağ boyunca durağan/değişmeyen dini hareketler olarak tanımlayan ve İmparatorluğun derin sosyal ve siyasi dönüşümler geçirdiği erken modern çağda siyasi gerilemenin ve sosyal çürümenin nedenlerinden biri olarak tanımlayan önceki araştırmaların aksine; revizyonist çalışmalar, tarikatları tarihselleştirmenin, iç dinamiklerindeki dönüşümleri ve tarihin akışı içinde değişen pozisyonlarını anlamının önemini vurgulamaktadır. Bu makalede, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tasavvuf hareketleriyle ilgili üç kitabı analiz edeceğim: Dina Le Gall'in 2005 tarihli kitabı *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World, 1450-1700* (Bir Tasavvuf Kültürü: Osmanlı Dünyasında Nakşibendiler, 1450-1700); John J. Curry'nin 2010 tarihli kitabı *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire: The Rise of the Halveti Order, 1350-1650* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman Tasavvufî Düşüncenin Dönüşümü: Halveti Tarikatı'nın Yükselişi, 1350-1650); ve Ahmet T. Karamustafa'nın 1994 tarihli kitabı *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550* (Tanrı'nın Kuraltanılmaz Dostları: İslam Dünyasında Derviş Toplulukları, 1200-1550). Makale, tarikatların tarihinin yeterli bir şekilde anlaşılmasının, siyasi koşulları ve tarikatlar ile siyasi otoriteler arasındaki ilişkiyi hesaba katmayı gerektirdiğini savunuyor. İslami ve tasavvufî hareketlerin iç dinamiklerindeki değişimleri ve süreklilikleri, bunların toplumsal konumlarını ve siyasallaşmalarını açıklamak için yalnızca siyasi aktörlerle tasavvuf zaviyeleri ve şeyhlerinin kişisel ilişkilerini değil, aynı zamanda bu ilişkileri dönüştüren geniş siyasi çerçeve ve sosyal koşullar da tarihçi tarafından ele alınmalıdır.

Keywords: Tasavvuf, Osmanlı tarihi, erken modern dönem, tarikatlar, tarih-yazımı

INTRODUCTION

The place of religion within the general political and social structure of the Ottoman Empire displays continuities with the tradition of Islamic Near Eastern empires of the medieval times. However, the social and political impact of religion was in a constant transformation in the Ottoman Empire whose geographical enormity as well as historical longevity outdistanced not only the previous Islamic empires but also most of its contemporary counterparts in the East and in the West. Thus, it would evidently be a misrecognition to imagine social and political formation of the Empire as static and frozen, and to represent the role of religion and religious movements unchanged. Sufi orders and brotherhoods are among those religious movements which were central to the history of the Ottoman Empire. They contributed extensively to the reproduction and transformation of the social and political formation of the Empire besides their place in the cultural and intellectual life. In their relationship with the social structures and political power-centers of the Empire, however, religious movements themselves have also transformed in the course of history. Moreover, transformation of a diverse body of orders and brotherhoods differed to a great extent in relation to, and depending on, the changing political and social conditions of the Empire. Hence, while certain religious groups became closer to the center, politically more legitimate and socially more established, others were disregarded by the center, marginalized by the cultural elite, and became dissident subjects of the Empire.

Thus, studies of Sufi orders and brotherhoods, like any other phenomenon, demand heavy consideration of broad social and political frameworks. Notable scholarly works on this subject contributed immensely to our understanding of religious life in early Turkish-Islamic states.¹ As valuable as their contribution are, this early scholarship have not been followed by

¹ See for instance, Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ: İstanbul, 2013; Mehmed Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, Alfa: İstanbul, 2017; Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi*, Selçuk Yayınları: Ankara, 1967; Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, 2004; Hilmi Ziya Ülken, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, Doğu-Batı: Ankara, 2021; Abdülbaki Gölpınarlı, *100 Soruda Tasavvuf*, Geçek Yayınları: İstanbul, 1969; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlanadan Sonra Mevlevilik*, İnkılap: İstanbul, 1983; Abdülbaki Gölpınarlı, *Melâmilik ve Melâmiler*, Gri Yayınları: İstanbul, 1992; Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim: İstanbul, 2016; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, Timaş: İstanbul, 2020; and Ahmet Yaşar Ocak, *Kalenderiler: Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik*, Timaş: İstanbul, 2017.

studies with historical methodological approaches of contemporary schools in social and cultural history. Thus, Sufi orders and brotherhoods in the history of the Ottoman Empire have faced the risk of being identified as unchanged and timeless religious movements during the medieval times, and one of the causes of political decline and social decay in the early modern times when the Empire underwent profound social and political transformations due to external and internal historical developments. Contrarily, revisionist history studies underscore the importance of historicizing the Sufi orders and recognizing the transformations in their internal dynamics and their changing destinies in the course of history. One of the most important aspects of the history of Sufi orders, in this dynamic picture, is their relations with the political center of the Empire. Center's approach to the Sufi orders was subject to change in accordance with political priorities and the cultural/intellectual taste of the elites and political authorities. Quite naturally, this had a decisive impact on the organization and social recognition of different Sufi groups. Therefore, this paper argues that an adequate understanding of the history of Sufi orders requires taking the political conditions and the relationship between Sufi groups and political authorities into account. Not only the personal relations of political actors with Sufi lodges and masters but also the broad political framework and social conditions should be addressed by historians in order to account for any change and/or persistence in the internal dynamics as well as the social recognition of the analyzed Sufi order.

This paper is going to analyze Dina Le Gall's *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World, 1450-1700*, John J. Curry's *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire: The Rise of the Halveti Order, 1350-1650* and Ahmet T. Karamustafa's *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550* in relation to the argument above. Le Gall and Curry focus on two different Sufi orders; Naqshbandis and Halvetis respectively.² Yet one common point of these two Sufi groups is that they have been closer to the tenets of orthodox Islam, and they were regarded as relatively legitimate by the cultural elite and religious authorities. These two books cover almost the same historical periods in which growth of the Ottomans culminated in the imperial state formation in the late 15th and early 16th century, and their rivalry with Shiite Safavids played a significant role in center's approach to religion in general and Sufi orders in particular. Karamustafa, on the other hand, focuses on dissident dervish groups, still within the framework of Sufism but rather a marginal one from the perspective of orthodox Islam. Furthermore, his study covers an earlier period. Nevertheless, it corresponds to a significant era in the history of Ottoman Empire as the latter has become a complex and fully fledged world-empire and the political priorities of the center, accordingly, had been changing against the favor of heterodox mystical dervishes. Another important factor is the beginning of Sunni-Shiite clash already in the late 1400s. Thus, despite the discrepancies in timeframe with the other books, *God's Unruly Friends*, too, sheds light on the relationship between political authorities and Sufi groups, yet from another perspective that of the dissident, marginal dervishes. The paper will first discuss Le Gall's book through providing a brief summary, elaborating on main points and making a historiographical critique in relation to my argument. The same logic will be followed for *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire* and *God's Unruly Friends* respectively. Finally, a comparative analysis of these three books will be presented.

² Naqshbandiyya is a Sufi order (tariqa) originated in Transoxiana in the 14th century. It is by now the most dominant Sufi order in Turkey (and probably the whole Muslim World), known with its members' strict adherence to Sunni orthodoxy. For detailed information, see Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/naksibendiyye#1> (24.12.2022). Halvetiyya is originated also in the 14th century in the region south to the Caspian Sea. It found opportunity to expand into Anatolia, Balkans and Africa during the Ottoman expansion. For Halvetiyya, see Süleyman Uludağ, "Halvetiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/halvetiyye> (24.12.2022).

1. A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World, 1450-1700

Dina Le Gall's *A Culture of Sufism* analyzes the Naqshbandi Sufi order first from the order's emergence in Transoxiana to its diffusion through Ottoman lands and, second from the order's building up a religious orthodoxy in relation to the politics of the Empire. Le Gall's main contention is to present Naqshbandi order as a historical phenomenon with its social and cultural aspects which affected and were shaped by the dynamic historical conditions. Analysis of these hitherto neglected features of the order in an unexplored period of the Naqshbandi history enlightens our understanding of Sufism in the early modern period as well as the organization of Naqshbandis in that period. Le Gall argues that the reason of this negligence was the scholarly bias of focusing on politics of the two branches of the order—Mujaddidiyya and Khalidiyya—in the 19th century mostly because of an intellectual conformism and orientalist/colonialist mind-set. Rather, by focusing on ritualistic and teaching practices, patterns of communication and building networks, patronage, intellectual preferences, and so on and by relying on “mundane sources ranging from devotional manuals to spiritual genealogies, treatises, biographical and hagiographical literature, chronicles, travel accounts, city histories and geographies, surveys of Sufi lodges, and record of charitable endowments”, Le Gall tries to understand Naqshbandis in their relation to social and cultural life of Ottoman Empire and the working of tariqas from 1450 to 1700.³

The first part of the book begins with an investigation on the nature of Naqshbandi diffusion from Transoxiana to the Ottoman Empire. We can speculate that the reason is evident as the shifting political power-center through Istanbul as the Ottomans rose as the most powerful Islamic empire; nevertheless, the picture is more complicated. Le Gall points out the importance of Ubeydullah Ahrar and the activities of his khalifas who conveyed his doctrines throughout the Islamic world with a missionary vision.⁴ Another important factor is the rise of Safavids in Iran and consequently the persecution of Naqshbandis in this part of the world. Most probably this broke the linkage between Transoxiana and Anatolia, and eventually led the autonomous development of the tariqa in Ottoman lands, centering Istanbul. Already after the conquest of the city, Mehmed II invited prominent Naqshbandi masters from Transoxiana and Khorasan. Following historical figures like Abdullah İlahi and Ahmed Bukhari, Naqshbandis settled in Istanbul towards the end of the 15th century. By comparing their strength with that of Mevlevis and especially Halvetis, Le Gall maintains that Naqshbandis were not the most favored order in the bloom of Sufi orders in the Empire in the late 15th and 16th centuries.

Nevertheless, they could diffuse into the cultural elite and became influential among *ulama* circles thanks to their reference to Ibn Arabi, an important mystic for the Ottoman dynasty, and their mastery over Persian literature, respected among Ottoman elite circles. Outside the capital, however, Naqshbandis remained relatively ineffective in Anatolia and the Balkans except Bursa and Kurdish-populated regions. In Ottoman's campaign against Christianity and heterodoxy within Muslim lands, especially in the Balkans, Halvetis and other orders were more instrumental for the Sunnification policies of the Empire. Moreover, historically Naqshbandis' organizational structure facilitated their establishment in urban centers rather than rural areas. Finally, in Arab lands, like in the Balkans and Anatolia, Naqshbandi diffusion was insignificant until more popular Mujaddidiyya movement. For one thing, strong Hanafi overtone in their creed did not attract Shafi Arab audience. Their reputation

³ Dina Le Gall, *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World, 1450-1700*, State University of New York Press, New York, 2005, pp. 2-3.

⁴ For more information on Ahrar, see Necdet Tosun, “Ubeydullah Ahrâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ubeydullah-ahrar> (25.12.2022).

in Persian literature and orientation towards Persian culture might be another alienating factor. More importantly, Le Gall speculates on Arab perception of the order as an Ottoman projection which account for their cultural and political suspicion for Naqshbandis.

After the analysis of geographic expansion of Naqshbandi tariqa, Le Gall discusses main line of Naqshbandi teachings and devotional practices in relation to the Ottoman social and political realities. The most prominent feature of Naqshbandi doctrine is their adherence to the Sharia and Sunna which attracted the attention of Ottoman religious authorities and explains their inclination towards the tariqa. While they follow the mystical teachings of their great master Ibn Arabi and did not refrain from ascetic, inner-worldly devotional practices, Naqshbandis shaped their behaviors within the framework of the community-based interpretation of Sharia. Their mysticism and asceticism, unlike the other Sufi groups, did not prescribe seclusion from society. Le Gall states that

especially the last refrain was more than simply a rejection of either ritual seclusion in a cell or the more general ascetic withdrawal from society. Rather, it went to the very heart of the unique Naqshbandi way of seeking God—what the manuals called, after ‘Abd al- Khaliq Ghujduvani, *khalvat dar anjuman*, that is, “solitude within society” or seeking God while immersed in society.⁵

This idea of seeking individual/spiritual purity within society accounts for their popularity among urbanites as it allows its members to carry on their worldly activities in their social and family lives. Another difference from other Sufi orders, highlighted by Le Gall, is Naqshbandis’ unique *silsila* which begins with the first caliph Abu Bakr rather than prophet’s cousin and son-in-law Ali. Their *silsila* marked their Sunni identity especially during the culmination of Sunni-Shiite clash with the rise of the Safavids in Iran. However, notwithstanding the established arguments, Le Gall’s sources show that the role of Naqshbandis in cleansing the Kizilbash elements of Anatolia and the battles over orthodoxy was rather insignificant. Nevertheless, their strict obedience to the Sharia prevented their persecution during the puritanical Kadizadeli movement against mystical Sufi orders.

Dina Le Gall’s main aim is to revise and offer alternatives for the retrospective readings of Naqshbandi history under the impact of the vigorous 19th century branches, Mujaddidiyya and Khalidiyya. She successfully carries out this task in several grounds. First of all, Naqshbandis establishment and strong presence in Ottoman Empire predates the penetration of Indian-origin Mujaddidiyya. Historical contingencies facilitated their organization in the Empire. Through patronage relations and thanks to their command over Persian literature and abidance to Sunni orthodoxy they could secure a solid position. More importantly,

The Naqshbandi identity that was inculcated in disciples during our period had tit its heart not simply rigorous Fidelity to the shari’a but rather a more complex regimen. It combined devotional sobriety and shari’a-abidance along with the shunning of common Sufi practices that Naqshbandis cast as ostentatious or inferior, a call for adepts to engage in their Sufi discipline while leading lives fully immersed in society, a claim to superior mystical journeying, and a vision of an irshadi Sufism in which shaykhs were intimate guides of individual mystical seekers along a path of spiritual transformation.⁶

Hence, they were able to disseminate their teachings at the societal level with their successful reconciliation of “devotional sobriety and sharia abidance”. Second, despite the intense Sunni overtone of their doctrine, they did not actively participate in the Sunnification of Anatolia and the Balkans, especially during the campaign against the Kizilbash, unlike what the previous scholarship—which identifies Naqshbandis with strong political activism in favor of protecting Sharia-based Sunni Islam, argues. Third, Naqshbandis’ relation with the political authorities, in comparison with that of Halvetis for instance, was not as profound as it was

⁵ Le Gall, *A Culture of Sufism*, p. 119.

⁶ Le Gall, *A Culture of Sufism*, p. 180.

assumed in other studies. Lastly, Le Gall depicts the Sufi expansion and their internal organization as rather loose, unstructured, and depending on historical contingencies. Unlike the Mujaddidi-influenced Naqshbandiyya of the 19th century, in the 16th and 17th centuries “we meet a remarkable looseness and an array of independent and institutionally unconnected circles based primarily in personal and vertical *silsila* bonds.”⁷ Her contribution to the understanding of the Naqshbandiyya, based on these four grounds, is closely related to her way of looking at the developments in the course of the order’s history, in their own terms and within the historical realities of the time. Hence, in doing so, she adequately historicizes Naqshbandiyya’s dissemination through Ottoman lands and establishment of the order henceforth.

Le Gall’s account for the strength of Naqshbandis within Ottoman society is, I think, one of the most striking parts of her argument. Le Gall underscores the Naqshbandi adherence to mystical Sufi tradition through their ritualistic practices like *dhikr*, *muraqaba* and *rabita*, while embracing the community-based Sharia. In this way, they did not encounter with the suspicion of orthodox religious authorities because of their mystical practices, and they allowed their members to perform devotional practices while carrying out their daily activities within social life. Their strength in dissemination comes partly from this balance of attractive mystical outlook and affirmation of the society. Second reason, Le Gall highlights, is the loose structure of Naqshbandi organization, foremost their non-hereditary mode of succession which enabled them to remain dynamic and to diffuse different parts of the Empire more effectively than the other Sufi tariqas.

As we clearly see, Naqshbandis relation with the Ottoman political elite is of secondary or tertiary importance in their successful establishment. Le Gall’s comparison of Halvetis and Naqshbandis in this respect is very useful. Accordingly, “[i]n terms of access to the Ottoman court, *tekkes* founded, endowments, and other material support, it is the Khalwatiyya rather than Naqshbandiyya that was favored by the Ottoman governing elite of our period, perhaps ... because Khalwatis, or at least some Khalwati branches, were more politically useful to the Ottomans.”⁸ One possible reason of this Halveti superiority is the strict abidance of Naqshbandis to legal-base Islam and stronger heterodox elements among Halvetis which made them more instrumental. Nevertheless, Naqshbandis, too, found ways to obtain strong relations with the political elite even with Ottoman sultans. Aforementioned invitation of Mehmed II for Transoxanian Naqshbandis is but one example. Sultan Murad III’s close relations with prominent figures of the tariqa such as Ahmed Sadiq Tashkandi and Şa’ban Efendi, Grand vizier Rüstem Paşa’s patronage for Naqshbandi disciple and poet Rızai and Paşa’s building projects in favor of the order are striking in this sense. “When Ahmed Sadiq died in the plague of 994/1586”, for example “the sultan is said to have suspended the work of the Imperial Council for three days.”⁹ Naqshbandis’ interaction with the political and cultural elite is not restricted to the personal affinities and their patronage relations. As stated above, they obtained a prestigious status among the *ulama* and men of religion in general thanks to their association with the Persian literature, especially to their reading of Mathnavi of Rumi.

Despite Le Gall’s adequate explanations for the Naqshbandis’ appeal to the taste of Ottoman religious authorities and cultural elite, she does not give an historical account of the increasing number of men of religion who joined the tariqa during the end of her period of study. Following the imperial formation efforts through establishment of madrasas and other institutions to supply state’s need of personnel, we know that increasing number of people sought for career in Ottoman education system or in bureaucratic machinery. Yet, not all were able to be recruited as madrasa masters or state officials. This might have an impact on the

⁷ Le Gall, *A Culture of Sufism*, p. 181.

⁸ Le Gall, *A Culture of Sufism*, p. 149.

⁹ Le Gall, *A Culture of Sufism*, p. 139.

increasing popularity of Naqshbandis among literate people. The reason for this popularity can be that young graduates sought ways to establish patronage relations for which they might think Naqshbandi affiliation would be helpful; or that they sought ways to continue their lives within the tariqa since they could not find other career opportunities.

Thus, Le Gall does not provide us with inferential or speculative interpretations of the social context. Although she argues for the adaptability of Naqshbandis to the Ottoman context, she does not give concrete historical examples sufficiently to strengthen her argument. In addition to this, there are minor deficiencies in the book such as the obscurity of order's popularity in Kurdish-populated regions and the little space she allocates for the essential teaching and devotional practices of the order. For the former, she refers to the special location of Kurdish-populated regions as a natural destination in Naqshbandis' long-distance travels from Central Asia to Asia Minor, the Balkans and Hejaz; it may not suffice to account for its strength in this locale. Compared to her very well argumentation for the failure of the order in Arabia, this part remains weak for Le Gall's account. For the latter, it is only in the last chapter that she elaborates on the philosophical/ideal elements in Naqshbandi teaching and their daily, mundane practices as well as other cultural aspects related to the order.

To sum up, Dina Le Gall introduces a new perspective to the study of Sufi orders in early modern Ottoman history through which we understand how historical and geographical specificities shape the organization of Naqshbandiyya. Her main accomplishment is to look at the orders' diffuse into Ottoman society in a prospective way starting from the initial point of this historical development, and to deconstruct the biased generalizations on the basis of 19th century Mujaddidi and Khalidi practices. This is very important in that it retrieves us from teleological reading of this history. One of the reasons of the strength as well as novelty of her historiographical position is the sources she uses. The number of primary sources and more importantly the way she utilizes them are points worth mentioning. Benefitting from the richness of Naqshbandi tradition in this respect, Le Gall relies heavily on their own sources to have insight into Naqshbandis' own view of themselves and of other contemporary religious communities. This gives us a more accurate and perhaps unbiased idea about Naqshbandi doctrines and practices and the context within which they perform those. Among these sources she extensively cites, there are various books by Sadiqi, Qazwini and Uthmani. Had she situated the connection between the knowledge she derives from these sources with more concrete examples of social context, she could have built a very strong narrative around her arguments. Nevertheless, her study is one of the recent revisionist studies and broadens our insight into Naqshbandis in the Ottoman Empire, their relations with the authority as well as social and cultural life in different locales.

2. The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire: The Rise of the Halveti Order, 1350-1650

The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire discusses the genesis of Halveti Sufi order during and after the Mongol invasion in Azerbaijan and Northern Iran, and the birth and evolution of one of its sub-branches, Şa'baniye, in Kastamonu. John Curry's main focus is on the Halvetis' ability to adapt changing social and political conditions both before and after their incorporation to Ottoman Empire. Heretofore, the broad social appeal of the order has been explained through either Halvetis' penetration to the regions that were neglected by Ottomans or their co-operation with the state in Sunnification campaigns in the Balkans and Anatolia. Curry's main contribution is to show Halveti-Ottoman relations were much more complicated and specific to socio-historical context in which Halvetis found themselves. To do so, he combines the strength of the so-called anthropological studies of mysticism which focus on specific, small groups of Sufis and macro studies that analyze

historical development of intellectual aspects of mystical orders. Thus, on the one hand the book provides an outlook for the development of this broad-based Sufi order and its dissemination in the Ottoman Empire; and on the other, it brings Şa'baniye sub-branch under scholarly scrutiny to analyze the impact of socio-political changes on the order with concrete examples.

The book begins with the investigation of Halveti *silsila* which starts with Ali Ibn Abi Talib and continues with some prominent figures of Shiite belief system. Yet, what is evident, for him, is that these early parts of Halveti *silsila* were constructed during the formation of the order in the 12th and 13th centuries. Curry maintains that this does not suggest an interplay between Shiism and Sufism, or Halvetis as a crypto-Shiite group. Interestingly, Shiite incorporation of such figures in their *imam* lineage did not withhold Halvetis from embracing them as saints. Perhaps this is one of the reasons of Halvetis' instrumentality Le Gall refers in the Ottomans' campaign against the Kizilbash. However, the Safavid hostilities towards the order in the late 15th century which led them move westward from their place of origin prove that these common elements did not suffice to bring Halvetis and Shia closer. Hence, in this period Halvetis detached from Azerbaijan, Herat and Şirvan and sought ways to penetrate Ottoman domain. Curry reports that even in the end of the 16th century, Halvetis were depicted as "strange and alien in comparison with groups in the political center of the Empire" by Gelibolulu Mustafa Ali, perhaps because of their earlier affiliation with Mamluk dynasty.¹⁰ Thus, influential and well established as they were in the 17th century, Halvetis' initial dissemination in the Ottoman realm was by no means smooth and painless. Yet, as the order spread throughout the empire and consolidated confidence and sympathy of the political elite, its destiny went hand in hand with the growth of Ottoman power and influence.

Second part of the book concerns the life of Şa'ban-ı Veli and the foundation of Şa'baniye sub-branch following his legacy. The only source Curry relies on for the life of Şa'ban-ı Veli is the hagiography of Ömer El-Fuadi whom Curry discusses in the last part of the book as one of the successors of Şa'ban-ı Veli. Since Şa'ban-ı Veli was not born in a prominent family which is usually the case for important religious figures of the time; the information about his early life is very little. Curry informs us that he lost his parents at an early age, and he was raised by a wealthy woman in Taşköprü who enabled him to continue with his early education and helped him to go to Istanbul for a scholarly career. This information is highly important in that it shows the role of pious women and their social status in the early modern Ottoman context. That being said, Şa'ban-ı Veli was not satisfied with the training he received in Istanbul and joined the orbits of mystical orders. We do not know whether he failed to obtain a position among *ulama* or within bureaucracy, but he decided to turn back to Kastamonu. On his way back, he converted to Sufism after a visit he paid to a Sufi hospice near Bolu. Following his conversion Şa'ban-ı Veli continued his career as a preacher in a mosque in his town while he was disseminating Halveti teachings as a master. This double mission was unusual for Sufi masters of pre-17th century since they were unwilling to maintain a public position, especially Halvetis. Curry points out that linking mystical identity with public positions in society became an important strategy for Sufi masters during Selim I's campaign against Safavids and heterodox elements in Anatolia in order to survive Selim's persecution. Thus, the evolution of the position of Sufi masters in public, as Curry shows, had taken place following the changing socio-political conditions of post-Selim I era.

Unlike the hagiographical profiles of other Sufi masters, Şa'ban-ı Veli is not depicted as a faultless, charismatic figure by Ömer El-Fuadi. His biography is marked by failures like

¹⁰ John. J. Curry, *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire: The Rise of the Halveti Order, 1350-1650*. Edinburgh University Press, Edinburgh, p. 65.

his inability to take root in Istanbul. Similarly, the most striking aspect of Şa'ban-ı Veli's success in Kastamonu was not his personality but the network he built around himself.¹¹ In this network, we see prominent religious figures of the region and members of other Sufi groups, most notably Mevlevi. Close interaction between different Sufi orders is a rarely seen phenomenon, though Mevlevi like Mehmed Urganicizade was a companion of Şa'ban-ı Veli in his personal network. It is important to note that, unlike their marked separation in the imperial center, this example shows in provincial areas different Sufi groups might come to be linked and/or co-operated. More interestingly, Şa'ban-ı Veli was able to connect with members of ulema who were otherwise skeptical towards mystical conducts of Sufi orders. In maintaining these connections, the ability of Şa'ban-ı Veli to balance sharia-based knowledge and Sufi mysticism was quite effective. As Curry points out

Şa'ban upheld exoteric aspects of Muslim sacred law, and did not tend toward the wilder extremes of ecstatic mysticism. He reported that Şa'ban expressed this to his followers in a simple analogy about the relationship between exoteric law (şeri'at) and the mystical path (tarikât). The şeri'at represented the outer shell of an almond or the skin of a piece of fruit, and the tarikât represented the tasty inner core desired by the seeker.¹²

Eventually, through his ability to disseminate his mysticism to the public and the diverse network he manages to build, Şa'ban-ı Veli established his lodge in Kastamonu and founded Şa'baniye sub-branch of Halvetiyye in the mid-16th century.

Bearing in mind that it might be the projection Ömer El-Fuadi himself, the resemblance between him and Şa'ban-ı Veli is obvious. Similar to the latter, the former sought for a scholarly career in the early years of his life. But, as Curry suggests, even for prominent figures like Mustafa Ali, a secure career was very difficult to sustain in the late 16th century Ottoman Empire. I believe this is one of the decisive factors explaining the bloom of Sufi orders and their popularity among educated people in the 17th century. In this manner, Curry successfully relates the implications of imperial formation and expansion -which allowed increasing number of people to receive scholarly and professional training but could not provide all with scholar and bureaucratic positions, with the rise of Sufi orders like Halvetis and Naqshbandis. Hence, without finding what he sought for, Fuadi, too, turned his attention to Sufism, and converted to Halvetiyye because of his family's relation with Şaban-I Veli and his popularity in the town. At the time he rose to the leadership of the order in 1604, Fuadi found the order in a shaky state due to disappearing legacy of Şa'ban-ı Veli as the number of people directly trained by him diminished over the years. Therefore, he had to develop strategies to maintain the coherence of his order; and I believe his hagiography served as an important instrument for this purpose.

Another parallelism between the two figures is that they both experienced anti-heterodox movements that challenged the legitimacy of the order. The strategy of Şa'ban-ı Veli to avoid Selim I's persecution of Halvetis was reinforcement of his mystic identity with a public position and being active in a peripheral region rather than staying in the imperial center. Fuadi, to counter the Kadizadeli challenge to mystical Sufi orders, took a more public approach through his writings. He is foremost known by his didactic text, *Risaletü'l-Müsellemat* presented to the sultan Osman II through which he sought opportunities to strengthen the position of his order before the political authorities. Another important text in which he defended Halveti practices, notably *dhikr* and *halvet* is the *Makale-i ferdiye ve risale-i viridiye*. In the last years of his life, Fuadi had to counter such criticisms raised by Kadizadeli movement. The most interesting part of this is the fact that Fuadi wrote the defense of his order in Turkish, although these subjects hitherto remained as intellectual debates and penned in Arabic. Accordingly, "[b]oth Fuadi and his contemporaries recognized the urgency of providing

¹¹ Curry, *The Transformation of Muslim*, p. 124.

¹² Curry, *The Transformation of Muslim*, p. 128.

instruction to a wider Ottoman public in their own language in order to defend Sufi practice.”¹³ We do not exactly know whether it is related to the increasing rate of literacy, considering also that Kastamonu was a small provincial town. Yet, it is clear that Fuadi did not only address people in the order’s vicinity and his treatises aimed at reaching the broad public. Was this a trend and did Turkish replace Arabic in scholarly debates thereafter? Curry does not answer such questions but touches upon a point worthy of further inquiry.

The main accomplishment of John Curry is to go beyond the monolithic narratives and state-centric approaches to Halveti Sufi order and its sub-branches. First of all, his example of Mustafa Ali’s account regarding the suspicion towards the order in the 16th century illustrates that Halvetis and the state did not always get on together. The affinity of Bayezid II with the Halveti masters and his endowments for the order became reversed during the reign of his son, Selim I, in his campaign against Shia and the so-called heterodox elements in Anatolia. Halvetis gained imperial favor in the era of Murad III through latter’s close relations with Şüca who was among the companions of Şa’ban-ı Veli. All these prove that state-Halveti relations were never fixed and should be interpreted in accordance with the historical specificities. These historical fluctuations also account for the differences between Şa’ban-ı Veli and his fifth-generation successor, Ömer El-Fuadi, in terms of their doctrinal outlook and practices. Social and political realities of the 16th century forced one to take refuge in a remoter area and prevented him from disseminating his teachings to the public. In the same vein, in the 17th century the other felt necessary to appeal to a broader audience with a language accessible to literate people of lower social strata. In fact, this change is the transformation in mystical thought John Curry named his book after. In the mid-17th Ottoman society, Sufi orders exponentially grew and enlarged their basis with similar strategies, allowed by the social structure, to that of Fuadi.

Curry deconstructs another established narrative which poses Sufi orders in opposition to *ulama* and cultural elite of the Empire. As we clearly see, most prominent Sufi figures began their career within *ulama* or at worst they initially sought such a career. Dina Le Gall too points out this interplay between *ulama* members and Sufi orders, but Curry contextualizes it with a more concrete premise by reminding us of the growing number of educated people parallel to the imperial expansion. One important reason of adequacy of Curry’s account is his reliance on primary sources and his way of connecting different contemporary primary sources to make reasonable inferences. Especially for the second part of the book, Curry extensively uses the hagiography written by Ömer El-Fuadi since it is the only way to access to the direct knowledge about Şa’ban-ı Veli, the genesis of Şa’baniye and Fuadi’s own life. For one thing, the reference in this part is almost exclusively to Fuadi’s hagiography; and I believe reliance too much on a single source posed a threat to weaken Curry’s argument and it does not enrich our understanding of Halveti order sufficiently. However, Curry approaches the text in a favorably critical manner and does not represent the information we get from it at its face value. Through reasonable inferences with the help of his knowledge in early modern Ottoman history, he utilizes the text very effectively. Nevertheless, while he conveys the historical and intellectual details from the texts, he does not provide the reader with mystical, religious as well as mundane practices of these people. He prefers to give a short outlook for Halveti order in general concerning these in the beginning of the book. Yet it prevents the reader to see probable uniqueness of Şa’baniye in these matters. Thus, although we know a great deal about the genesis and historical development of the order, we do not sufficiently know about the rituals and everyday practices of its members. Another deficiency is the lack of analysis of patronage relations and its impact on the rise of Halvetis which was favored more than any other Sufi

¹³ Curry, *The Transformation of Muslim*, p. 270.

group within this period. Although he touches upon Ottoman Sultan's affinities to Halvetis, we do not see the status of Halvetis in the Ottoman court in a more comprehensive way.

In the last analysis, *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire* thoroughly historicizes the Halveti order in Ottoman realm. Curry uses contextual information to interpret his primary sources and uses his sources to derive broader conclusions regarding the social context. This dialectical method owes its success to Curry's adequate reconciliation of social history and cultural history as well as macro and micro perspectives. It is fascinating to see the implication of social and political conditions on the functioning of the order at this very small scale. Hence, by narrowing down his focus to Şa'baniye sub-branch, Curry shows the overlapping between socio-political and religio-cultural developments in Ottoman history with concrete examples. Moreover, the multi-layered scope of the study allows us to see the interaction between social structures and individual agency in history.

3. God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550

In *God's Unruly Friends* Karamustafa's main contention is to trace the historical origins of dissident dervish groups and to designate them within the Sufi tradition. In doing so, he rejects the previous studies in the literature which approach dissident groups as part of the so-called popular religion and breaks the "two-tiered model" based on a dichotomy of "high, normative and official religion" on the one hand, and "low, antinomian and popular religion" on the other. Karamustafa calls for an historical account of anarchist and antinomian dervish groups which allows understanding the historical and geographical specificities of these groups and their change over time; hence he aims to replace the static two-tiered model. His challenge to the established discourse is based on the idea that dissident dervish as a distinct religious phenomenon that is radically different from other popular religious movements such as millenarianism and messianism.

The most distinct feature of this movement is their frontal attack to the organization of society and social conformism which did not appeal merely to lower social strata. Karamustafa emphasizes the fact that these dissident ideas attracted people from middle and upper classes and members of cultural elite also joined among antinomian dervish groups. Thus, their sudden growth in the 13th and 14th centuries is left unexplained by the early scholarship and Karamustafa suggests the idea that antinomianism was built around pre-Islamic beliefs and traditions that survived among popular masses cannot adequately explain their attraction to upper classes and their sudden growth. Hence, the emergence and growth as well as ideas and practices of antinomian dervishes, for him, must be analyzed within Islamic piety as they were re-configurations of the earlier Sufi doctrines.

At the core of the dervish piety was the "renunciation of society through outrageous social deviance."¹⁴ Dervishes were not after an alternative social order, they rejected social and cultural norms altogether. Their renunciation of social order was based on a radical asceticism manifested through extreme poverty, mendicancy, itinerancy, celibacy and self-inflicted pain. Karamustafa argues that

Dervish piety, however, had as its core an uncompromising rejection of society. For the anarchist dervish, asceticism was only a tool, albeit indispensable, in the struggle to shatter the shackles that social life placed on true religiosity. The religious perils of human interaction could not be avoided through an ascetic flight from society. The dervish did not abandon his social station in order to

¹⁴ Ahmet. T. Karamustafa, *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*. University of Utah Press, Salt Lake City, 1994, p. 13.

lead the life of a recluse. Only an active nihilism targeted directly at human society could sever him from his social past and lead him to the proximity of salvation.¹⁵

In other words, these practices, for dervishes, were the true application of Sufi doctrines emerged out of a new thesis of two Sufi tenets: asceticism and individual anarchism.¹⁶ Historically, dervish piety is a rather radical derivation of the world-rejecting attitude in Islam against the world-embracing one; both can be justified by Quran and Sunna.

With the expansion of Islamic Empire and growing necessity to preserve the social order, especially to sustain economic activity and material accumulation, world-embracing interpretation of Islam became integral to the working of the Empire. It was under these social conditions that renunciatory, antinomian and mystical orders emerged and immediately came under strict scrutiny of the authorities. As the other Sufi orders reconciliated the individual renunciation and community-based legalism in their doctrines, dissident dervishes took the Sufi principles of individualism and the annihilation of the self through passing away into God to the extremes. Karamustafa supports his argument with references from Persian and Sufi literature which represented dervish groups like Qalandars within the Sufi tradition.

After the first three chapters where Karamustafa discusses the nature of renunciatory dervish piety he goes onto the emergence and spread of the important dervish groups. First, he provides biographical information for Jamal al-Din Savi, Qutb al-Din Haydar and Otman Baba; patron saints of Qalandars, Haydaris and the Abdals of Rum respectively.¹⁷ One common point in lives of these three people is their connection with Sufism. Jamal al-Din and Qutb al-Din began their careers as Sufi disciples and later became renunciatory dervishes who rejected social life altogether. Otman Baba, on the other hand, differed from the two as for he coupled his renunciation with social activism. “[H]is rejectionist agenda” was “against institutions, primarily Sufi operations, but also those of political and non-Sufi religious elite.”¹⁸ Following these prominent figures, renunciatory dervish piety spread throughout the Islamic world. Since Jamal al-Din was active in Damascus and later in Damietta, Qalandars, in Syria and Egypt, emerged stronger. The ethnic origins of Jamal al-Din and Qutb al-Din perhaps facilitated their penetration to Iran. The spread of these two movements to India made them serious religious alternatives for Indian Muslims and they survived for a long time among Indian Muslim society. In Anatolia, the influential figure was Otman Baba whose legacy inspired the deviant renunciators like Barak Baba, Kaygusuz Abdal and Sultan Şüca.

In the sixth chapter Karamustafa provides a survey of renunciatory dervish groups in Ottoman Empire from 1450 to 1550. Relying mainly on contemporary Western travelers and historians he discusses Qalandars, Haydaris, the Abdals of Rum, Bektaşis, Jamis and Shams-i Tabrizis. He maintains that through the end of this period pressure by the political authorities on these deviant groups had increased and many of them like Qalandars, Haydaris and Jamis “ceased to exist as independent social collectivities, while the Bektaşî group transformed in a full-fledged Sufi order that continued to uphold the legacy of deviant renunciation.”¹⁹ The strong links between Bektaşis with Janissary corps secured their legitimate position within the society, and therefore political elites respected, or at least had to put up with Bektaşis. Soon, Qalandars, Haydaris and the Abdals of Rum were incorporated into Bektaşî order. Shams-i Tabrizi, on the other hand, took refuge to Mevlevi Sufi order.

¹⁵ Karamustafa, *God's Unruly Friends*, p. 17.

¹⁶ Karamustafa, *God's Unruly Friends*, p. 25.

¹⁷ For Qalandars, see Nihat Azamat, "Kalenderiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalenderiyye> (26.12.2022). For Haydaris, see Tahsin Yazıcı, "Haydariyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/haydariyye--tarikati> (26.12.2022).

¹⁸ Karamustafa, *God's Unruly Friends*, p. 49.

¹⁹ Karamustafa, *God's Unruly Friends*, p. 84.

In the last chapter before his conclusion Karamustafa returns to his original contention and discusses the connections of the Sufi tradition with renunciatory dervish groups. As mentioned above, social deviance and renunciation emerged as a reaction to the declining vigor of world-rejecting religious attitude, the Sufis' links with political authorities and their involvement into material/economic activities. Karamustafa characterizes the conflict between the two as a relationship between “socially conformist’ parents and their ‘rebellious’ offspring”. In his words,

although the dervishes vociferously rejected the main features of institutional Sufism, in the final analysis they could not help but retain essentially Sufi beliefs and practices. The tariqah determined the general pattern and shape of its shadow counterpart, the dervish group. The latter was a mirror image, in its negation, of the former.²⁰

The previously high social status and cultural/intellectual competency of the eponymous leaders of these dervish movements, the similarities between the organization of Sufi orders and deviant dervishes and sympathies of prominent Sufi figures toward them suggest they are historically within the Sufi tradition. Karamustafa also argues that dervish groups did not abandon social life completely; they sought social recognition to a certain degree, attracted members of cultural elite as well as political authorities evident from Ottoman Sultan Murad II's admiration to Sultan Şüca for example.

Consequently, the relations of antinomian dervish groups with political authorities are ambiguous; and Karamustafa, although provides clues regarding this point at different parts of the book, does not thoroughly illuminate our understanding. For one thing, from the beginning of their appearance in history, deviant dervish groups have been hostile to political institutions as part of their frontal attack on social and cultural norms. As Karamustafa suggests the growing political complexity and volume of commercial activity within Islamic societies marginalized the extreme asceticism and anarchist individualism. This individualism, indifference and hostility towards social institutions seem to prevent an organized upheaval of antinomian dervish groups against the political authorities. Yet we do not know about the immediate reaction of political authorities to the ground-gaining doctrines of for example Jamal al-Din and Qutb al-Din. Since this period (12th-13th c.) is relatively obscure for historical inquiry, and more importantly, due to scarcity of primary sources which might otherwise inform us about Qalandars, Haydaris and other dervish groups from their perspective precludes any reasonable inference regarding their relations with authority. Thus, Karamustafa's account demands improvement with possible new sources. Nevertheless, instances like interest and generosity of Ayyubid ruler Al-Zahir to Muhammad al-Balkhi, the leader of Qalandars, Otman Baba's relationship with Mehmed II and latter's great respect to the former, aforementioned example of Sultan Şüca and Murad II suggest that pre-emptive speculations about the hostility of political authorities against deviant dervishes might not be confirmed by historical realities.²¹ Nevertheless, we do not have any evidence regarding direct patronage relations for these groups although expectedly dervishes would not involve in such relations considering their ascetic and anarchic teachings.

Concerning the politics of dissident groups, the reader is not given any account for the impact of rising Sunni-Shiite clash culminated after the Safavids consolidated power in Iran which corresponds to the later period frame of Karamustafa's study. Given their strong allegiance with other non-Sunni groups of Anatolia, one wonders if the Abdals of Rum participated in the Kizilbash movement during the Ottoman-Safavid struggle. If they were involved, how significant were they, and in turn, how was the reaction of Ottomans to these

²⁰ Karamustafa, *God's Unruly Friends*, p. 91.

²¹ Karamustafa, *God's Unruly Friends*, p. 48.

groups? Karamustafa explains fading away of other groups into notably Bektâşîs, but he does not pay enough attention to the Kizilbash of Anatolia and their relations with dissident groups.

Hence, the most significant deficiency in Karamustafa's analysis is the neglect of these broad social and political conditions which certainly affected the emergence, development, and extinction of the renunciatory dervish tradition. As stated earlier, his main attempt is to historicize this tradition. Beginning with the origins of these movements and focusing on the founding fathers of each group are remarkable methodological instruments, especially given the publication date of the book (1994). Karamustafa does not perpetuate the retrospective and ahistorical accounts of the earlier studies for sure. But tracing the origins and reading the history of deviant dervishes building on their origin is only one of the two aspects of historicization of the phenomenon. The other aspect, which Karamustafa largely fails in incorporating into his study, is to discuss each development and event in its specific historical conditions. I do not think that he ignores the variations in practices of renunciatory dervish tradition within different contexts, but he does not provide any insight concerning this either. Therefore, while he accomplishes breaking the two-tiered model in religion studies and while he discusses the renunciatory dervish tradition in its own terms, he cannot fully account for its sudden boom after the Mongol invasion of Muslim lands and the movement's variation across time and space.

Another weak point in Karamustafa's book is his strong reliance on biased contemporary sources like writings of Western travelers whose descriptions exhibit an orientalist notion and of Ottoman historians like Vahidi who is openly hostile to the dervish groups. Thus, studies of antinomian dervishes need searching for new sources and more extensive use of primary sources. Despite these negative remarks, *God's Unruly Friends* offers a more historical reading of the history of renunciatory dervish groups. Karamustafa, by challenging the established arguments based on teleological biases and binary oppositions, opens a different and more illuminating perspective, and raises important questions regarding the historical conditions which influenced the dissident dervish groups. In the last analysis, it is a seminal book which can pave the way for further studies on this subject.

A Comparative Evaluation and Conclusion

As stated in the introduction part, each of three books that have been analyzed above investigates different Sufi traditions not only in terms of their Islamic teachings and devotional practices but with respect to their relations with authorities as well. However, based on this review, to draw general conclusions regarding the relationships of Ottoman state and Naqshbandîs, Halvetîs and antinomian dervish groups respectively would not be reasonable. It is all the more evident that the monolithic and universal narratives around Sufi groups suffer from ignoring historical and geographical specificities and are far from representing their histories accurately. Thus, although my initial aim was to compare and contrast Naqshbandîs, Halvetîs and antinomian dervishes in their relations with authority, such arguments as 'Naqshbandîs have been very active in politics of the Ottoman Empire' or 'Halvetîs enjoyed a prestigious position in the Ottoman court' or 'antinomian dervishes were always persecuted by the political authorities' are not meaningful.

Nevertheless, if we are to draw a more general framework based on these three books, it can be said that Naqshbandîs managed to diffuse, due to their unique features discussed above, among urbanites and cultural elite more effectively which enabled them to settle into the Ottoman society in a more stable manner. This explains the later strength and activism of the order in the 19th century Ottoman Empire and 20th century Turkey. The destiny of Halvetîs, on the other hand, depended much on the political conditions and preferences of the elite. While they enjoyed patronage in the court time to time, they suffered from religious orthodoxy transpired with the imperial state formation and Ottoman-Safavid rivalry. Finally, antinomian

dervish groups shared a similar destiny with Halvetis. After especially Selim I's campaign against non-Sunni groups in Anatolia they extinct and faded away into notably Bektāşis which survived as a strong Sufi order thanks to its affiliation with the Janissary corps.

Hence, the most important contribution of the books that I analyzed in this paper is their attack on monolithic and universal narratives and the complex and vibrant picture they propose instead of them. As Jacques Revel asks, "Why make things simple when one can make them complicated?"²² (Levi, 2001), Le Gall, Curry and Karamustafa complicates the history of Sunni groups they discuss by illustrating them as historical phenomena in their own terms. Although each focus on different Sufi groups at different levels and different historical periods, and despite the differences in their units of analyses, all three prefer, not coincidentally, to begin with the historical origins of each tradition. Then they arrive at their periods of analyses after discussions on the transformation each Sufi tradition underwent. Finally, each author relies mainly on primary sources and contemporary accounts to avoid retrospective and teleological biases and to understand their subjects in their own terms.

Yet, quite naturally, they follow different methodological routes in their accounts. For one thing, scopes of each study are different. Le Gall discusses Naqshbandis in the Ottoman Empire in general; therefore, her study encompasses all the branches of the order in all over the Ottoman world. Curry concentrates on the Şa'baniye sub-branch of Halveti order in Kastamonu and narrows his focus than that of Le Gall. However, he does not miss Halvetis in the Ottoman Empire out; instead, he makes a two-layered analysis while he keeps the intensity on the Şa'baniye sub-branch. Karamustafa, on the other hand, analyzes all the major antinomian groups within Sufi tradition in all over the Muslim world. Thus, his study covers a much diverse geographical space and prioritizes breadth rather than depth in the analysis of antinomian dervish groups.

Second, their uses of sources differ in accordance with the characteristics of the groups each author studies. Le Gall enjoys wide range of available primary sources within the Naqshbandi literary tradition. Thus, her book is the richest one in this respect. Curry relies heavily on writings of Ömer El-Fuadi, especially his hagiography. As mentioned before, intense use of a single source has merits as well as drawbacks. Curry, by critically engaging his source and by relating it with historical realities of the time and other contemporary accounts, cultivates El-Fuadi's hagiography in a very effective way. Karamustafa uses hagiographies as well, yet he suffers from the scarcity of primary sources left by dervish groups he analyzes. Therefore, he mainly relies on other contemporary sources like Persian and Sufi poems, Ottoman and Western historians of the time whose accounts may be biased for the reasons discussed in the paper.

Consequently, in order to contextualize the way a Sufi group organized and disseminate its doctrines, and to account for any change in these features as well as its relations with political authorities and society in general we must try to understand the group in its own historical development and through the most vicinal primary sources to the group. In this sense, all three authors successfully historicize their subject at different degrees. Since Karamustafa's analysis covers a wide range of antinomian dervish groups in a very broad geography within a rather short study it lacks deeper and more concrete examples concerning the relations of the antinomian dervishes with the authority and their strategies to cope with the changing political and social conditions. Le Gall's book suffers from a similar problem too, yet she manages to illustrate historical and geographical specificities with which Naqshbandis had to face after their dissemination into the Ottoman Empire. As for Curry admirably reconciles intellectual

²² Giovanni Levi, "On Microhistory," in (Ed.) P. Burke, *New Perspectives on Historical Writing*. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2001, pp. 93-112.

historical method which looks from a macro perspective and anthropological method which narrows its focus to a smaller group to observe the impact of social and political conditions on the group more clearly. Thus, his study shines through with its historical examples and inferences regarding the strategies developed by the Halveti masters in their relationship with the political authorities as well as the society that surround their tariqa.

BIBLIOGRAPHY

Algar, Hamid, “Nakşibendiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/naksibendiyye#1> (24.12.2022).

Azamat, Nihat. “Kalenderiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalenderiyye> (26.12.2022).

Curry, John. J., *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire: The Rise of the Halveti Order, 1350-1650*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2010.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *100 Soruda Tasavvuf*, Gerçek Yayınları: İstanbul, 1969.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mevlanadan Sonra Mevlevilik*, İnkılap: İstanbul, 1983.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Gri Yayınları: İstanbul, 1992.

Karamustafa, Ahmet. T., *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*. University of Utah Press, Salt Lake City, 1994.

Köprülü, Mehmed Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ: İstanbul, 2013.

Köprülü, Mehmed Fuad, *Anadolu'da İslamiyet*, Alfa: İstanbul, 2017.

Le Gall, Dina. *A Culture of Sufism: Naqshbandis in the Ottoman World, 1450-1700*. State University of New York Press, New York, 2005.

Levi, Giovanni. “On Microhistory” in (Ed.) P. Burke, *New Perspectives on Historical Writing*. The Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2001, pp. 93-112.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim: İstanbul, 2016.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Kalenderiler: Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik*, Timaş: İstanbul, 2017.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, Timaş: İstanbul, 2020.

Tosun, Necdet, “Ubeydullah Ahrâr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ubeydullah-ahrar> (25.12.2022).

Uludağ, Süleyman, “Halvetiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/halvetiyye> (24.12.2022).

Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Felsefesi*, Selçuk Yayınları: Ankara, 1967.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, 2004.

Ülken, Hilmi Ziya, *Anadolu Kültürü Üzerine Makaleler*, Doğu-Batı: Ankara, 2021.

Yazıcı, Tahsin. “Haydariyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/haydariyye--tarik> (26.12.2022).

HİTİT DENİZ RİTÜELİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

A CONSIDERATION ON THE HITTITE SEA RITUAL

Sinan ÖZTÜRK**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 19/09/2022 Düzeltme/Revised: 09/11/2022 Kabul/Accepted: 18/11/2022

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Öztürk, S. (2022). Hitit Deniz Ritüeli Üzerine Bir Değerlendirme. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 113-126. <https://doi.org/10.52735/bellek.1177210>

ÖZ

Anadolu'nun merkezine yerleşmeleri nedeniyle Hititlerin denize sınırı yoktu. Bu durum Hititlerin denizle ilgili faaliyetleri olmadığı anlamına gelmemektedir. Nitekim Hitit ordusu, askerî faaliyetlerini karada sürdürmesinin yanı sıra kendilerine bağlı (Ugarit gibi) vasal krallıkların donanmaları üzerinden deniz savaşlarıyla da sürdürmüştür. Böyle bir deniz savaşı ardından Hitit kralı, tanrıların desteğini gerekli görmüş olmalı ki deniz kenarında “Deniz Ritüeli” adıyla bir ayinin gerçekleştirilmesini talep etmiştir. Hitit askerî ritüelleri, genelde komutanların kötülüklerden arınmış halde savaşı komuta etmeleri ya da silahlı bir mücadelenin seyri düşman lehine dönüşürse bu olumsuz durumu tersine döndürmek için uygulanırdı. Ancak çalışmamızın konusu olan Deniz Ritüeli, askerî bir mücadeleye başlamadan önce ya da düşmana karşı bir mağlubiyetin sonucu değil kazanılan askerî bir zaferin kutsanması kapsamında gerçekleştirilmiştir. Deniz Ritüeli metninde kullanılan büyü objelerinin geçtiği satırlar oldukça sağlam olarak korunmuşken, büyü eylemlerinin geçtiği satırlar maalesef bozuk haliyle günümüze ulaşmıştır. Bu nedenle metnin sağlam satırlarından yola çıkarak Deniz Ritüeli, “zaman ve mekân”, “amaç”, “katılımcılar”, “büyü objeleri”, “büyü eylemleri” ve “büyü metodları” gibi konular üzerinden “tartışılmış ve bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Hitit dini ritüellerinde hedeflenen amaca ulaşmak için büyüler, dini tecrübeye sahip görevliler tarafından özenle seçilmiş objelerin belli kurallar dahilinde kullanılmalarıyla yapılırdı. Bu kapsamda değerlendirdiğimiz Deniz Ritüeli'nin eylemleri, tecrübe sahibi “Yaşlı kadın” rehberliğinde gerçekleştirilmiştir. Denizin Fırtına Tanrısı'na keçi, kırmızı boğa, siyah boğa kurban edilmiş ve ayrıca ritüel masası üzerinde kalın ekmekler, bira ve şarap da ikram edilmiştir. Bu objelerin yanında ritüelin amacına uygun olarak tercih edilen kilden figürler, bronz ve ahşap kazıklar, altın, gümüş ve değerli taşlar ile büyü işlemleri gerçekleştirilmiştir. Sunularla memnun edilen Denizin Fırtına Tanrısı'na düşman ülkeye yapılan bedduaların kabulü için dualar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit ordusu, Hititçe askeri metinler, Ritüel, Deniz savaşı, Ugarit Donanması

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışma olup, yazarın “Hititçe Askerî Ritüel Metinleri” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., sinantkgm@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4493-074X.

EXTENDED SUMMARY

The Hittites, which was established in the middle of The Kızılırmak curve in Central Anatolia and became a great empire from here to Northern Syria and from there to the western skirts of Mesopotamia, had no borders to the sea. This situation also explains why the Hittites did not need a central navy. Although the Hittites followed an expansionist policy, they could not expand their borders to the Black Sea and Aegean coasts. As a reflection of this, they could not engage in commercial, cultural and military activities over The Black and The Aegean Sea. Of course, this does not mean that the Hittites were not involved in sea activities. The Hittite State, which turned its direction to the Mediterranean instead of the maritime activities they could not continue through the Black Sea and the Aegean, carried out commercial and cultural activities with the kingdoms or states such as Alashiya (Cyprus), Amurru, Egypt with the merchant ships of the vassal Ugarit Kingdom. On the other hand, the Hittite army also continued successful naval wars against the littoral kingdoms with the warships of the vassal kingdoms (such as Ugarit).

Hittite society believed that blessings and sometimes evils came from The Gods. At the same time when they felt that an evil was sent by The God or people of the enemy country, they would still seek the help of the gods. This request for help was made by ritual acts performed in a certain order by religious officials holding the title of magician or priest. These ritual acts could be performed with individual demands as well as at the royal level, that is, at the level of the Hittite army. These rituals could be done just before the war to get the support of the gods, but also after the war, that is, to get rid of negative situations such as defeat or epidemic diseases.

We have not yet come across a text showing that rituals were performed in the name of blessing the victory obtained immediately after the land war. However, the text that we are examining, which we can call a single record, which blesses the victory of the Hittite army at sea, describes a ritual performed after a possible naval war. Although the chronological date of this naval battle, which is the subject of the ritual text, is not known, another text mentions a naval victory of Šuppiluliuma II. against the enemy. The Great King said that Alašiya (Cyprus), which confronted him three times in the sea right after sailing, he destroyed their ships, seized their ships and set fire to their ships.

Probably, he must have needed divine support after this or another naval war, on behalf of the Hittite army, The King asked The God for help through the “Sea Ritual” performed near the sea, against the evil that may come from the enemy. Magic objects which are not seen in other military rituals have appeared in the lines of this ritual text, which has survived to the present day in quite fragments. Among these objects, the clay figures defined as “harnessed chariot” and “two soldiers on a chariot” are extremely important in terms of emphasizing the military nature of the ritual. In the surviving lines of the ritual text, there is no explanation about what the chariot figure made of clay means. This clay object was perhaps a symbol that purifies evil or a symbolic deterrent against the enemy. In addition to this, another prominent element is that precious stones and metals such as “zapza stone”, “blue stone”, “agate (red) stone”, “Babylon stone”, “silver”, “gold” are mentioned in the lines of the text as ritual objects. It is not mentioned in the surviving lines of the text that what kind of magical action was performed on these metals and precious stones, which enrich the purpose of the ritual due to their rarity. The bronze and wooden stakes that specified along with these objects were symbolic magic items used to secure the naval victory and perhaps the maritime border.

On the other hand, The King, who blessed his military victory with the title of ritual owner, did not neglect the preparation and presentation of abundant and various foods, drinks and sacrifices to the Storm God of the Sea. Therefore, the king tried to provide the god's support by means of the “Sea Ritual” against the evils that could come from the enemy and could overshadow the naval victory. When we look at the materials of the ritual designed for this purpose, we see that it is highlighted in generosity as well as wealth. This is an indication of how much the king valued the ritual. As a result, the enemy was not only left to be defeated in the war, but also tried to be weakened by prayers and curses.

Keywords: Hittite army, Hittite military texts, Ritual, Naval warfare, Ugaritic Navy

GİRİŞ

Yazılı kaynaklar, Hitit Devleti'nin özel savaş gemilerine sahip olmadığını göstermektedir.¹ Deniz kuvvetleri sınıfının bulunmayışının en önemli sebebi Hitit Krallığı'nın coğrafi konumu nedeniyle merkezinin kara parçasıyla çevrili olmasıydı. Diğer yönden Ugarit

¹ Mehmet Ali Dinçol, “Hititler: Doğu ile Batı'nın Buluşma Noktasındaki İmparatorluk”. *National Geographic* Ocak 2006, s. 83.

Krallığı donanmasının ve ticaret gemilerinin, gerektiğinde Hitit kralının emrinde olması, Hitit askeri teşkilatında deniz sınıfını zorunlu kılmamıştır.² Nitekim, İmparatorluğun sonlarına doğru bir Hitit subayının Ugarit kralına yazdığı mektupta, 150 adet gemiyi tam donanımlı hale getirip kendisine göndermesini istemiştir.³

Bu mektupla bağlantılı olup olmadığı bilinmemekle birlikte Hititçe başka bir metinde, II. Šuppiluliuma, düşmana karşı kazandığı bir deniz zaferinden bahsetmektedir: “Ben, Büyük Kral Šuppiluliuma denizi hemen [geçtim.] ve Alaşiya Ülkesi'nin gemileri denizin içinde üç kez savaş için karşıma çıktı. Ve onları yok ettim. Ve gemilerini ele geçirdim. Ve onları denizin içinde ateşe verdim.”⁴

Neredeyse tüm deniz gücünü Hitit kralı emrine veren Ugarit kralı, müttefiki Alaşiya kralına yazdığı bir mektupta donanmasının Luqqa (muhtemelen Likya) yakınında olması ve ordusunun Hitit emrinde olması nedeniyle deniz saldırılarına maruz kaldığından yakınmaktadır.⁵

Ugarit'in Fenike şehirlerinin çoğunu kontrol eden müttefiki Amurru'nun gemileriyle Hititlerin denizdeki askerî faaliyetlerine katkıda bulunması beklenebilir. Fakat Hitit ve Amurru arasındaki mevcut anlaşmalardan hiçbiri donanma birliklerinin sağlanmasına ilişkin hükümleri içermemektedir. Belki de deniz kuvvetleri, Hititler tarafından o kadar nadiren kullanılıyordu ki asker gönderilmesine ilişkin olağan gereksinimler, deniz birlikleri açısından yeterli hissediliyordu.⁶ Bu nedenle Hitit ordusunun denizlerde sürdürdüğü askeri faaliyetler kapsamında, günümüze ulaşan kayıtlar neredeyse yok denecek kadar azdır. Bunun tam tersi, günümüze kadar ulaşan kara savaşları ile bağlantılı ritüel metinlerinin sayısı fazladır. Kara savaşları üzerinden baktığımızda Hitit ordusu, özellikle tanrıların desteğini almak ya da kötülüklerden arınmış olarak düşmanla mücadele etmek amacıyla savaştan önce çeşitli ritüel uygulamalarını gerçekleştirirdi.⁷ Bunun yanında meydan savaşlarında düşman üstün gelmeye başlarsa öfkeli tanrıların desteğini yeniden kazanmak için yine arınma ritüellerine başvurulurdu.⁸ Askerî sefer mevsimi bitiminde Hitit ordusuna destek veren savaş tanrılarını yüceltmek üzere günlerce süren ritüel eylemleri yapılırdı.⁹

Bu çalışmada ele aldığımız ritüel, diğer askerî ritüellerden farklı olarak kazanılan deniz zaferi ardından gerçekleştirilen bir askerî ritüel olma özelliği taşımaktadır. 1965 yılında H. Otten¹⁰ tarafından yapılan bir çalışmada “Askerî sefer zaferi ardından deniz kurbanı” adıyla

² Billie Jean Collins, *The Hittites and Their World*, SBL, London 2012, s. 108.

³ RS. 14.48, bkz.: John Hooker, *Mycenaean Greece*, Routledge, London 1976, s. 160; Richard Henry Beal, *The Organisation of the Hittite Military*, C. Winter, Heidelberg 1992, s. 206.

⁴ CTH 121= KBo 12.38 Ay. III 3' nu a-ru-na-an hu-da-ak [?] 4' ú-uk mKÜ.GA.PÚ-aš LUGAL.GAL [zi-iḫ-ḫu-un] 5' nu-mu-kán GİS MÁḪI.A ŠÁ KUR A-la-ši-ia 6' ŠA A.AB.BA 3-ŠÚ za-aḫ-ḫi-ia ti-i-ia-at 7' na-aš-kán ḫa-aš-pu-un GİS MÁ ḪI.A-ma 8' e-ep-pu-un na-aš-kán ŠA A.AB.BA 9' lu-uk-ku-un, metnin transkripsiyon ve tercüme için bkz.: Hans Gustav Güterbock, “The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered”. *Journal of Near Eastern Studies* Vol. 26, no. 2 1967, ss. 76-78.

⁵ Firuzan Kınal, “Ugarit Kırallarının Tarihi”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* c. 8, 1963, s. 15; RS. 20.238, bkz.: Richard Henry Beal, *The Organisation of the Hittite Military*... s. 206.

⁶ Richard Henry Beal, *The Organisation of the Hittite Military*... s. 206.

⁷ CTH 276.1, metnin tercümesi için bkz. Muhibbe Darga, *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 78-79; Paola Dardano, *Die Hethitischen Tontafelkataloge Aus Hattuša (Cth 276-282)*, *StBoT 47*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2006, s. 178.

⁸ CTH 426.1.1, metnin tercümesi için bkz. F. Fuscagni (ed.), *hethiter.net*: CTH 426.1.1 Erişim tarihi 19.08.2019.

⁹ CTH 525.2, metnin tercümesi için bkz., Charles William Carter, *Hittite Cult-Inventories*. (PhD). University of Chicago, Chicago 1962, ss. 123-149; Ada Taggar-Cohen “The EZEN pulaš-” a Hittite installation rite of a new priest, *JANER 2*, 2002, ss. 132-136.

¹⁰ KBo 15.19, bkz.: Heinrich Otten, *Keilschrifttexte Aus Boghazköi 15*, KBo 15, Mann, Berlin 1965, s. 15.

anılan ritüel, iki yıl sonra Kümmel¹¹ tarafından “Deniz Ritüeli” adıyla yeniden ele alınmıştır.

1. Deniz Ritüeli’nin Tercümesi¹²

Öy. I

§1

1 [...]sınır[a gi]dildiğin[de]...

2 eğer düşman ülkesi yenilgiye uğratılırsa

3 [düş]man ülkeden dönülür dönülmez

4 [bu nedenle] deniz kıyısında bir ritüel yapılır.

5 (Ve) adı “Deniz Ritüeli” dir.

§2

6 Bunları hazırlarlar:

7 2 kere (?) 7 adet bronz kazık, 2 kere (?) 7 adet kiraz ağacından yapılmış kazık, 1 adet ağaçtan yapılmış askı aleti, “*zunna*” ağacından yapılmış iki adet “*kili-*”,

8 1 savaş arabası figürü

9 ve kilden yapılmış koşumlu atlar,

10 [savaş arabası] üstünde kilden yapılmış iki asker,

11 kilden yapılmış tepsi(?) figürü,

12 *zapza* taşı, mavi taş, kırmızı akik, Babil taşı, gümüş ve altın hepsinden bir parça,

13 1 koyundan bir tutam yün.

§3

14 Dışarı açık alanda 6 (ritüel) masası, [...] 2 keçi, 1 kırmızı boğa, 1 siyah boğa, 20 kalın ekmeğe, 6 tane şarap dolu kâse, birayla dolu kâseler hazırlarlar.

§4

15 Sağ tarafta... [...yaşlı kadın] büyücü ritüeli hazırlar.

16 O oturarak bir erkek domuz yavrusuna [büyüyle] işlem yapar.

17 [...]

¹¹ Hans Martin Kümmel. *Ersatzrituale für den hethitischen König*, *StBoT* 3, Biblio Verlag, Osnabrück 1967, s. 116.

¹² Metnin tercümesi için bkz.: Francesco Fuscagni (ed.) *hethiter.net/*: CTH 436 (Expl.C,09.08.2016), Erişim tarihi: 26.08.2021; Paola Dardano, *Die Hethitischen Tontafelkataloge Aus Hattuša...* ss. 42-43; Hans Martin Kümmel. *Ersatzrituale für den hethitischen König...* s. 116 vd.

18 ve şöyle konuşur:

§5

19 “[...] geldiği yerden

20 düşman ülkesinden bir kişi, tanrıyı bana karşı kaldırıp tuttuysa

21 veya gözleriyle [bir işaret] verdiyse

22 veya bir şeye ayakla vaziyet aldıysa

23 [veya] her kim kötü söz söylediye [...]

24 bütün kötülükler onun üzerine [...].

25 [Hatti Ülkesi’nden (?)] uzaklaşsın

26 (ve) düşman ülkesine geri dönsün.”

§6

27 [konuşmayı bitirdiğinde]

28 Kral gi[tti...]

29 [...] ...

Öy. II

§7

30 [...] iki *kiliş*- asmak için [...]

31 kilden yapılan 1 savaş arabası ve atlar

32 yine kilden yapılan asker figürü [...]

33 sığır derisindeki her şey [...]

34 ve (o) şöyle konuşur:

§8

35 “Ey Denizin Fırtına tanrısı, denizi

36 onu demir kazıkla sınırlara sabit[le]

37 [...] bırak[masına] izin verme [...]

38 [...] ... [...]

39 [...] ... [...]

§9

40-44 arası satırlar bozuk

§10

45-48 arası satırlar bozuk

§11

49 [...]

50 [...]

51 [Tablet x (değil)] bitti.

52 [Herhangi bir düşman ülke yenilgiye uğratılır]sa,

53 düşman ülkeden [döner dönmez],

54 Bunu şu şekilde yaparım.

2. Ritüelin metin Yerleri

CTH 436 = KBo 15.19 + IBoT 3.93 + KBo 15.20 + KBo 15.21 + KBo 60.27

3. Ritüelin Süresi ve Mekânı

Metinde düşman ülke yenilgiye uğratıldığında, düşman ülkeden dönülür dönülmez ritüelin uygulanacağı belirtilmiştir. Ancak eylemin kaç gün sürdüğü ve günün hangi vaktinde yapıldığı ifade edilmemiştir. Adından da anlaşılacağı üzere ritüel, deniz kıyısında, açık bir arazide gerçekleştirilmiştir.

4. Ritüelin Amacı

Ritüel, bir askerî seferin ardından zaferlerle geri dönüş anlamına gelmektedir. Ancak bir kış mevsimine doğru askerî seferlerin sona erdirilip merkeze dönüş anlamında değildir. Örneğin, Katapa şehrinde gerçekten kışlık askerî bir kamp bulunuyorsa burada kutlanan *nuntarriyaşhaš* festivalinde belirtildiği gibi: “*Kral (Muršili) (sonbaharda) askerî seferi (lahhaz) bitirir; kışı geçireceği askerî kışlaya döner.*”¹³ Metnin 1. paragrafında, düşman ülkesi mağlup edilip düşman topraklarından geri döndüğünde deniz kenarında bir ritüel düzenlendiği belirtilmiştir. Buna karşın metinde, denizde yapılan bir savaş mı yoksa karada yapılan bir savaş mı olduğu belirtilmemiştir. Ritüelde dua edilen tanrı, “Denizin Fırtına Tanrısı’dır”. Buna bağlı olarak ritüelde bir deniz zaferinin kutsanması olasılığı yüksektir.

Yer yer çok parçalı metne baktığımızda, düşman toprakları sınırında gerçekleştirilen bir ritüel olduğu ortadadır. Zaferin ardından düşmandan ya da tanrılarında gelebilecek kötülöklere karşı büyüsel mücadeleyi ortaya koyan bir ritüel eylemi olduğu da açıkça görölmektedir.¹⁴ Benzer şekilde Puliša Ritüeli’nde de¹⁵ kral, askerî sefer sonrası dönüş yolunda bir ritüelin

¹³ KUB 9.16 i 1’-2’ ve iv 13’, bkz.: Hans Gustav Güterbock, “The North-Central Area of Hittite Anatolia”. *Journal of Near Eastern Studies*, no 20, s. 90.

¹⁴ Hannah Marcuson, *Word of the Old Woman: Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia*, (Unpublished PhD Dissertation), University of Chicago. Chicago 2016, s. 536.

¹⁵ CTH 407= KBo 15.1 i 1’- ii 4’+ KBo 21.9 (= A i 34’-39’), Puliša Ritüeli, askerî bir sefer dönüşünde düşman ülkeden gelen salgın hastalığın *nakkušši* ler vasıtasıyla düşman ülkeye geri gönderilmesini konu edinmiştir. Ritüelin ayrıntılı açıklaması için bkz.: Billie Jean Collins (ed.), *hethiter.net/*: CTH 407 (INTR 2014-07-23) Erişim

gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla “Deniz Ritüeli” ve “Puliša Ritüeli’nin” her ikisi de aynı amaçla gerçekleştirilmiştir diyebiliriz.¹⁶ Ancak Puliša Ritüeli’nde kral, askerî sefer sonucunda ortaya çıkan salgın hastalığın son bulmasını isterken, Deniz Ritüeli’nde kral, mağlup ettiği düşmandan gelebilecek “kötülükler” (HUL-lu.¹⁷ Satır §5 24) karşı önlem almaya çalışmıştır. Dolayısıyla kazanılan bir savaştan sonra kötülükler karşı tanrının desteğini almak adına “Deniz Ritüeli” gerçekleştirilmiştir.

5. Ritüel Katılımcıları

Ritüeli tasarlayan ya da kil tablete kazıyan kişinin adı, memleketi ve mesleği gibi tanımlayıcı bilgiler metnin satırlarında geçmemektedir. Ancak ritüel malzemelerini hazırlayan, bir erkek domuz yavrusuna¹⁸ büyü işlem yapan ve diğer eylemleri gerçekleştiren görevlinin büyücü “Yaşlı kadın” (MUNUSŞU.GI)¹⁹ olduğu görülmektedir. Kral (belki de “ritüel sahibi” EN.SÍSKUR)²⁰ unvanıyla), büyü sözler söyleyerek ritüel eylemine dâhil olmuştur. Kral, ilk sözlerinde, gelecekte olabilecek ya da mevcut çeşitli kötü şeylerden bahsetmekte ve sebep olana söylediği beddualı sözlerin ardından kötülüklerin Hatti Ülkesi’nden uzaklaşmasını, düşman ülkesine geri dönmesini dilemiştir. Düşman ülkeyi suçlayıcı ilk sözleri ardından ikinci sözlerinde ise “Denizin Fırtına Tanrısı” na (^dU arunas)²¹ şöyle hitap etmiştir: “Ey Denizin Fırtına Tanrısı, denizi onu, demir kazıkla (^{GI}S KAK AN.BAR)²² sınırları sabitle, salivermesine izin verme!”

6. Ritüelde Kullanılan Objeler

6.1. Hayvanlar

2 MÂS.GAL “2 keçi”²³

tarihi: 23.01.2022; Hans Martin Kümmel. *Ersatzrituale für den hethitischen König...* ss. 113-115; Hans Martin Kümmel. “Ersatzkönig Und Sündenbock”. *Zeitschrift für die Alttestamentliche*, no. 3, 1968, ss. 305-307; Oliver Robert Gurney, *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford University Press for the British Academy, New York 1977, s. 48; Volkert Haas, “Magie und Zauberei”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, no. 7, 1987, s. 247; David Pearson Wright, *The Disposal of Impurity: Elimination Rites in the Bible and in Hittite and Mesopotamian Literature*, Scholars Press, Atlanta 1987, ss. 45-47; Billie Jean Collins “Hittite Canonical Compositions, Puliša’s Ritual against Plague”, *CoS*, 1997, s. 62; Daliah Bawanyepck, “Arzawäische Ritualpraktiken–Informationen Aus Hattuša”. In D. Prechel (Hg.): *Motivation Und Mechanismen Des Kulturkontaktes in Der Späten Bronzezeit*, Eothen 13, Florenz 2005, ss. 5-6; Volkert Haas, *Geschichte Der Hethitischen Religion, Handbuch Der Orientalistik*, E. J. Brill, Köln 1994, ss. 211-213; Alice Mouton, “Rituels De ‘Boucs Émissaires’ en Anatolie Hittite”. Paper presented at the *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology*, Warsaw 5-9 Sept. 2011, Warsaw 2013, ss. 575-576.

¹⁶ Ian Rutherford, “Puduhepa, Piyamaradu and the Sea: KUB 56.15 ii 15-24 (Aht26) and Its Background” in A. Süel (Ed.), *Acts of the IXth International Congress of Hittitology of Hittitology (Çorum, September 08-14, 2014)*. Paper presented at the International Congress of Hittitology, Çorum 2014, ss. 827-828.

¹⁷ Edgar Howard Sturtevant, *A Hittite Glossary; Words of Known or Conjectured Meaning with Sumerian and Akkadian Words Occuring in Hittite Texts*, (AHG), Linguistic Society of America, University of Pennsylvania, Philadelphia 1936, s. 51.

¹⁸ Domuzlar, özellikle domuz yavruları, Hititler tarafından kaçınılması gereken pis hayvanlar olarak görülse de Hitit ritüellerinde adak ve adak hayvanı olarak yaygın şekilde kullanılmıştır. Domuzların ritüellerde kullanılma nedeni genellikle kötülüğün yüklendiği bir nesne olarak kabul edilmeleriydi. Bkz. Murat Turgut, *Some Animal Offerings in the Hittite Religious Rituals*, *International Journal of Agriculture Forestry and Life Sciences* 3/1 2019, s. 36.

¹⁹ Christel Rüster and Erich Neu, *Hethitisches Zeichenlexicon: Inventar und Interpretation der Keilschrift-zeichen aus den Boğazköy-Texten. Studien zu den Boğazköy-Texten, Beiheft 2*, (HZL), Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1989, s. 123.

²⁰ Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 111.

²¹ Ian Rutherford, “Puduhepa, Piyamaradu and the Sea...”, s. 828.

²² Ahmet Ünal, *Hittitçe-Türkçe: Türkçe-Hittitçe Büyük Sözlük: Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luviceci, Çivi Yazısı Luviceci ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, (HTBS), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016, ss. 758, 676.

²³ Ahmet Ünal, HTBS, s. 344.

GU₄.MAḤ SA₅ “kırmızı/kızıl boğa”²⁴
GÜN.A GU₄ GE₆ “siyah²⁵ boğa”
ŠAḤ.TUR NÍTA “erkek domuz yavrusu”²⁶

6.2. Yiyecek ve İçecekler

20 NINDA.GUR₄.RA ŠA “20 kalın ekmek”²⁷
[... 6^{DUG}K]UKUB GEŠTIN “6 adet şarap²⁸ dolu ibrik/güğüm”²⁹
6^{DUG}KUKUB KAŠ-ia “6 adet bira³⁰ ibrik/güğüm”

6.3. Metal ve Ahşap Aletler

GIŠKAK ZABAR “bronz kazık”³¹
ŠU^{GIŠ}KAK “kiraz ağacından yapılmış kazık”³²
GIŠTUKUL GIŠ GAM *kángali* “söğütten³³ yapılmış askı aleti”³⁴
kiliš ŠA^{GIŠ} *Zunnaš* “*zunna* ağacından yapılmış *kili-*”³⁵

6.4. Kil Figürler

GIŠGIGIR *ḥimmašian* “savaş arabası figürü”³⁶
IM³⁷ -aš ANŠE.KUR.RA^{MEŠ} ... *turianteš* “kilden yapılmış koşumlu atlar”³⁸
aššan 2 antuḥšeš IM -aš araantari “kilden yapılmış iki adam (asker) figürü”³⁹
úerašša ŠA IM ḥimmašiyanza “kilden yapılmış tepsi[?] figürü”⁴⁰

6.5. Değerli Madenler

zapzagga^{NA4} “*zapza* taşı”⁴¹
ZA.GIN^{NA4} “mavi taş”⁴²
GUG^{NA4} “akik (kırmızı) taşı”⁴³
KÁ.DINGIR.RA^{NA4} “Babil taşı”⁴⁴
KÙ.BABBAR “gümüş”⁴⁵

²⁴ Ahmet Ünal, HTBS, s. 133; Hitit Fırtına Tanrısı'na göre önemli bir yere sahip olan boğa, salgın hastalık ritüellerinde hastalığı düşman ülkeye taşıyan *nakkušši* olarak da kullanılmaktaydı. Fırtına Tanrısı-boğa ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Savaş Özkan Savaş, Hititlerde “Fırtına Tanrısı” ile “Boğa Kültü” Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 5, 2002, ss. 97-170.

²⁵ Ahmet Ünal, HTBS, s. 127.

²⁶ Ahmet Ünal, HTBS, s. 441.

²⁷ Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 342.

²⁸ Ahmet Ünal, HTBS, s. 834.

²⁹ Ahmet Ünal, HTBS, s. 732.

³⁰ Ahmet Ünal, HTBS, s. 269.

³¹ Ahmet Ünal, HTBS, ss. 599, 758.

³² Ahmet Ünal, HTBS, ss. 765, 758.

³³ Ahmet Ünal, HTBS, s. 126.

³⁴ Ahmet Ünal, HTBS, s. 547.

³⁵ Ahmet Ünal, HTBS, s. 278.

³⁶ Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 320.

³⁷ Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 326.

³⁸ Ahmet Ünal, HTBS, s. 552.

³⁹ Ahmet Ünal, HTBS, s. 739.

⁴⁰ Ahmet Ünal, HTBS, s. 593.

⁴¹ Ahmet Ünal, HTBS, s. 605.

⁴² Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 277.

⁴³ Ahmet Ünal, HTBS, s. 623.

⁴⁴ Ahmet Ünal, HTBS..., s. 640.

⁴⁵ Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 207.

GUŞKIN “altın”⁴⁶

6.6. Diğer Objeler

ŞİG^{huttulli} “bir tutam yün”⁴⁷

6 GİŞ^{BANŞUR} “6 ritüel masası”⁴⁸

KUŞ.GU⁴ “sığır”⁴⁹ derisi⁵⁰”

7. Ritüelde Geçen Büyüsel İşlemler

1. işlem: (§4 15-16) Sağ tarafta yaşlı kadın büyücü (^{MUNUS}ŞU.GI) ritüeli hazırlamış ve oturarak bir erkek domuz yavrusuna büyü işlem yapmıştır.

2. İşlem: (§7 30-34) Bu satırlarda askı aleti (*kili-*), kil figürleri, bir tutam koyun yünü ve sığır derisinin dâhil olduğu büyü bir eylemin yapıldığı belli olsa da ilgi satırların bozuk olması nedeniyle yapıldığını düşündüğümüz büyüün detayı maalesef kayıptır.

3. İşlem: (§7 35-39) Kral? Denizin Fırtına Tanrısı’na, “*denizi, (onu) demir kazıkla sınırlara sabitle! bırakmasına izin verme!*” şeklinde dua etmiştir. Satırların devamı bozuk olduğu için bu sözlerle birlikte yapılan büyü eylemin detayı belli değildir.

8. Ritüelde Uygulanan Büyü Metodları

Deniz Ritüeli’nde uygulanan ritüel tekniklerini şu şekilde sınıflandırabiliriz:

8.1. Bağlantı Kurma ve Aktarma Metodu

Bu metot yoluyla kurban sahibi üzerindeki kötülüklerin, ritüel için seçilen objelere aktararak uzaklaştırılması işlemleri gerçekleştirilmektedir. Deniz Ritüeli’nde (§5 24-26) “*bütün kötülükler onun üzerine (olsun), [Hatti Ülkesi’nden (?)] uzaklaşsın (ve) düşman ülkesine geri dönsün!*” ifadeleri yer almaktadır. Fakat ritüel metninde kötülüklerin bir vekil ya da günah keçisi/sunusu vasıtasıyla uzaklaştırıldığını belirten bir eylem (belki de metnin çok parçalı olması nedeniyle) geçmemektedir.

Ritüel malzemeleri başlığı altında listelediğimiz metal ve ahşap aletler, kil objeler, değerli madenler, hayvanlar, hayvan derisi ve yün gibi bol ve çeşitli ritüel malzemelerinin her birinin belli amaç için hazırlandığı muhakkaktır. O halde kötülüğün çeşitli yollarla bu malzemelere aktararak uzaklaştırıldığını varsayabiliriz.

Ritüel malzemeleri arasında iki askerli ve iki atlı bir “savaş arabası” (^{GİŞ}GIGIR) modeli yer almaktadır. Bu kil figüre yüklenen büyüsel bir anlam mutlaka olmalıdır. Ancak ritüel metnin günümüze ulaşan satırlarından kilden yapılan savaş arabası figürünün ne anlama geldiği ile ilgili bir sonuç ortaya çıkarılamamaktadır. Belki de bir kötülüğü ortadan kaldırmak ya da sadece birlikte kullanılan asker ve at figürlerini tamamlama adına var olduğu düşünülebilir.⁵¹ Savaş arabasının ritüele dâhil edilmesinin muhtemel başka bir sebebi de bilinen genel amacı yani düşmana karşı bir caydırıcı araç olmasıdır. Elbette bu ifadelerimiz varsayımdan öte gitmez. Eski Grek kaynaklarında Homer’in “Pylos’ta ki boğa kurban etme”⁵² söyleminde olduğu gibi belki de metinde adı geçen hayvanlar deniz kenarında kurban edilmekteydi. Kralın, (§5 25-26) “*Hatti Ülkesi’nden uzaklaşsın, düşman ülkesine geri dönsün*” sözüne baktığımızda bu ritüel

⁴⁶ Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 324.

⁴⁷ Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 347.

⁴⁸ Christel Rüster and Erich Neu, HZL, s. 309.

⁴⁹ Ahmet Ünal, HTBS, s. 132.

⁵⁰ Ahmet Ünal, HTBS, s. 301.

⁵¹ Hans Martin Kümmel. *Ersatzrituale für den hethitischen König...* s. 140.

⁵² Telemachos, ziyareti esnasında deniz tanrısı Poseidon’a Pylos sahilinde doksan dokuz siyah boğa sunmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Simon Jusseret and Manuel Sintubin, (Eds.) *Minoan Earthquakes: Breaking the Myth through Interdisciplinarity*, Leuven University Press, Leuven 2017, s. 23.

metni gerçekten bir arınma eylemini içeriyorsa kil figürler ve belki de kurbanlar denize atılmışlardır.⁵³

8.2. Tanrılara Sunma ve Yardım İsteme

Askerî ritüellerde ordu üzerine çöken (mağlubiyet ya da salgın hastalık gibi) kötülüklerin ortadan kaldırılması çokça geçmektedir. Deniz Ritüeli'nde ise ordunun askerî başarısını pekiştirmek adına tanrının desteğini almak için yine ritüele başvurulduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle tanrı çağırma ritüellerinde olduğu gibi Denizin Fırtına Tanrısı'na yiyecek ve içecek sunumu için açık alanda altı adet masa, 2 keçi, 1 kızıl boğa, 1 siyah boğa, 20 kalın ekme, 6 tane şarap dolu kâse, 6 tane bira dolu kâse hazırlanmıştır.

Kral, düşman bir kimsenin (düşman ülke kralı(?)) Hatti Ülkesi'ne yapacağı muhtemel kötülükleri: (§5 20-23) “*düşman ülkesinden bir kişi, tanrıyı bana karşı kaldırmışsa veya gözleriyle [bir işaret] verdiyse veya bir şeye ayakla vaziyet aldıysa [veya] herkim kötü söz söylediysen*” şeklinde açıkladıktan sonra (§5 24-26) “*bütün kötülükler onun üzerine (olsun) [...], Hatti Ülkesi'nden uzaklaşsın, düşman ülkesine geri dönsün*” sözleriyle de kötülüklerin asıl sahibine dönmesi ve Hatti topraklarından uzaklaştırılması için tanrıdan yardım istemiştir.

Kral(?), ayrıca (§8 36-37) “*denizi, (onu) demir kazıkla sınırlara sabitle, bırakmasına izin verme*” sözleriyle Denizin Fırtına Tanrısı'na yalvarmıştır.

9. Ritüelin Bazı Filolojik Açıklamaları

§2 7 kángaliya: Kelime, “asılı olma”, “asılma”, “sarkma”; “bir şeyin asılı olduğu ağaç(?)” gibi benzer anlamlara karşılık gelmektedir.⁵⁴ Puhvel⁵⁵ ise kelimeyi “askı aleti”, “asma aracı” olarak tercüme etmiştir.

§2 7 zunna: Kelime, alet yapmaya yarayan bir “ağaç” veya “kereste” olarak tanımlanmaktadır.⁵⁶ Fakat ağacın günümüzde bilinen adı ritüelde geçmemektedir.

§2 7 kiliş: Kelime, *zunna*- ağacından yapılmış bir “alet” olarak tanımlanmaktadır.⁵⁷ Ancak ritüel malzemesi listesinde yer alan bu aletin ne amaçla ya da nasıl kullanıldığı ile ilgili bir bilgi başvurduğumuz kaynaklarda geçmemektedir.

§2 12 zapzagi^{NA4}: Albright⁵⁸ kelimenin, cam ya da cam hamurundan imal edilmiş bir “kap ismi” olabileceğini ve Hititçe belgelerde hep aynı anlamda değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Goetze⁵⁹ de bu görüşe katılarak “kap”, “kâse”, “vazo” anlamına ek olarak “parlatılmış”, “parlak”, “perdahlanmış” anlamını da eklemiştir. Coşkun⁶⁰ ve ayrıca Wright'a⁶¹ göre, “NA4(ZA) “taş” ile tanımlanan kelime, değerli taş ve metallerle (altın, gümüş) geçmektedir. Ağırlık taşı olarak da kullanılabilir. Tabiatıta doğal olarak dağlarda bulunabilmektedir. *zapzagi*- kütesinin küçük parçacıkları da mevcuttur ve bu nedenle serpilip (*işhuuai*-) dökülebilmektedir. Dini metinler çerçevesinde tapınaklarda değerli taşlarla birlikte

⁵³ Ian Rutherford, “Puduhepa, Piyamaradu and the Sea...” s. 829, dn. 28-29.

⁵⁴ Ahmet Ünal, HTBS, s. 255.

⁵⁵ Jaan Puhvel, *Hittite Etymological Dictionary: Words Beginning with K*, (HED), Mouton, New York 1997, s. 51.

⁵⁶ Ahmet Ünal, HTBS, s. 612.

⁵⁷ Ahmet Ünal, HTBS, s. 278.

⁵⁸ William F. Albright, “A New Hebrew Word for ‘Glaze’ in Proverbs 26: 23”. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 98, 1945, ss. 24-25.

⁵⁹ Albrecht Götze/Goetze, “Contributions to Hittite Lexicography”, *JCS*, no. 1, 1947, s. 314.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yaşar Coşkun, “Cam Hamuru, Fayans”, *ArAnat*, no. 3, 1997, ss. 67-73.

⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.: David P. Wright, *Ritual in Narrative: The Dynamics of Feasting, Mourning, and Retaliation Rites in the Ugaritic Tale of Aqhat*, Penn State University Press, Indiana 2001, s. 151, dn. 74.

kutsanmak amacıyla inşaat temellerinin içerisine doldurulmakta; ritüel metinlerinde kurban sahibiyle ilişkili olarak metnin sonunda mühürlenmektedir.” İncelediğimiz ritüelde değerli diğer madenlerle (“mavi taş”, “akik (kırmızı) taşı”, “Babil taşı”, “gümüş”, “altın”) birlikte geçmesi nedeniyle *zapzagi*^{NA4} ün küçük parçalardan oluşan değerli bir taş olduğunu ifade etmek daha uygun düşmektedir.

§5 21 IGI^{HIA}-it: Ünal⁶² kelimeyi “gözlerle işaret vermek” olarak tercüme etmiştir. Bu göz işaretinin anlamını düşmanca bir tavır olarak değerlendirebiliriz. Hoffner⁶³ ise kelimenin (IGI^{HIA}-i, IGI^{HIA}-iya) anlamını “yüz ifadesi” olarak düşünmüştür.

§8 37 *tarna*: Kelimenin “bırakmak”, “salıvermek”, “özgürlüğünü vermek”, “izin vermek”, “müsaade etmek”, “kendi başına bırakmak” gibi, farklı anlamları bulunmaktadır.⁶⁴ Kelimenin bulunduğu satır ve devamındaki satırların kayıp olması kelimenin esas anlamını ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. En uygun ifadeyle Denizin Fırtına Tanrısı’ndan demir kazığın denizi “bırakmaması” istenmektedir diyebiliriz.

SONUÇ

Hitit ordusu kazandığı askerî zaferi, Denizin Fırtına Tanrısı’na yapılan sunular ve dualarla deniz kenarında gerçekleştirilen “Deniz Ritüeli” ile kutsamıştır. Oldukça parçalı halde günümüze ulaşan ve herhangi bir zaman dilimi içermeyen bu ritüel metnin satırlarında diğer askerî ritüellerde geçmeyen objeler karşımıza çıkmıştır. Bu objeler arasında geçen “atları koşulmuş savaş arabası” ve “savaş arabası üzerinde iki asker” şeklinde tanımlanan kil figürler, ritüelin askerî doğasını vurgulaması açısından son derece önemlidir. Bunun yanında öne çıkan diğer bir unsur da “*zapza* taşı”, “mavi taş”, “akik (kırmızı) taşı”, “Babil taşı”, “gümüş”, “altın” gibi değerli madenlerin ritüel objesi olarak hazırlanmalarıdır. Nadir bulunmaları nedeniyle ritüeli değerli kılan bu madenler ve değerli taşlar detayı bilinmese de kralın kazandığı askerî zaferi pekiştirmek adına büyüsel eylemlerde kullanılmıştır. Bu objelerle birlikte geçen bronz ve ahşap kazıklar da büyü malzemesi olarak kazanılan deniz zaferini ve belki de düşman sınırını sabitlemek için kullanılmıştır. Öte yandan ritüel sahibi unvanıyla askerî zaferini kutsayan “kral” ve aynı zamanda yiyecek ve içeceklerin, kurbanlık hayvanların hazırlanmasını ve tanrıya sunulmasını sağlayan “Yaşlı kadın” ritüelin görünen katılımcılarıdır. Bunun yanında dini ritüel uygulama tekniklerinden “Tanrılara sunma ve yardım isteme metodu” Deniz Ritüelinde bariz şekilde uygulanmıştır. Nihayetinde düşman sadece savaşta mağlup edilmekle bırakılmamış aynı zamanda Deniz Ritüeli metninde geçen beddualarla da zayıf bırakılmak istenmiştir.

Kısaltmalar ve simgeler

Ay.	Arka yüz
bkz.	Bakınız
CTH	Catalogue des Textes Hittites
dn.	Dipnot
EHG	An English-Hittite Glossary
HED	Hittite Etymological Dictionary
HTBS	Hititçe-Türkçe: Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük
HZL	Hethitisches Zeichenlexikon
KBo	Keilschrifttexte aus der Boghazköy

⁶² Ahmet Ünal, HTBS, s. 713.

⁶³ Harry A. Hoffner, *An English-Hittite Glossary*, (EHG), Librairie C. Klincksieck, Paris 1967, s. 38.

⁶⁴ Ahmet Ünal, HTBS, s. 522.

KUB	Keilschrifturkunden aus der Boghazköy
M.Ö.	Milattan önce
no.	Number
Öy.	Ön yüz
RS.	Tontafelsignatur der Ausgrabungen in Ras Shamra
s.	Sayfa no
ss.	Sayfadan sayfaya
vd.	Ve devamı
[...]	Kırık metin yerlerinde her nokta yaklaşık hesaplanabilen işaretler için kullanılır.
()	Çevirinin daha iyi anlaşılması için yazar tarafından yapılan ilaveyi gösterir.
(?)	Çevirinin kesin olmadığını gösterir.
§	Hititçe metinlerde paragrafın başlangıcını gösterir.

KAYNAKÇA

- Albright, William F., “A New Hebrew Word for ‘Glaze’ in Proverbs 26: 23”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 98, 1945, pp. 24-25.
- Bawanyeck, Daliah, “Arzawäische Ritualpraktiken–Informationen Aus Hattuša”. In D. Prechel (Hg.): *Motivation Und Mechanismen Des Kulturkontaktes in Der Späten Bronzezeit (Eothen 13)*, LoGisma, Florenz 2005, pp. 1-18.
- Beal, Richard Henry, *The Organisation of the Hittite Military*, C. Winter, Heidelberg 1992.
- Carter, Charles William, *Hittite Cult-Inventories*, (PhD), University of Chicago, Chicago 1962
- Collins, Billie Jean, “Hittite Canonical Compositions-Puliša's Ritual Against Plague, 1.62”, *CoS*, 1997, pp. (?)
- Collins, Billie Jean, *The Hittites and their World*, SBL, London 2012.
- Collins, Billie Jean (ed.), hethiter.net/: CTH 407 (INTR 2014-07-23), Erişim tarihi: 23.01.2022.
- Coşkun, Yaşar, “Cam Hamuru, Fayans”, *ArAnat*, no. 3, 1997, ss. 67-73.
- Dardano, Paola, *Die Hethitischen Tontafelkataloge Aus Hattuša (CTH 276-282)*. Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2006.
- Darga, Muhibbe, *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Dinçol, Mehmet Ali, “Hititler: Doğu ile Batı'nın Buluşma Noktasındaki İmparatorluk”. *National Geographic*, Ocak Sayısı 2006, ss. 64-91.
- Fuscagni, Francesco (ed.), hethiter.net/: CTH 426.1.1, Erişim tarihi 19.08.2019.
- Fuscagni, Francesco (ed.), hethiter.net/: CTH 436 (Expl.C,09.08.2016), Erişim tarihi: 26.08.2021
- Götze/Goetze, Albrecht, “Contributions to Hittite Lexicography”. *JCS*, no. 1, 1947, pp. 307-320.
- Gurney, Oliver Robert, *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford University Press for the British Academy, New York 1977.
- Güterbock, Hans Gustav, “The North-Central Area of Hittite Anatolia”. *Journal of Near Eastern Studies*, no. 20, 1961, pp. 85-97.

- Güterbock, Hans Gustav, "The Hittite Conquest of Cyprus Reconsidered". *Journal of Near Eastern Studies*, no. 26, 1967, pp. 73-81.
- Haas, Volkert, "Magie und Zauberei", *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, no. 7, 1987, pp. 234-55.
- Haas, Volkert, *Geschichte Der Hethitischen Religion. Handbuch Der Orientalistik. Erste Abteilung*, E. J. Brill, Köln 1994.
- Hoffner, Harry A., *An English-Hittite Glossary*, Librairie C. Klincksieck, Paris 1967.
- Hooker, John, *Mycenaean Greece*. Routledge, London 1976.
- Jusseret, Simon and Sintubin, Manuel, (Eds.), *Minoan Earthquakes: Breaking the Myth through Interdisciplinarity*, Leuven University Press, Leuven 2017.
- Kınal, Firuzan, "Ugarit Krallarının Tarihi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, no. 8, 1963, ss. 1-15.
- Kümmel, Hans Martin, "Ersatzkönig und Sündenbock" *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, no. 80, 1968, pp. 289-318.
- Kümmel, Hans Martin, *Ersatzrituale Für Den Hethitischen König*, Biblio Verlag, Osnabrück 1967.
- Marcuson, Hannah, *Word of the Old Woman: Studies in Female Ritual Practice in Hittite Anatolia*, (Unpublished PhD Dissertation), University of Chicago, Chicago 2016.
- Mouton, Alice, "Rituels De 'Boucs Émissaires' en Anatolie Hittite", Paper presented at the *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology*, Warsaw 5-9 Sept. 2011, Warsaw 2013, pp. 558-587.
- Otten, Heinrich, *Keilschrifttexte Aus Boghazköi 15, KBo 15*, Mann, Berlin 1965.
- Puhvel, Jaan, *Hittite Etymological Dictionary: Words Beginning with K*, Mouton, New York 1997.
- Rutherford, Ian, "Puduhepa, Piyamaradu and the Sea: KUB 56.15 ii 15-24 (Aht26) and Its Background" In A. Süel (Ed.), *Acts of the IXth International Congress of Hittitology of Hittitology (Çorum, September 08-14, 2014)*", Paper presented at the International Congress of Hittitology, Çorum 2014, pp. 823-834.
- Rüster, Christel and Neu, Erich, *Hethitisches Zeichenlexicon: Inventar und Interpretation der Keilschrift-zeichen aus den Boğazköy-Texten. Studien zu den Boğazköy-Texten, Beiheft 2*, Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1989.
- Savaş, Savaş Özkan, Hititlerde "Fırtına Tanrısı" ile "Boğa Kültü" Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar, *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 5, 2002, ss. 97-170.
- Sturtevant, Edgar Howard, *A Hittite Glossary; Words of Known or Conjectured Meaning with Sumerian and Akkadian Words Occuring in Hittite Texts*, Linguistic Society of America, University of Pennsylvania, Philadelphia 1936.
- Taggar-Cohen, Ada, "The EZEN pulaš-" a Hittite installation rite of a new priest, *JANER* 2, 2002, pp. 127-159.
- Turgut, Murat, Some Animal Offerings in the Hittite Religious Rituals, *International Journal of Agriculture Forestry and Life Sciences* 3/1, 2019, pp. 31-43.
- Ünal, Ahmet, *Hititçe-Türkçe: Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük: Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2016.

Wright, David Pearson, *Ritual in Narrative: The Dynamics of Feasting, Mourning, and Retaliation Rites in the Ugaritic Tale of Aqhat*. Penn State University Press, Indiana 2001.

Wright, David Pearson, *The Disposal of Impurity: Elimination Rites in the Bible and in Hittite and Mesopotamian Literature*, Scholars Press, Atlanta 1987.

2020-2021 YILLARI ULUBORLU TÜRKİYE SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİ YÜZEY ARAŞTIRMASI İSLAMİ SİKKE BULUNTULARI*

SURVEY ISLAMIC COIN FINDS OF ULUBORLU TÜRKİYE SELJUK AND THE PRINCIPLES PERIOD IN 2020-2021

Abdullah BAKIR**
Ali MIYNAT***
Fatih DEMİR****

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 19/10/2022 Düzeltme/Revised: 14/11/2022 Kabul/Accepted: 14/11/2022

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Bakır, A., Mıynat, A. ve Demir, F. (2022). 2020-2021 Yılları Uluborlu Türkiye Selçuklu ve Beylikler Dönemi YüzeY Araştırması İslami Sikke Buluntuları. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 127-143.
<https://doi.org/10.52735/bellek.1191631>

ÖZ

Uluborlu, coğrafi konumu itibarıyla İç Anadolu'yu Batı Anadolu'ya bağlayan önemli askeri ve ticari yol güzergahlarından birisinin üzerinde Eski Çağ'dan Yakın Çağ'a kadar önemini yitirmemiş bir şehirdir. Tarihsel süreç içerisinde Apollonia, Mordiaion, Sozopolis ve Borgulu gibi isimlerle anılmış olmakla birlikte şehirde farklı medeniyetlerin izlerinin varlığı bölgenin zengin bir tarihi coğrafyaya sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Geç Orta Çağ'da Türkiye Selçuklu-Bizans mücadeleleri sırasında hem Bizans hem de Selçuklular için önemli bir medeniyet merkezi konumundadır. Bölgede uzun yıllar Bizans'ın önemli bir sınır şehri, Türkiye Selçukluları döneminde meliklerin eğitim ve ikametgâh yeri olan Uluborlu, Hamitoğulları döneminde ise beyliğin kuruluş ve idare merkezi olmuştur. Osmanlı döneminde ise sosyal, kültürel yönleriyle ve sanayi üretimiyle bölgenin önemli bir merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. Cumhuriyet döneminde önemini muhafaza eden şehir, çeşitli nedenlerle 1960'lı yıllarda kurulduğu alanın bitişiğinde yer alan düzlük alana taşınmıştır. Ancak günümüzde az da olsa eski yerleşim yerinde evler ve camiler bulunmaktadır.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, abdullahbakir@sdu.edu.tr, **ORCID: 0000-0001-8921-4029**.

*** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, alimiynat@sdu.edu.tr, **ORCID: 0000-0001-9000-6550**.

**** Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Doktora Programı, Isparta/Türkiye, fatih.demir015@gmail.com, **ORCID: 0000-0002-1625-4617**.

Köklü bir geçmişe ev sahipliği yapan şehirde Türkiye Selçuklu, Hamitoğulları ve Osmanlı dönemlerinden günümüze başta mimari eserler olmak üzere pek çok kültür varlığı ulaşmıştır. 2020-2021 yıllarında yürütülen arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında bulunan nümizmatige dair bulgular Uluborlu'nun tarihsel geçmişi hakkında bizlere bazı bilgiler verebilir. Söz konusu yıllardaki araştırmalar esnasında 50 adet sikke bulunmuş olup, 2022 ve daha sonraki yıllarda bölgede yapılacak araştırmalarda bu sayının artacağı tahmin edilmektedir. Bu çalışmada ilk olarak kent tarihsel süreç içerisindeki durumu ve önemine değinilecektir. Sonrasında ise sikke buluntularının okunma ve kimliklendirme işlemleri yapılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda okunabilen ve tarihlendirilebilen sikkeler üzerinden çeşitli değerlendirmeler yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslami sikkeler, Uluborlu, Borgulu, Sozopolis, yüzey araştırması

ABSTRACT

Uluborlu, situated in one of the important military and commercial road routes connecting Central Anatolia to Western Anatolia, is a city that has not lost its importance from the Ancient Age to the Modern Age due to its geographical location. While it has been known by names such as Apollonia, Mordiaion, Sozopolis and Borgulu in the historical process, the presence of traces of different civilizations in the city is important in terms of showing that the region has a rich historical geography. During the Turkish Seljuk-Byzantine struggles in the Late Middle Ages, it was an important civilization center for both Byzantium and Seljuks. Uluborlu, which was an important border city of Byzantium for many years in the region, the education and residence place of the *meliks* during the Turkish Seljuk period, became the establishment and administration center of the principality during the Hamidids period. In the Ottoman period, it continued to exist as an important center of the region with its social, cultural aspects and industrial production. The city, which preserved its importance in the Republican period, was moved to the flat area adjacent to the area where it was founded for various reasons in the 1960s. However, there are still few houses and mosques in the old settlement today.

In the city, which hosts a deep-rooted past, many cultural assets, especially architectural works, have reached the present day from the Turkish Seljuk, Hamidid and Ottoman periods. The numismatic findings found during the archaeological surveys carried out in 2020-2021 can give us some information about the historical past of Uluborlu. During the surveys in the mentioned years, 50 coins were found, and it is estimated that this number will increase in the surveys to be carried out in the region in 2022 and the following years. In this study, firstly the situation and importance of the city in the historical process will be mentioned. Afterwards, it will be tried to read and identify the coin finds. In this context, various evaluations will be made on the coins that can be read and dated.

Keywords: Islamic coins, Uluborlu, Borgulu, Sozopolis, surface survey.

1. Tarihsel Süreç İçinde Uluborlu

Isparta'nın bir ilçesi olan Uluborlu, Torosların bir uzantısı olan Kapıdağı eteklerinde kurulmuştur. Şehrin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak belli değildir. İç Anadolu ile Batı Anadolu arasında önemli askeri ve ticari yol güzergahlarından birisinin üzerinde bulunması onun tarih boyunca önemini korumasını sağlamıştır. Bu nedenle Uluborlu ve çevresi Prehistorik dönemlerden itibaren iskân yeri olarak insanlar tarafından tercih edilmiştir. Uluborlu, tarih boyunca Mordiaion, Apollonia, Sozopolis ve Borgulu gibi isimlerle anılmıştır.¹ Şehrin muhtemel ilk yerleşimi güvenlik için uygun ve muhkem konumu ile ön plana çıkan Uluborlu Kalesidir.² Athenaeus ve Byzantinos'un verdiği bilgiye göre Uluborlu'nun bilinen ilk ismi Mordiaion/Margion olup küçük bir yerleşim yeri olduğu tahmin edilmektedir.³ Ayvaları ile ünlü olduğu bilinen Mordiaion'un yeri muhtemelen kale içinde ve kalenin kuzey

¹ R. J. A. Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press, Princeton (N.J.) Oxford 2000, s. 997; Abdullah Bakır, "Ortaçağda Bir Türkiye Selçuklu Kenti Uluborlu", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 30, s. 56.

² Mehmet Özsait vd., "2008 Yılı Isparta ve Burdur Yüzey Araştırmaları", *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, s. 422.

³ Stephanos Byzantinos, *Ethnica*, ed. Margarethe Billerbeck, Berlin, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 43/1 2006, s. 229; Athenaeus, *The Deipnosophists or Banquet of The Learned of Athenaeus*, çev. Charles Duke Yonge, H.G. Bohn, London 1854, C. 1, s. 135; W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1961, s. 461.

batı yamaçlarında bulunmakta idi. Mordiaion'un devamı olan Apollonia, MÖ 3. yy başında Seleukos hanedanının kurucusu I. Seleukos (MÖ 305-281) tarafından yeniden kurulmuştur.⁴ Şehir Seleukos'ların koruyucu tanrısı Apollo'ya izafeten Apollonia ismiyle anılmaya başlanmıştır. Şehre dair kalıntılar 2021 yılında bölgede yaptığımız yüzey araştırması esnasında Uluborlu Kalesinin batı, kuzey ve kuzey batı yamaçlarında yerlerde tespit edilmiş olup şehrin geniş bir alana yayıldığı görülmüştür. Mordiaion ve Apollonia muhtemelen önce kale ve yakın çevresinde kurulmuş Augustus (MÖ 27-MS 14) dönemindeki huzur ortamı içerisinde nüfus artışı ile günümüzde Borlu Bağları olarak bilinen ovalık alana doğru genişlemeye başlamıştır.⁵ Ancak şehrin ovalık bir alanda güvenliği düşük bir mevkide⁶ yer alması, Popa Çayı'nın (Hippophoras)⁷ yakınında bulunmasının etkisiyle sellere maruz kalarak toprak altında kalması ve muhtemel olarak depremlere maruz kalması gibi nedenlerle zaman içerisinde önemini yitirmeye başlamasıyla birlikte -Sozopolis ismiyle- tekrar kale içerisine yerleşmeye başladığı görülmektedir.

Strabon'un Frigya, Ptolemaios'un ise bir Pisidia şehri olarak eserlerinde yer verdiği Apollonia Roma döneminde bölgedeki önemli yerleşim yerlerinden birisidir.⁸ Roma imparatorluk dönemine ait sikke ve yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Likya ve Trakyalıların kolonisi olduğu anlaşılmaktadır.⁹ Augustus'un hayatını ve başarılarını anlatan Gestae Divi Augusti yazıtının burada bulunması¹⁰ ve Augustus'a adanmış bir tapınağın varlığının bilinmesi Augustus döneminde Apollonia'nın ayrı bir yeri olduğunu göstermektedir.¹¹ Tarihsel olarak Apollonia'nın önemini artıran bir diğer olgu ise yine Augustus'un yaptırdığı ve bölgeden geçen Via Sebaste isimli antik Roma yoludur.¹² Şehirde bulunan yazıtlardan Men, Apollon ve Fortuna

⁴ Getzel M Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, University of California Press, Berkeley 1995, s. 285; Mehmet Özsait, *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 116.

⁵ Özsait vd., "2008 Yılı Isparta ve Burdur Yüzey Araştırmaları", s. 422; Peter Talloen ve Maya Prodanova, "Zosimos of Apollonia-Sozopolis", *Gephyra*, C. 21, s. 115; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1993, s. 88.

⁶ Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 90, 447; Jean Greenhalgh, *Roman Pisidia -a study of development and change.*, University of Newcastle, Department of Archaeology, Newcastle upon Tyne 1987, s. 372.

⁷ Hans von Aulock, "Münzen und Stadte Pisidiens II", *Istanbuler Mitteilungen*, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen 1979, C. 22, s. 54, 63; Zeynep Şencan Altınoluk, *Sikkelerin Işığında Küçük Asya'da İrmak Tanrıları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İstanbul 2005, s. 61, 62.

⁸ Strabon, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, s. 66, 81; Claudius Ptolemaeus, *Geographike Hyphegesis, Coğrafya El Kitabı*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 111; Harita için bkz. Claudius Ptolemaeus, *Cosmographia: Weltkarten*, ed. Georg Popp, Würzburg 1975, Tabvla I Asiae, Asia Minor, Pisidia.

⁹ Özsait, *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, s. 116; Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 446; W. M. Ramsay, "The Tekmoreian Guest-Friends : an Anti-Christian on the Imperial Estates at Pisidian Antioch", *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, Aberdeen University, Aberdeen 1906, s. 366, 367; F.J.V. Arundell, *Küçük Asya'da Keşifler*, çev. Doğan Dereli, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 155.

¹⁰ W. H. Buckler vd. (ed.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Manchester University Press, Manchester 1933, C. 4, s. 49-56.

¹¹ Greenhalgh, *Roman Pisidia -a study of development and change.*, s. 438; Arundell, *Küçük Asya'da Keşifler*, s. 153.

¹² Bu yolun varlığı Apollonia ve çevresinde bulunan mil taşları ve Roma dönemi Peutinger haritasında da görülebilmektedir. "Tabula Peutingeriana", Segmentum X, <https://peutinger.atlantides.org/map-a/>, Erişim Tarihi: 18.11.2021.; David French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, British Institute at Ankara, Electronic Monograph 10 2016, C. 4.1, s. 24, 35; David French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, British Institute at Ankara, Electronic Monograph 2 2012, C. 3.2, s. 141-58; Fatih Demir, *Ortaçağ Anadolu'sunda Denizli ile Konya Arasındaki Askeri Yol Güzergahları (XII. Yüzyıl)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2018, s. 27-212.

tapınaklarının varlığı ile birlikte bir tiyatro ve agora'nın da olduğunu öğrenmekteyiz.¹³ Apollonia, MÖ 1'yy da sikke basmaya başlamış olup Roma imparatorluk dönemi itibariyle bastırılan sikkelerin sayısında artış olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda şehrin Augustus'dan (MÖ 27-MS 14) başlayarak Gallienus'a (MS 253-268) kadar sikke bastırıldığı görülmektedir.¹⁴

Apollonia Hristiyanlık döneminde isminin pagan ismi ile bağlantılı olması dolayısıyla adı değiştirilerek MS 4. yy'ın ikinci yarısında Sozopolis ismini almıştır. MS 4 yy'dan itibaren şehrin isminin piskoposluk listeleri ve kilise kayıtlarında Sozopolis olarak geçtiği görülmektedir.¹⁵ Ayrıca 6. yy Bizans tarihi coğrafyacıları Hierocles ve Stephanos Byzantinos'un eserlerinde şehrin isminden söz edilmektedir.¹⁶ Sozopolis ismi bölgede ünlenmiş bir din adamı olan Aziz Zosimos'un isminden gelmekte olup "kurtuluş şehri" veya "kurtarıcı'nın şehri" anlamına geldiği tahmin edilmektedir.¹⁷ Zosimos'un hayatına dair kayıtlardan Sozopolis'in bugün Uluborlu Kalesi olarak bilinen yerde kurulduğu anlaşılmaktadır.¹⁸ Sozopolis topografik yapısı itibariyle Kapıdağı'nın eteklerinde üç tarafı uçurumlarla çevrili, kayalık ve oldukça sarp bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Şehre ulaşımın mümkün olduğu tek yer olan batı yönünde ise muhtemelen temelleri I. Seleukos zamanına dayanan¹⁹ sur inşa edilmiştir. Böylece şehrin üç tarafının uçurumlar ile çevrili olması ve batı yönündeki saldırıya açık tek yer olan yerin sur ile kapatılmış olması onu saldırılara karşı korunaklı bir yer haline getirmiştir.²⁰

Sozopolis Orta Çağ'da Hristiyanlar için önemli hac merkezlerden birisiydi. Şehirdeki eski kilisenin temellerinin MS 1. yy' da atıldığına dair rivayet olmasına rağmen bu konuda kesin bir kanıt ulaşılamamıştır.²¹ Bahçe Cami yakınlarında bulunan bir yazıttan şehirde 593/4 tarihlerinde restore edildiği anlaşılan Başmelek Sarayı/Kilisesi isimli bir mabedin varlığı anlaşılmaktadır.²² Sozopolis kiliseleri arasında en ünlüsü 7.yy'a dair kayıtlarda ismi geçen Theotokos/Bakire Meryem'e adanmış olan kilisedir.²³ Söz konusu kilise de ellerinden yağ (mür) sızan Meryem ikonunun bulunduğu ve bu yağın mucizevi şifa veren özellikleri

¹³ W. M. Ramsay, "The Cities and Bishoprics of Phrygia", *The Journal of Hellenic Studies*, C. 4, s. 417; Greenhalgh, *Roman Pisidia -a study of development and change.*, s. 438; Arundell, *Küçük Asya'da Keşifler*, s. 153.

¹⁴ Özsait, *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidia Tarihi*, s. 116; Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, s. 285, 289; Andrew Burnett vd., *Roman provincial coinage*, British Museum Press ; Bibliothèque nationale de France, London : Paris 1992, C. 1, s. 540; Aulock, "Münzen und Stadte Pisidiens II", s. 52-63; Esra Tütüncü, *Pisidia, Pamphylia ve Lykia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi (MS 1.-3. yüzyıllar) Sikke Dolaşımı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Isparta 2017, s. 13.

¹⁵ Jean Darrouzès (ed.), *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Institut français d'études byzantines, Paris 1981, s. 514; W. M. Ramsay, "Pisidia and the Lycaonian Frontier", *The Annual of the British School at Athens*, C. 9, s. 245; Norbert Mersich, "Sozopolis", *Tabula Imperii Byzantini, Phrygien und Pisidien*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, C. 7, Wien 1990, s. 387.

¹⁶ Hierocles, *Synecdemus*, ed. August Burckhardt, B. G. Tevbnieri, Lipsiae 1893, s. 22; Stephanos Byzantinos, *Ethnica*, s. 229.

¹⁷ Zosimos hakkında bkz. Talloen ve Prodanova, "Zosimos of Apollonia-Sozopolis", s. 107-33.

¹⁸ Talloen ve Prodanova, "Zosimos of Apollonia-Sozopolis", s. 107-33; Greenhalgh, *Roman Pisidia -a study of development and change.*, s. 372.

¹⁹ W. J. Hamilton, *Küçük Asya*, Midas Kitap, Ankara 2013, s. 678.

²⁰ Uluborlu Kalesi surları için bkz. Clive Foss, "The Defense of Asia Minor against the Turks", *The Greek Orthodox Theological Review*, C. 27, S. 2/3, s. 152-57; Greenhalgh, *Roman Pisidia -a study of development and change.*, s. 372-74, 386, 390, 403, 439.

²¹ Greenhalgh, *Roman Pisidia -a study of development and change.*, s. 176.

²² "Monumenta Asiae Minoris Antiqua XI, 8 (Apollonia)", (18.11.2021), <http://mama.csad.ox.ac.uk/monuments/MAMA-XI-008.html>; Clive Foss, "Two Inscriptions Attributed to the Seventh Century A.D.", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, S. 25, s. 288.

²³ Hans Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphyliden, Kappodokien und Lykien*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher, Leipzig 1908, s. 6.

nedeniyle ihracatının yapıldığından söz edilmektedir.²⁴ Ancak yukarıda bahsettiğimiz kiliselerin hiç birisi günümüze ulaşamamıştır. Çeşitli zamanlarda şehri gezen Arundell, Rott ve Greenhalgh'ın gözlemlerinden şehirde eski bir bazilika üzerine inşa edilmiş geç dönem kilisesi ile onun yakınlarında başka bir bazilikanın daha kalıntılarının varlığı olduğu anlaşılmaktadır.²⁵ Yüzeysel araştırmalarımız esnasında akropolde temel kat planından anlaşıldığı kadarıyla apsis ve narteks'i seçilebilen muhtemel pastophoria ve nef bölümlerinin de yer aldığı kalıntılardan geç döneme ait olduğunu değerlendirdiğimiz kilisenin varlığı doğrulanmaktadır.

Bizans Müslüman Arapların Anadolu akınlarını önlemek adına 7. yy'ın sonlarında askeri ve idari olguları birleştirilerek thema adı verilen yeni bir sisteme geçmiştir. İşte bu dönemde Sozopolis'in yönetim merkezi Amorion (Hisarköy) olan Anatolikon Thema'sına bağlandığı bilinmektedir.²⁶ Sozopolis'in 7-11. yy arasındaki tarihi konusunda oldukça az şey bilinmektedir. Romanos Diogenes (1068-1071) döneminde Anadolu'nun Türklere karşı savunulması için Sozopolis gibi önemli yerlerin tahkim edildiği görülmektedir.²⁷ Bu bağlamda Uluborlu kale kapısına doğru giden yolun istinat duvarında bulunan 1069/70 tarihli bir yazıt Romanos Diogenes döneminde şehirde restorasyon yapıldığını göstermektedir. Yazıtta ifade edilen tamirin içeriğine dair bir bilgiye erişilemese de muhtemelen kale surlarının güçlendirilmesine atıf yapıldığı tahmin edilmektedir.²⁸

Şehrin isminin değişikliğe uğradığı tarih tam olarak bilinmemekle birlikte 12. yy'da Bizans-Selçuklu mücadeleleri döneminde şehrin isminin Borgulu olarak değiştirildiği tahmin edilmektedir. Zaman zaman Burgulu veya Borlu gibi kullanımlarının olduğu da tarihi metinlerde görülmektedir. Kelimenin etimolojik olarak eski Türkçede bor, borluk gibi kullanımları söz konusu olup genel anlamı itibariyle şarap, üzüm bağı, bağlık bahçelik yer gibi anlamlara gelmektedir.²⁹ Osmanlı döneminde ise şehrin adı Uluborlu şekline dönüşerek günümüze kadar gelmiştir.

Göller bölgesine bilinen ilk Türk akını 1070 senesinde Sultan Alparslan'ın (1064-1072) komutanlarından Afşin Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Afşin Bey'in düzenlediği bu sefer sırasında Honaz (Khonai) ve Denizli'nin (Laodicea) kısa süreli de olsa zapt edildiği bilinmektedir.³⁰ Ancak Uluborlu'ya dair bir bilgi devrin kaynaklarında yer almamaktadır. Muhtemeldir ki Honaz ve Denizli'nin aksine Uluborlu'nun korunaklı sarp bir noktada ve surla korunuyor olması ve Afşin Bey'in fethetme niyetiyle bölgede bulunmaması nedeniyle söz konusu tarihte Uluborlu'nun hala bir Bizans şehri olduğu anlaşılmaktadır. Şehrin Türkiye Selçukluları tarafından kesin fetih tarihi bilinmemekle birlikte Malazgirt Savaşı'ndan (1071) sonra Kutalmışoğlu Süleymanşah (1075-1086) gibi diğer Türk beylerinin Anadolu'yu Türk yurdu haline getirmeye başladığı bilinmektedir. Nitekim Süleymanşah'ın 1074-80 yılları arasında Konya'dan İznik'e kadar olan bölgeyi fethettiği tarihlerde Göller Yöresindeki önemli

²⁴ Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappodokien und Lykien*, s. 6-7; Mersich, "Sozopolis", s. 387; Foss, "Two Inscriptions Attributed to the Seventh Century A.D.", s. 288.

²⁵ Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappodokien und Lykien*, s. 4, 5; Greenhalgh, *Roman Pisidia - a study of development and change*, s. 176, 177.

²⁶ Uspensky'nin taktikon'unda Anatolikon Thema'sında yer alan bir Sozopolis'ten söz edilmektedir. Ancak söz konusu Sozopolis günümüzde Malatya ilinin Doğanşehir ilçesi sınırları içerisinde bulunan Sozopetra/Zapetra/Zibatra'dır. Cüneyt Güneş, *Bizans Anadolu'su'nda Askeri ve İdari Bir Sistem: Thema Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 154, 155; Cüneyt Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 170; Mersich, "Sozopolis", s. 387.

²⁷ Foss, "The Defense of Asia Minor against the Turks", s. 153, 156.

²⁸ J. R. Sitlington Sterrett, *The Wolfe Expedition to Asia Minor*, Archaeological Institute of America, Boston 1888, s. 375; Buckler vd., *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, C. 4, s. 57, 58; Mersich, "Sozopolis", s. 387.

²⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Divânü Lugâti't-Türk*, çev. Seçkin Erdi, Serap Tuba Yurteser, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 195.

³⁰ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti: (Kitap XVII - XVIII)*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, s. 130.

şehirlerin de fethedildiği anlaşılmaktadır.³¹ 1097 yılında I. Haçlı Seferi sırasında Denizli ve Dinar dolayları tekrar Bizans kontrolüne geçmiştir.³² Uluborlu'nun da söz konusu tarihlerde elden çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak 1107 yılında Hasan Bey'in Batı Anadolu seferi neticesinde pek çok şehir ile birlikte Uluborlu'nun da geri alındığı tahmin edilmektedir.³³ Şahinşah (Melikşah) (1110-1116) döneminde Konya'nın başkent yapılması ile birlikte Konya'nın batısı ve kuzeybatısında güvenliği sağlamak adına Uç bölgesi oluşturulduğu görülmektedir. Muhtemeldir ki söz konusu Uç bölgesinin önemli şehirleri arasında Denizli ve Akşehir ile birlikte Uluborlu da önemli bir merkez olarak bilinmekte idi.

1119-20 yıllarına gelindiğinde Bizans İmparatoru İoannes Komnenos'un (1118-1143) Göller Yöresinin başlıca iki önemli şehri olan Denizli ve Uluborlu'yu geri almak üzere harekete geçtiği görülmektedir. İmparator 1119'da Denizli'yi sulh yoluyla ele geçirdikten sonra 1120 yılında bölgeye tekrar gelerek Uluborlu'yu kuşatmıştır. Ancak şehrin konumu, güçlü surları ve Selçuklu askerleri tarafından korunuyor olması imparatorun şehri savaşarak almasını engellemiştir. Askeri ve coğrafi olumsuzluklara rağmen imparator, sahte ricat taktiği uygulayarak Selçuklu askerlerinin kaleden çıkmasını sağlamış ve bunun neticesinde iki Bizans birliği arasında kalan Türkler pusuya düşürülerek katledilmiştir.³⁴ Böylelikle 1120 yılında Uluborlu bir kez daha Türklerin elinden çıkarak şehirde yaklaşık altmış yıl sürecek Bizans hakimiyeti başlamıştır. Bu dönemde Uluborlu Bizans'ın bölgedeki en önemli sınır şehirlerden birisi olmuştur.³⁵ Nitekim bu önemin farkında olan Komnenos'lar tarafından şehrin surlarının olası Selçuklu akınlarına karşı güçlendirildiği anlaşılmaktadır.³⁶

Uluborlu'nun tekrar Bizans şehri haline gelmesiyle birlikte Antiocheia'da (Yalvaç) bulunan bölge başpiskoposluğunun buraya taşındığı görülmektedir.³⁷ Bu karar Bizans için Uluborlu'nun önemini göstermesi bakımından önemlidir. Süryanî Mikhail'in verdiği bilgiye göre şehir 1131 yılında Selçuklular tarafından tekrar kuşatılmış ancak kalesinin güçlü surları nedeniyle şehir alınamamış bölge yağmalanarak kuşatma kaldırılmıştır.³⁸ 1142 yılına gelindiğinde ise şehrin bir kez daha I. Mesud (1116-1155) tarafından kuşatıldığı görülmektedir. Ancak imparatorun Uluborlu kuşatmasını kırmak için ordu ile bizzat geldiği haberi üzerine Selçuklu ordusunun muhasarayı kaldırarak geri çekildiği görülmektedir.³⁹ Şehrin kesin fetih tarihi bilinmemektedir. Ancak 1176 Myriokephalon savaşından sonraki süreçte Türklerin Yukarı Menderes Vadisi üzerinden Ege bölgesine düzenledikleri akınların⁴⁰ olduğu bilinmekle

³¹ Tuncer Baykara, *Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli (1070-1520)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 36; Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 448; W. M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Clarendon Press, Oxford 1895, C. 1.2, s. 15, 16.

³² Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkilâp Kitabevi, Ankara 1996, s. 336-39.

³³ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 441-43; Baykara, *Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli (1070-1520)*, s. 37.

³⁴ Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001, s. 6, 7; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 8, 9; Eustathius of Thessalonica, *Eustathios of Thessaloniki: Secular Orations 1167/8 to 1179*, çev. Andrew F. Stone, Brill, Leiden 2017, C. Byzantina Australiensia 19, s. 168, 190.

³⁵ Foss, "The Defense of Asia Minor against the Turks", s. 150.

³⁶ Mersich, "Sozopolis", s. 388; Klaus Belke, "Phrygia between Byzantines and Seljuks", *Byzantinische Forschungen*, S. XVI (1990), s. 162.

³⁷ Muhtemelen 1180 yılına kadar bölge başpiskoposluğu koltuğu Sozopolis'te kalmış olmalıdır. 14.yy'ın yarısında ise Sozopolis'in metropol statüsüne yükseltildiği görülmektedir. Mersich, "Sozopolis", s. 387; Talloen ve Prodanova, "Zosimos of Apollonia-Sozopolis", s. 115; Greenhalgh, *Roman Pisidia - a study of development and change.*, s. 365.

³⁸ Süryanî Mikâil, *Süryanî Patrik Mihailin Vakainamesi İkinci Kısım (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Basılmamış Tercüme Eser, İstanbul 1944, s. 98.

³⁹ Ioannes Kinnamos, *Historia*, s. 19.

⁴⁰ Niketas Khoniates, *Historia, 1118-1180*, s. 133-37.

birlikte şehrin nihai fetih tarihi olarak 1180 tarihi kabul edilmektedir.⁴¹ Uluborlu'nun fethi ile beraber Konya-Denizli arasındaki bölgeye tekabül eden Uluborlu merkezli uç bölgesinin yeniden tesis edildiği görülmektedir.

Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan (1155-1192) yaşlanınca ülkesini 11 oğlu arasında bölmüş ve en küçük oğlu I. Gıyâseddin Keyhüsrev'i (1192-1196, 1205-1211) 1186 yılında Uluborlu'ya (Borgulu) melik tayin etmiştir.⁴² Kardeşler arasındaki taht mücadelesi esnasında I. Gıyâseddin Keyhüsrev, Konya'yı ele geçiren ağabeyi Kutbeddin Melikşah'a karşı babası II. Kılıçarslan ile birlikte 1192 yılında Uluborlu bölgesinden topladıkları Türkmenler ile birlikte Konya'ya yürüyerek Selçuklu tahtına oturmuştur.⁴³ Ancak 1196 yılında tahtını II. Rükneddin Süleymanşah'a devretmek zorunda kalarak uzun bir sürgün hayatı yaşamıştır.⁴⁴ 1204 yılında II. Rükneddin Süleymanşah'ın (1196-1204) ölümünden sonra yerine geçen oğlu III. Kılıçarslan'ın küçük yaşta olması nedeniyle I. Gıyâseddin Keyhüsrev devlet erkanın daveti üzerine Uluborlu'ya gelmiştir. Burada da gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Konya'ya giderek 1205 tarihinde ikinci defa Türkiye Selçuklu tahtına oturmuştur.⁴⁵ I. Gıyâseddin Keyhüsrev hocası Şeyh Mecmeddin İshak'ı Konya'ya davet etmek için gönderdiği mektupta "*kendi isteğimle Borgulu tarafına geldim. Orada kanadı rüzgârda olan bir ülke buldum*" sözleriyle Uluborlu'ya olan bağlılık ve sevgisini dile getirmektedir.⁴⁶

Uluborlu sadece I. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde değil II. Gıyâseddin Keyhüsrev (1237-1246) döneminde de önemi korumuştur. Nitekim I. Alâeddin Keykubad'ın (1220-1237) eşi Melike-i Adiliyye'den doğan melikler olan İzzeddin Kılıçarslan ile Rükneddin'in 1237/1238 yılında Sâdeddin Köpek tarafından Uluborlu kalesine hapsedildiği görülmektedir.⁴⁷ II. Gıyâseddin Keyhüsrev oğlu II. İzzeddin Keykâvus'u 1239-40 yıllarında Uluborlu meliki olarak tayin ederek Mübarizüddin Ârmağanşah'ı ona atabey olarak görevlendirmiştir.⁴⁸ Muhtemelen aynı tarihlerde II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in Uluborlu'da bulunan Atabey Mübarizüddin Ârmağanşah'a melikler İzzeddin ve Rükneddin'in boğdurulması emrini vermiştir. Ancak İbn Bibi'nin bizlere verdiği bilgiye göre Ârmağanşah'ın melikleri boğdurup boğdurtmadığı belli değildir.⁴⁹ Boğdurulmuş olduklarını ihtimalini düşünülürse söz konusu meliklerin mezarlarının Uluborlu'da olması ihtimali söz konusudur. Köseadağ Savaşı'nda (1243) alınan yenilginin ardından Moğol tahakkümü altında üç kardeşin birlikte tahta oturduğu dönemde Uluborlu'nun öneminin tekrar arttığı görülmektedir. II. İzzeddin Keykavus (1246-1249, 1249-1262) ve kardeşi IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın (1249-1254, 1257-1266) arasındaki taht mücadeleleri esnasında Kılıç Arslan 1255-56 yılları arasında Uluborlu'da ikamet etmeye zorlanmıştır.⁵⁰ 1256 yılında II. İzzeddin Keykavus'un Baycu Noyan'a yenilmesiyle devletin ileri gelenlerinin kalesinin sağlamlığı dolayısıyla Uluborlu Kalesine sığındıkları

⁴¹ Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, çev. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul 2006, s. 45; Bakır, "Ortaçağda Bir Türkiye Selçuklu Kenti Uluborlu", s. 58.

⁴² İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2020, s. 41.

⁴³ Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, C. II, s. 463.

⁴⁴ İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, s. 51-77.

⁴⁵ İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, s. 104-13; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 24.

⁴⁶ İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, s. 113.

⁴⁷ İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, s. 26-28.

⁴⁸ İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, s. 27.

⁴⁹ İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, s. 28.

⁵⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 30; İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, s. 142; Halil İbrahim Aça, Fahrettin Coşguner (ed.), *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, Atif Yayınları, Ankara 2014, s. 45.

görülmektedir.⁵¹ 1279 yılına gelindiğinde ise sultanlık iddiasında bulunan Alâaddin Siyavuş'un (Cimri) (1277-1279) ortadan kaldırılmasıyla⁵², onun uç bölgelerinde neden olduğu karışıklıkları gidermek için sultan III. Gıyâseddin Keyhüsrev'in (1266-1282) Uluborlu'ya gelerek bölge beyleri ile görüşüp Honaz, Ladik, Sandıklı, Şuhut ve Karahisar taraflarında devletin otoritesini yeniden kuvvetlendirmiştir.⁵³

Tarihi metinlerde 1279-1300 yılları arasında Uluborlu'ya dair pek bir bilgi bulunmasa da söz konusu yıllar Moğol tahakkümü ve zulmünün arttığı dönemdir. Merkezi otoritenin giderek zayıflamasıyla Türkmen ayaklanmaları ve bağımsızlık hareketlerinin olduğu bu dönemde daha sonra Hamidoğullarının kurucusu olan Hamid Bey'in de bu ayaklanmalara katıldığı görülmektedir. Hamid Bey, korunaklı yapısı ve stratejik konumu itibariyle Türkiye Selçuklularının önemli uç şehri Uluborlu'yu -muhtemelen 1297 yılında- beyliğinin merkezi yapmıştır.⁵⁴ Sırayla Hamid Bey, İlyas Bey ve Dündar Bey'in⁵⁵ Uluborlu'da hüküm sürdüğü bilinmektedir. Uluborlu, beylik merkezinin Dündar Bey tarafından Eğirdir'e taşındığı 1305-07 yıllarına kadar yaklaşık 10 yıl boyunca Hamidoğulları beyliğinin merkezi olmuştur.⁵⁶ Beylik merkezinin Eğirdir'e taşınmasına rağmen Uluborlu önemini yitirmemiş Hamid ailesinden gelen beylerin idare merkezi olmuştur. Bu bağlamda bilindiği kadarıyla 1328 yılında Hızır Bey, 1363 yılından sonra da İbrahim Bey burada yöneticilik yapmıştır.⁵⁷

1299-1305 yılları arasında Uluborlu'da yoğun bir şekilde sikke darp edildiği anlaşılmakta özellikle Gazan Han (1295-1304), III. Alâaddin Keykubad (1298-1302) ve II. Gıyaseddin Mesud (1282-1296, 1302-1308) adlarına sikkeler basıldığı görülmektedir. 1305 yılından sonra Uluborlu'da sikke basımında azalmaya gidilmişse de Olcaytu Han (1304-1316) ve Ebû Said Bahadır Han (1317-1335) adlarına da sikkeler basılmıştır. Söz konusu sikkelerin bazılarında Uluborlu için "dar el aman" yani güven diyarı manası gelen ibareler oldukça dikkat çekicidir.⁵⁸ Beyliğin kuruluş yeri olması itibariyle Hamid Bey ve İlyas Bey gibi ilk dönem beylerinin mezarlarının yeri bilinmese de Uluborlu'da olduklarını tahmin etmek güç değildir. Günümüzde Salih Efendi Mahallesi olarak bilinen bölgedeki Hamidoğulları dönemine ait çeşme ve minare bulunmaktadır. Bu nedenlerden dolayı bu sahanın Hamidoğulları hanedanının yaşadığı alan olduğu düşüncesinin hasıl olmasına neden olmuştur.

14. yy'ın ikinci yarısından itibaren bölgede Hamidoğullarının gücü gittikçe zayıflarken Karamanoğullarının ise nüfuzu giderek artmıştır. Özellikle Hamidoğullarından Hüsameddin İlyas Bey ve Kemalüddin Hüseyin Bey dönemlerinde Karamanoğlu Alaaddin Ali Bey (1361-1398) ile Hamidoğulları topraklarının hakimiyeti konusunda savaşlar olmuştur. Hamid beyleri Germiyanogulları ve Osmanlıların destekleri sayesinde bir müddet ayakta kalmayı başarmış, ancak Karamanoğullarının giderek artan baskıları neticesinde I. Murat (1362-1389) döneminde Osmanlı himayesine girmişlerdir.⁵⁹ Ancak Karamanoğulları karşısında bu himayede yeterli olmayınca Hüseyin Bey, 1381-82 tarihinde özellikle Karamanoğulları sınırına yakın Akşehir,

⁵¹ İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, s. 148.

⁵² Anonim Selçuknâme'de Cimri'nin Borgulu'da yakalanarak ortadan kaldırıldığından söz edilmektedir. Aça, Coşguner, *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, s. 51. Karşılaştırma için bkz. İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, s. 238, 239; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 102, 103.

⁵³ İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, s. 238, 239; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 103.

⁵⁴ Said Kofoglu, *Hamidoğulları Beyliği*, TTK, Ankara 2006, s. 111.

⁵⁵ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Mesâlikü'l Ebsâr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 162.

⁵⁶ Kofoglu, *Hamidoğulları Beyliği*, s. 116.

⁵⁷ Kofoglu, *Hamidoğulları Beyliği*, s. 214, 228.

⁵⁸ Yılmaz İzmirlier, *Hamidoğulları Beyliği Paraları*, Yazır Matbaası, İzmir 1999, s. 15-18, 98-109; Yılmaz İzmirlier, *Anadolu Selçuklu Paraları*, Mas Matbacılık, İstanbul 2009, s. 476-82, 500.

⁵⁹ Kofoglu, *Hamidoğulları Beyliği*, s. 247-258.

Beyşehir, Seydişehir, Yalvaç ve Karaağaç'ı Osmanlılara satarak Karamanoğulları baskısından kurtulmak istemiştir.⁶⁰ Uluborlu, Keçiöborlu, Burdur, Gölhisar ve Isparta'nın bu satışın dışında tutulduğu görölmektedir. Fakat bu satıştan sonra işler Hüseyin Bey'in düşündüğü gibi olmamış, bölgede Osmanlılar ve Karamanoğulları arasında devam eden sürtüşmelerin ortasında kalmıştır. 1386 tarihinde I. Murat'ın, 1390-91 tarihinde de Yıldırım Bayezid'in (1389-1403) Karamanoğulları üzerine düzenlediği seferler neticesinde Hamid toprakları Osmanlılar tarafından ele geçirilmiştir.⁶¹ Böylece bu tarihlerden sonra Uluborlu, Hamid Sancağı içerisinde bir kaza olarak Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir.

Uluborlu şehri içerisinde günümüzde çok sayıda Selçuklu ve beylikler dönemi eserleri bulunmaktadır. Selçuklular dönemine ait iki adet cami, üç adet hamam, bir adet kervansaray, bir adet türbe ve çeşme kalıntısı, Hamidoğulları dönemi ait bir adet minare, bir adet çeşme ve bir adet türbe kalıntısı bulunmaktadır.

2. Uluborlu Yüzey Araştırması Sikke Buluntuları (Değerlendirme)

Tarihin konuşan tanıkları olan sikkeler hiç şüphesiz basıldığı devrin siyasi, ekonomik ve kültürel durumu hakkında önemli bilgiler veren birinci elden kaynaklardır. Ayrıca basıldıkları kentin siyasi ve sosyo-ekonomik tarihine dair bizlere önemli veriler sunar. Uluborlu'da 2020 ve 2021 yıllarında "Türkiye Selçuklu ve Beylikler Dönemi Yüzey Araştırması" ismiyle yaptığımız arkeolojik yüzey araştırmaları neticesinde 50 adet sikke bulunmuştur. 2020 yılı kapsamında 15 envanterlik ve 17 etütlük toplam 32 sikke bulunmuş olup bunlardan 22 adeti İslami döneme aittir. 2021 yılı kapsamında ise 4 envanterlik ve 14 etütlük toplam 18 sikke bulunmuş olup bunlardan 4 adeti İslami dönem sikkeleridir. Sikkelerin neredeyse tamamı bronz ya da bakır madeninden imal edilmiş olmakla birlikte gümüş sikkelerin varlığı da söz konusudur. Sikkelerin yoğun bir korozyona uğradığı görölmektedir. Ancak okunabilir durumda olanların yazıları ve motiflerinden genel itibariyle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait oldukları görölmektedir. Çalışmamızda yer alan kataloğa envanterlik durumda bulunan İslami döneme ait 18 adet sikke eklenmiş olup, etütlük durumda bulunan 31 adet sikke ile ilgili olarak çalışmalarımızın devam etmesi dolayısıyla bunlar buradaki çalışmamıza dahil edilmemiştir. Etütlük durumdaki sikkeler hususunda devam eden çalışmaların nihayete ermesi neticesinde, ileriki tarihlerde bu sikkelerin de ilim camiasına tarafımızca kazandırılması hedeflenmektedir.

Son olarak sikkelerin yüzey araştırması esnasında arazide bulunması, fotoğraflanması ve kataloglarının yapılması işlemleri hususlarında özveri ile çalışan 2020-2021 yılları Uluborlu yüzey araştırması ekibine teşekkürü bir borç biliriz.

SONUÇ

Bugün Isparta ili sınırları içerisinde mütevazı bir ilçe konumunda olan Uluborlu, çalışmada ana hatlarıyla belirtildiği üzere zengin bir tarihi geçmişe sahiptir. Onun tarih boyunca üstlendiği siyasi, kültürel, ticari, stratejik ve jeopolitik rollerin izlerini ilçede halen daha görmemiz mümkündür. Yukarıda bahsedilen mimari eserlerin yanında sikkeler bu kentin tarihine dair değerli bilgiler sunmaktadır. 2020 ve 2021 yıllarında yaklaşık bir aylık sınırlı bir zaman diliminde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında 50 adet sikkenin bulunması tesadüf değildir. Gerek zamanın gerek doğa olaylarının gerekse yüzyıllar boyunca gerçekleştirilen kaçak kazıların tahribatı düşünüldüğünde günümüzde yüzeyden bu kadar sikke buluntusuna ulaşılması Uluborlu'nun zengin bir tarihi ve kültürel mirasa sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir.

⁶⁰ Kofoglu, *Hamidoğulları Beyliği*, s. 259-267.

⁶¹ Kofoglu, *Hamidoğulları Beyliği*, s. 268-286.

Bu noktadan hareketle burada yapılan çalışmaların yüzey araştırmasından daha ileri bir düzeye taşınarak arkeolojik kazılara evrilmesi elzem görülmektedir.

Yüzeyden elde edilen sikke buluntularının gerek zamanın gerekse iklim şartlarının etkisiyle önemli bir bölümünün yıpranmış ve korozyona uğramış olduğunu belirtmeliyiz. Bu durum bazı sikkelerin okunması ve kimliklendirilmesi hususunda zorluklar çıkarsa da tespitini yapabildiklerimiz genel bir fikir sahibi olmamıza imkân tanımaktadır. Öncelikle buluntular kentin tarihsel hikayesiyle örtüşmektedir. Bir başka deyişle yüzeyden bulunan sikkelerin büyük çoğunluğunun Türkiye Selçuklu ve Osmanlı devirlerine ait olmaları tesadüfi değildir ki kentin bu devirlerde üstlendiği çok önemli tarihi rollere yukarıda değinilmiştir. Özellikle Uluborlu eski yerleşim yerinde erken Osmanlılara ait bakır mangırların yanında devletin daha geç dönemlerine, 19. yüzyıla ait sikkelerin bulunması burada Osmanlı dönemindeki sürekliliği göstermesi açısından ayrıca değerlidir.

Uluborlu'nun daha kadim bir tarihe sahip olması, yani Türk-İslâm hâkimiyetinden önce de buranın önemli bir tarihinin olması sebebiyle Grek ve Roma dönemlerine ait sikke buluntularıyla pek karşılaşılması ilk anda şaşırtıcı gözükabilir. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki başta Uluborlu Kalesi'nin surları ve birçok mimari yapıda gözlemlediğimiz üzere yeni gelenler, yani Selçuklu Türkleri ve beraberindeki Türkmenler, kendilerinden öncekilerden kalan malzemeleri pragmatik bir tavırla yeni yaptıkları eserlerin üzerinde kullanmışlardır. Bu devşirme malzemeler örneğinde olduğu gibi daha eski devirlere ait sikkelerin eritilerek bölgenin yeni sahipleri tarafından kullanıldığı düşünülebilir. Bir diğer husus ise illegal kazılar ya da kaçakçıların faaliyetleridir ki bu da o dönemlere ait sikke buluntularına pek ulaşamamamıza sebep olmuş olabilir.

Netice itibarıyla şunu ifade etmek zorundayız ki 2020-2021 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında tespit edilen buluntular, bu çalışma özelinde sikke buluntuları, Uluborlu'da ilerleyen yıllarda yapılması muhtemel olan arkeolojik kazılara dair teşvik edici gözükmektedir.

Katalog

II. İzzeddin Keykâvus (1246-1249, 1249-1262)

Öy.: Arapça olarak üç satır halinde *es-sultan el / -'azam İzz el-D/, -ünyâ ve 'd-dîn*

Ay.: Arapça olarak üç satır halinde *el-İmâm / el-Musta'sım Billâh / Emîrü'l-Mü'minîn*

Ölç.: 2.19 gr / 20.10 mm.

Env. No: SK/EN-21.4 (2021), Yüzey Buluntusu

Ref.: İsmail Galib, *Takvim-i Meskukât-ı Selçukîyye*, İstanbul, 1309, no. 94, s. 60.

No.: 1

II. İzzeddin Keykâvus (1246-1249, 1249-1262)

Öy.: Arapça olarak üç satır halinde 'es-Sultan / el-muazzam İzz' / ...'

Ay.: Arapça olarak üç satır halinde 'el-İmâm / el-Musta'sım billâh / Emîrû'l-Mü'minîn'

Ölç.: 2.53 gr / 21.00 mm.

Env. No: SK/EN-6 (2020), Yüzey Buluntusu

Ref.: İsmail Galib, *Takvim-i Meskukât-ı Selçukiyye*, İstanbul, 1309, no. 94, s. 60.

No.: 2

İslami

Öy.: Kısmen yıpranmış. Arapça olarak 'es-Sultân el-muazzam'

Ay.: Arapça olarak 'el-İmâm / .../ Emîrû'l-Mü'minîn'

Ölç.: 2.58 gr / 20.05 mm.

Env. No: SK/EN-10 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 3

Osmanlı

Öy.: Arapça olarak 'Sultân ...'

Ay.: Arapça rakamlarla basım yılı '٨١٣' 813/1410-11 olarak verilmiş.

Ölç.: 1.74 gr / 17 mm.

Env. No: SK/EN-14 (2020), Yüzey Buluntusu

Ref.: Halil Edhem, *Meskukât-ı Osmanîyye*, İstanbul, 1334, no. 101, s. 32.

No.: 4

Osmanlı

Öy.: Arapça olarak 'duribe / ...'

Ay.: Arapça olarak 'Sultan / Murad?'

Ölç.: 0.99 gr / 11.05 mm.

Env. No: SK/EN-8 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 5

II. Mehmet (1444-1446, 1451-1481)

Öy.: 'Mehmed bin Murad / ...'

Ay.: Saadet düğümü motifi

Ölç.: 1.40 gr / 10.10 mm.

Env. No: SK/EN-21.1 (2021), Yüzey Buluntusu

No.: 6

II. Mehmet (1444-1446, 1451-1481)

Öy.: '... ٨٦٦' 86(6)/1461-62

Ay.: Saadet düğümü motifi

Ölç.: 0.73 gr / 10.10 mm.

Env. No: SK/EN-21.2 (2021), Yüzey Buluntusu

No.: 7

Abdülmeccid (1839-1861) veya Abdülaziz (1861-1876).

Öy.: Yıpranmış

Ay.: Merkezde Arapça rakamlarla '٢٠' yazılı. Etrafında Arapça olarak 'duribe fi Konstantiniyye azze nasrehu' yazılı. Tarih '١٢٧٧' 1277/1861

Ölç.: 10.45 gr / 31.05 mm.

Env. No: SK/EN-12 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 8

II. Abdülhamid (1876-1909)

Öy.: II. Abdülhamid Tuğrası

Ay.: Üstte yıldız, hilalin merkezinde '10' para, Tarih '١٢٩٣' 1293/1876, hilal içerisinde 'Azze Nasrehu, Duribe fi Konstantiniyye'

Ölç.: 1.93 gr / 10.79 mm.

Env. No: SK/EN-21.3 (2021), Yüzey Buluntusu

No.: 9

İslami / Osmanlı?

Öy.: Daire içinde Arapça olarak '(Sul)tân / ...'

Ay.: Daire içinde Arapça olarak '... / ... Han'

Ölç.: 1.14 gr / 15.05 mm.

Env. No: SK/EN-1 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 10

Osmanlı

Öy.: Yıldız motifi, altında Arapça olarak 'duribe' ifadesi.

Ay.: Yıpranmış, bazı Arapça harfler okunmakta

Ölç.: 1.02 gr / 14.00 mm.

Env. No: SK/EN-2 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 11

Osmanlı

Öy.: Üst kısımda Arapça olarak 'Konstantiniyye' yazılı. Alt kısım yıpranmış.

Ay.: Üzeri motifli (saadet düğümü), bazı belirsiz karakterler

Ölç.: 2.96 gr / 16.05 mm.

Env. No: SK/EN-3 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 12

İslami

Öy.: Korozyonlu, yıpranmış.

Ay.: Korozyonlu, yıpranmış. Bazı Arapça harfler seçilmekte.

Ölç.: 2.86 gr / 23.00 mm.

Env. No: SK/EN-4 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 13

İslami

Öy.: Çiçek motifi

Ay.: Çiçek motifi

Ölç.: 0.72 gr / 14.05 mm.

Env. No: SK/EN-5 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 14

Osmanlı

Öy.: Korozyonlu, yıpranmış

Ay.: Arapça olarak 'duribe fi Konstantiniyye' yazılı.

Ölç.: 1.42 gr / 20.05 mm.

Env. No: SK/EN-7 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 15

İslami

Öy.: Yıpranmış. Arapça bazı harfler

Ay.: Motifli

Ölç.: 0.95 gr / 10.05 mm.

Env. No: SK/EN-11 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 16

İslami

Öy.: Yıpranmış, süvari figürü?

Ay.: Yıpranmış.

Ölç.: 1.04 gr / 17.05 mm.

Env. No: SK/EN-13 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 17

İslami

Öy.: Arapça olarak ‘La ilahe illallah’

Ay.: Arapça olarak ‘... / Resûlullah’

Ölç.: 2.08 gr / 20.05 mm.

Env. No: SK/EN-15 (2020), Yüzey Buluntusu

No.: 18

KAYNAKÇA

Aça, Halil İbrahim ve Coşguner, Fahrettin, (ed.), *Tarih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, Atıf Yayınları, Ankara 2014.

Altınoluk, Zeynep Şencan, *Sikkelerin Işığında Küçük Asya’da İrmak Tanrıları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İstanbul 2005.

Anna Komnena, *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İnkilâp Kitabevi, Ankara 1996.

Arundell, F.J.V., *Küçük Asya’da Keşifler*, çev. Doğan Dereli, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2016.

Athenaeus, *The Deipnosophists or Banquet of The Learned of Athenaeus*, çev. Charles Duke Yonge, H.G. Bohn, London 1854.

Aulock, Hans von, “Münzen und Stadte Pisidiens II”, *Istanbuler Mitteilungen*, C. 22, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen 1979.

Bakır, Abdullah, “Ortaçağda Bir Türkiye Selçuklu Kenti Uluborlu”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 30, 2013, ss. 55-66.

Baykara, Tuncer, *Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli (1070-1520)*, IQ Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

Belke, Klaus, “Phrygia between Byzantines and Seljuks”, *Byzantinische Forschungen*, S. XVI, 1990, ss. 159-65.

Buckler, W. H. vd. (ed.), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, Manchester University Press, Manchester 1933.

Burnett, Andrew vd., *Roman provincial coinage*, British Museum Press; Bibliothèque nationale de France, London : Paris 1992.

Cohen, Getzel M, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, University of California Press, Berkeley 1995.

Darrouzès, Jean, (ed.), *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Institut français d’études byzantines, Paris 1981.

Demir, Fatih, *Ortaçağ Anadolu’sunda Denizli ile Konya Arasındaki Askeri Yol Güzergahları (XII. Yüzyıl)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Isparta 2018.

Edhem, Halil, *Meskukât-ı Osmaniyye*, İstanbul, 1334.

- Eustathius of Thessalonica, *Eustathios of Thessaloniki: Secular Orations 1167/8 to 1179*, çev. Andrew F. Stone, Brill, Leiden 2017.
- Foss, Clive, “The Defense of Asia Minor against the Turks”, *The Greek Orthodox Theological Review*, C. 27, S. 2/3, 1982, ss. 145-205.
- , “Two Inscriptions Attributed to the Seventh Century A.D.”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, S. 25, 1977, ss. 282-88.
- French, David, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, British Institute at Ankara, Electronic Monograph 2 ,2012.
- , *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, British Institute at Ankara, Electronic Monograph 10, 2016.
- Galib, İsmail, *Takvim-i Meskukât-ı Selçukiyye*, İstanbul, 1309.
- Greenhalgh, Jean, *Roman Pisidia -a study of development and change.*, University of Newcastle, Department of Archaeology, Newcastle upon Tyne 1987.
- Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II cilt, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Güneş, Cüneyt, *Bizans Anadolu'su'nda Askeri ve İdari Bir Sistem: Thema Sistemi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021.
- , *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- Hamilton, W. J., *Küçük Asya*, Midas Kitap, Ankara 2013.
- Hierocles, *Synecdemus*, ed. August Burckhardt, B. G. Tevbnere, Lipsiae 1893.
- Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, çev. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001.
- Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti: (Kitap XVII - XVIII)*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- İbn Bibi, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye (Selçuknâme)*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2020.
- İzmirlier, Yılmaz, *Anadolu Selçuklu Paraları*, Mas Matbacılık, İstanbul 2009.
- , *Hamidoğulları Beyliği Paraları*, Yazır Matbaası, İzmir 1999.
- Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, çev. Seçkin Erdi, Serap Tuba Yurteser, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.
- Mersich, Norbert, “Sozopolis”, *Tabula Imperii Byzantini, Phrygien und Pisidien*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, C. 7, Wien 1990, ss. 387-88.
- “Monumenta Asiae Minoris Antiqua XI, 8 (Apollonia)”, <http://mama.csad.ox.ac.uk/monuments/MAMA-XI-008.html>. Erişim Tarihi: (18.11.2021).
- Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

- , *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, çev. Işın Demirkent, Dünya Kitapları, İstanbul 2006.
- Özsait, Mehmet, *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.
- Özsait, Mehmet vd., “2008 Yılı Isparta ve Burdur Yüzey Araştırmaları”, *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 2, 2009, ss. 419-38.
- Ptolemaeus, Claudius, *Cosmographia: Weltkarten*, ed. Georg Popp, Würzburg 1975.
- , *Geographike Hyphegesis, Coğrafya El Kitabı*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1961.
- , “Pisidia and the Lycaonian Frontier”, *The Annual of the British School at Athens*, C. 9, 1902, s. 243-73.
- , *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, Clarendon Press, Oxford 1895.
- , “The Cities and Bishoprics of Phrygia”, *The Journal of Hellenic Studies*, C. 4, 1883, ss. 370-436.
- , “The Tekmoreian Guest-Friends : an Anti-Christian on the Imperial Estates at Pisidian Antioch”, *Studies in the History and Art of the Eastern Provinces of the Roman Empire*, Aberdeen University, Aberdeen 1906, ss. 305-75.
- Rott, Hans, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappodokien und Lykien*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung Theodor Weicher, Leipzig 1908.
- Stephanos Byzantinos, *Ethnica*, ed. Margarethe Billerbeck, Berlin, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 43/1, 2006.
- Sterrett, J. R. Sitlington, *The Wolfe Expedition to Asia Minor*, Archaeological Institute of America, Boston 1888.
- Strabon, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası*, çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.
- Suryânî Mikâîl, *Suryanî Patrik Mihailin Vakainamesi İkinci Kısım (1042-1195)*, çev. Hrant D. Andriasyan, TTK Basılmamış Tercüme Eser, İstanbul 1944.
- Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Mesâlikü'l Ebsâr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- “Tabula Peutingeriana”, <https://peutinger.atlantides.org/map-a/>, Erişim Tarihi: (18.11.2021).
- Talbert, R. J. A., *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton University Press, Princeton (N.J.) Oxford 2000.
- Talloe, Peter ve Prodanova, Maya, “Zosimos of Apollonia-Sozopolis”, *Gephyra*, C. 21, 2021, ss. 107-33.
- Tütüncü, Esra, *Pisidia, Pamphylia ve Lykia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi (MS 1.-3. yüzyıllar) Sikke Dolaşımı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Isparta 2017.
- Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkilap Kitabevi, İstanbul 1993.

KOS (İSTANKOY) ISLAND "HİSARLIK ANCIENT CITY" EXCAVATION*

İSTANKÖY ADASI “HİSARLIK ANTİK KENTİ” KAZISI

Süleyman ÖZKAN**
Arzu BAYKARA TAŞKAYA***

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 09/11/2022 Düzeltme/Revised: 26/12/2022 Kabul/Accepted: 26/12/2022

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Özkan, S. ve Baykara Taşkaya, A. (2022). Kos (Istankoy) Island "Hisarlik Ancient City" Excavation. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 144-167. <https://doi.org/10.52735/bellek.1201439>

ABSTRACT

Kos Island, which was connected to the Eyalet of the Archipelago (*Eyālet-i Cezāyir-i Bahr-i Sefid in Ottoman Turkish*), is one of the largest islands in the Mediterranean. Only a quarter of the island's nearly ten thousand population was Muslim. The main source of livelihood on the island was agriculture and maritime activities. Kos had a history going back to BC. Especially in the place known as “Hisarlık”, the Ottoman government sought someone for excavations; Doctor Rudolf Herzog, one of the teachers of Tübingen, was given permission to excavate at certain intervals. Doctor Rudolf Herzog worked from 1898 to 1904, built a building on the excavation site and stored the excavated artifacts here. The land at Hisarlık was purchased so that the excavation area belonged to the state. Subsequently the state commissioner was appointed to ensure supervision during the excavation; the works in the ruins of Hisarlık continued for a while by moving to İncirli Village. Especially with the beginning of the excavation works, a council consisting of the notables of the island was established, and every kind of help was given to Dr. Herzog to examine the work by copying method. Precious artifacts from the excavation area were sent to Istanbul to the Imperial Museum. For his valuable contributions, Dr. Herzog was awarded a state medal. After these studies, Kos Island attracted more attention of European scientists, and Hisarlık Ruins became the place where many scientists, especially Germans, came with the permission of the Ministry of Foreign Affairs (*Hariciye Nezareti*). In 1912, together with Rhodes, the Italians occupied the island, and after seizing the administration, they established their dominance over many institutions as they wished. In our article, the Hisarlık excavations that started on the island of Kos in the traces of the archive documents in the Presidency Prime Ministry Ottoman Archives and how this excavation was carried out; It has been tried to explain how the influx of scientists, which became famous after the end of this excavation, and how the situation on the island was affected by the Italian occupation.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, suleyman.ozkan@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0951-2056.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, a.baykara20@gmail.com, arzu.bkaya@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1712-4881.

Anahtar Kelimeler: Kos Island, Dr. Rudolf Herzog, Hisarlık Ruins and Excavations, Italian Invasion, Excursions

ÖZ

Cezayir Bahri Sefid Eyaleti'ne bağlı olan İstanköy Adası (Kos), Akdeniz'in en büyük adalarından biridir. Adanın on bine yaklaşan nüfusunun yalnızca dördte biri Müslümandır. Adadaki geçim kaynağı tarım ve denizcilik faaliyetlerdir. İstanköy'ün milattan önceki dönemlere giden tarihi vardır. Özellikle "Hisarlık" olarak bilinen yerde Osmanlı hükümeti kazı çalışmaları için birini aramış; Tübingen hocalarından Doktor Rudolf Herzog'a kazı yapması için belli aralıklarla izin verilmiştir. Dr. Rudolf Herzog 1898'den 1904 yılına kadar adada çalışmalarını sürdürmüş, kazı alanına bir bina inşa ederek çıkan hafriyat eserlerini de burada depolamıştır. Kazı alanının devlete ait olması için Hisarlık arazisi satın alınmıştır. Yine devlet kazı sırasında denetimi sağlamak için komiser görevlendirilmiş; Hisarlık harabelerindeki çalışmalar İncirli Karyesi'ne de taşınarak bir müddet burada da devam etmiştir. Özellikle hafriyat çalışmalarının başlamasıyla adanın ileri gelenlerinden oluşan bir meclis kurulmuş, eserlerin istinsah yöntemiyle incelenmesi için Dr. Herzog'a her türlü yardım yapılmıştır. Kazı alanından çıkan kıymetli eserler İstanbul'a Müzeyi Hümayun'a yollanmıştır. Kıymetli katkıları için Herzog'a devlet nişan vermiştir. İstanköy Adası, bu çalışmalardan sonra Avrupalı bilim adamlarının daha fazla ilgisini çekmiş, Hisarlık Harabeleri, Hariciye Nezareti'nden alınan izinle birçok bilim adamının özellikle Almanların çalışma alanı haline gelmiştir. 1912'de Rodos'la beraber İtalyanlar adayı işgal etmişler, idareyi ele geçirmelerinin ardından istedikleri gibi birçok kurum üzerinde hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Makalemizde Cumhurbaşkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan arşiv belgelerinin içinde İstanköy Adası'ndaki başlayan Hisarlık kazıları ve bu kazının nasıl idame edildiği; bu kazının bitmesiyle ünlenen adaya yapılan geziler ve İtalyan işgaliyle adada yaşanan durumun bundan nasıl etkilendiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Keywords: İstanköy Adası, Dr. Rudolf Herzog, Hisarlık Harabeleri ve Kazılar, İtalyan İşgali, Seyahatler

INTRODUCTION

The island is located at the entrance of the Gulf of Gökova (Kos Bay) close to the Western Anatolian coast. The island of Kos, which was a subordinate of the Rhodes Sanjak of the Eyalet of the Archipelago Beylerbeyi, was turned into a governorship at the beginning of 1869. Surrounding islands Symi, Kasot and Kalymnos were connected to this region as a district governor.¹ The island was home to 10,000 Greek Orthodox and very few Catholic Christians. There were around 3000 inhabitants in the villages of the island.² Only 2366 of this previously mentioned population were Muslim Turks.³ There were many social and economic studies on the island.⁴ The Ottoman Empire ruled the island for four hundred years until it was handed over to the Italians in 1912.

Evliya Çelebi stated that in the 16th century, there was a mosque inside the Kos Castle, named Süleyman Mosque, which was converted from a church, and that there was a very large well connected to the foundations here; he also wrote that there were Old and New Mosques on the island.⁵ After the conquest of the island, the foundation structure showed a rapid development and many Islamic works were created.⁶

Foreign travelers usually talked about the castle and the historical monuments around when they came to the city. The British archaeologist and historian Beaufort described city in detail as,

¹ Feridun Emecen, "İstanköy", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Vol . 23, İstanbul, 2001, p. 308-310.

² Vital Cuinet, *La Turquie D' Aise*, Volume 1, E. Leroux: Paris. 1892, p.432-433.

³ Şemsettin Sami, *Kamus'ül Alam*, "İstanköy ", Vol . 3, İstanbul, Kanaat Matbaası, 1306, p. 881-883 .See also : Zeki Çelikkol, *İstanköy'deki Türk Eserleri ve Tarihçe*, Ankara : TTK, 1990.

⁴ Yakup Ahabab, *Yakın Dönem Tarihimizde İstanköy Adası*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2009, p.64-98 ; Yakup Ahabab, "İstanköy Adası'nın İdari ve Sosyal Yapısı (1839-1914)", *Tarih Dergisi*, Sayı 53 ,(2011 / 1), 2011, p.63-114.

⁵ Evliya Çelebi, *Anadolu ,Suriye, Hicaz, 1671-1672*, cilt 9, Devlet Matbaası ,1935, İstanbul, p.214-219.

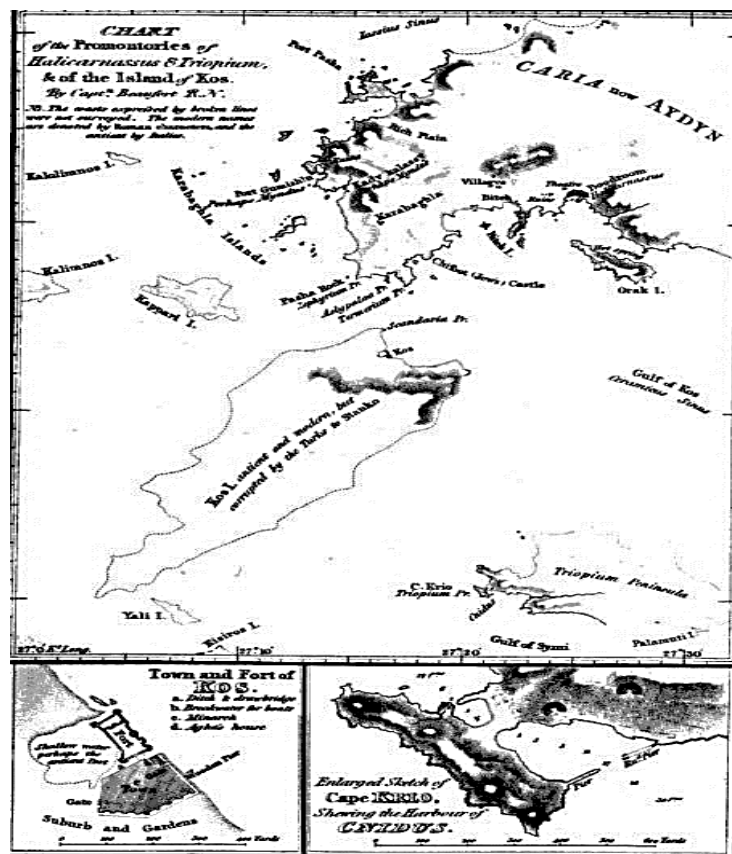
⁶ Arzu Baykara Taşkaya , "Kos Island Foundations according To The Evkaf Book No.21096", International Liberty Interdisciplinary Studies Conference ,,January 16-17, 2022 / Manhattan, New York, Liberty Academic Books, USA, Editors: Thais B. Bosco Flavio A. S. Gonçalves Wesley A. de Souza , 2022, p.11-39.

“Kos Town is small and surrounded by walls; it's crowded, acceptably clean, and has a large sub-area mixed with lush gardens. There are no ruins in or near the town; but there are a few inscriptions and a few sculptures on the broken pieces of marble in the streets, on the city and castle walls. However, from the descriptions of the inhabitants, it appears that there are enough ancient ruins in other parts of the island to pay a traveler's labor. The castle, surrounded by water on three sides, is separated from the city by a wide moat; the drawbridge door is open, we went in, but we soon elbowed the place civilly as we observed a little more as the interior was full of houses. From the outside, the walls appeared to be in fairly good condition, flanked by various towers and bastions, and contained about fifty soldiers; but we could not determine the condition of the weapons.”⁷

From Newton, who published his work in 1865, we see that historical artifacts were easily bought and sold;

“Here I found a very clever Greek merchant named Demetri Platanista with a small piece of inscription and sculpture in his pocket. I also purchased the body of a hermaphrodite figurine in a good style Paros marble. But my grand prize was a silver coin of Termera in Caria, the only known coin of this town”.⁸

Map: Kos Island

Reference: (Beaufort, *Brief Description of The South Coast of Asia Minor*, London 1818, p.80).

Texier and Cuinet cannot pass without mentioning the ancient structures, which they see as the most interesting structure of the island. The modern city is located at the northeastern tip of the island, and a castle that still appear to be well preserved guards the now-occupied old port. We see a few pieces of architecture in the city and outside the walls, but no monuments. However, I had learned that there was a spring called the Hippocratic fountain two leagues

⁷, F.A. Beaufort *Brief Description of The South Coast of Asia Minor*, London,1818, p. 89-90.

⁸ The other name that gived information about the archaeological structure that came here in 1844 was the German archaeologist Ludwig Ross. Ludwig Ross ,*Reisen nach Kos, Halikarnassos, Rhodos und der insel Cypern*, Publisher: A. Schwetschke & Sohn, 1852, p.3-26 ;C.T Newton, *Travels and Discoveries in The Levant*, Vol 1, 1865,London, p. 228.

away from the town. This spring, which supplies water to the city, is in the middle of a high mountain; there I recognized a very old structure that deserves to be described. The current city literally replaces the old city; well-built and preserved by walls in good condition. The gardens surrounding it are well maintained and plentifully irrigated by wells; some of these wells are square in shape and appear to be very ancient. Surrounded by the sea on three sides, the castle is separated from the city by a deep moat. This work is the work of Christian knights. I have several reliefs embedded in the outer wall and appear to belong to the same monument: these are the battles of the Amazons. This castle was built at the beginning of the fourteenth century, shortly after the capture of the island of Rhodes, by the Knights of St. John of Jerusalem. In the northern part, there is a lagoon that served as a port during the Greeks.⁹ The town has a 16th century fortress built by the knights of Saint John of Rhodes at the entrance to the harbor.¹⁰

We can see from the statements by travelers and researchers that the region is rich in historical artifacts. We see that the laws that were quite free in the first Antiquities (*Âsâr-Atika*) regulations regarding historical artifacts in the Ottoman Empire were also restricted by foreign sales bans on historical artifacts with later regulations. We could not find any previous study on the island in the field of archeology. Although our article is based on archival documents related to Kos Island in the Prime Ministry Ottoman Archives, it has been supported by travel books and other studies. In Hisarlık Ruins, where the important historical artifacts of the island are located, it was explained that the German citizen Doctor Rudolf Herzog, one of the Professor of University of Tübingen got permission to excavate, deciphering the writings on the historical artifacts, assigning officials to the region and sending the unearthed artifacts to Istanbul¹¹. The circumstances with foreign scientists coming to the region and the occupation of the region by Italians is given. Rhodes Island and Bodrum Township, which are among the other historical areas around the island, also have the same historical splendor¹² and have been studied by us. Especially the value of the savings in Rhodes Island is quite high.¹³

1- Excavation Studies of German Dr. Rodolf Herzog¹⁴

A- Obtaining the Excavation Permit

Three Antiquities Regulations came into force in 1869, 1874 and 1884.¹⁵ By overcoming the provision in the 1869 Regulations, one of the unchangeable rules of our law of antiquities was put into effect. Accordingly, with the 7th article, it was prohibited to take the works abroad. After the 1874 regulation, the situation proposed by the Meclis-i Maarif-i Kebir that the excavators could only take photographs and molds of the artifacts is included in the 12th article. Granting an excavation permit was subject to certain conditions, and today's practice is based on the same principles: A map of the place where excavation is desired is made and an application is made. The Ministry grants an excavation permit and reserves the right to revoke this permission, after conducting research in terms of antiquities and the interests of the state, and after obtaining the consent of the person, if the place is on private property.¹⁶ The

⁹ Charles Texier, *Asie Mineure Description Geographique, Historique et Archeologique des Provinces et Des Villes de La Chersonnèse D'asie, France*, 1862, p. 649-651.

¹⁰ Texier, *Asie Mineure Description Geographique*, p. 649-651.

¹¹ The University of Tübingen is a research university located in Tübingen, in the German state of Baden-Württemberg.

¹² Süleyman Özkan, *Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazılar ve Müzecilik*, İzmir :2019, p.53-54.

¹³ Baykara Taşkaya, *Osmanlı Devleti'nin "Asar-ı Atika "Deposu Rodos Adası,* p.231-250, Baykara Taşkaya *Bodrum Kazası'nda Asar-ı Atika ve Müzecilik*, p.550-563.

¹⁴ About Dr. Herzog's excavations and reports of excavations is: R Herzog P.Schazmann, *Kos: Ergebnisse der Deutschen Ausgrabungen und Forschungen. Vol 1: Asklepieion*. Berlin,1932.

¹⁵ Halit Çal, "Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atika Nizamnâmeleri," *Vakıflar Dergisi*, 26, 1997, p. 391.

¹⁶ Çal, *Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atika Nizamnâmeleri*, p.393.

document about the excavations on the island is the newspaper report that ancient artifacts were found here. Upon the news in the newspaper dated February 29, 1303, in the document dated April 4, 1888 (22 Recep 1305), that there were Antiquities in Kos, a letter was sent to the Ministry of Education requesting that the subject be investigated.¹⁷ After one year of this newspaper article, it was requested that allocations be sent for the excavation without specifying where and who will excavate. In the document dated March 23, 1889 (21 Recep 1306), a request is sent to the Ministry of Education (*Maarif Nezareti*) for an allocation for the search for waste in the Kos District of the Eyalet of the Archipelago.¹⁸

Excavations in Kos were carried out in two periods, 1894 and 1902. There is no information about the contents of the first excavation. The second excavation was carried out by Dr. Herzog. It was reported that during the first excavation in 1894, some historical artifacts were unearthed and sent to Istanbul. There is no explanation as to who and how it was removed. In the document dated March 4, 1894 (1 Safer 1312), it was requested to cover the cost of 100 kurus from the allocation, in which the ancient artifacts found in the vicinity of Rhodes, Kos and Herkit Islands were delivered to the Imperial Museum Administration.¹⁹ It was requested that their expenses be met from Istanbul and their bills be sent. It was also emphasized that the transportation costs to be made in this way should be covered by the person responsible.²⁰

Dr. Herzog's first contact with the island was about the permission he had to obtain for the requested copying method so that he could examine the artifacts related to the excavations he would make. Aside from the fact that this process took a long time due to the correspondence; we see that the excavation started after quite a long time. "İstinsah refers to the process of making an exact copy of a book or written text.²¹ Generally, this process and photographing was not allowed in the regulations, but this time, we see that all kinds of convenience were provided for the Ottoman excavations. In the document dated May 22, 1898 (1 Muharram 1316), a recommendation letter was written from the province to the of Eyalet of Archipelago to allow Doctor Rudolf Herzog, a German citizen, to copy the writings in the town in order to reveal the location of the formerly existing temple on Kos Island.²² In the document a week later, since Dr. Herzog was expected to come to Kos, the center of the island, for the discovery of the temple called "Iskolab" (Asklepeion), whose location is unknown, the columns at the bottom of the walls of Kos Castle and the writings on the wreckage were requested to be copied²³. A recommendation was written to the Eyalet of the Archipelago in order to obtain permission from the locality, as Dr. Herzog requested the necessary license to take pictures of the artifacts, photographs and walls in order to visit the walls of the already insignificant castle, which is already insignificant; it was requested that every convenience be shown to this person.²⁴ It is noteworthy that the castle walls of Kos were given as insignificant in this

¹⁷ BOA, MF.MKT. / 97 – 130 (4 April 1888).

¹⁸ BOA, DH.MKT. / 1608 – 85 (23 March 1889).

¹⁹ For Müze-i Hümayûn: Erdem Yücel, "Müze", TDVİA, İstanbul, Vol. 32, 2006, p.240-243 (4 March 1894).

²⁰ BOA, MF.MKT. 217 – 50 (4 March 1894).

²¹ Nebi Bozkurt - Nevzat Kaya, "İstinsah", TDVİA, İstanbul, Vol. 23, 2001, p.369-371. Unlike the permission requested here, permission was requested in 1894 to conduct an investigation with this method on Lesbos Island in the Eyalet of the Archipelago. In the document written to the Ministry of Internal Affairs (*Dahiliye Nezareti*) dated 20 January 1894 (13 Recep 1311), a notification was made to the district governorship by applying to the British Rhodes Consulate. The ancient artifact excavation, the document sent to Kos by Expert Mr. Pato to examine the writings on the castle stones in Lesbos, and the action to be taken about the permission request by the Rhodes British Consulate to Abidin, the Governor of Eyalet of the Archipelago. We do not know whether the permission was given or not because there are no other documents in the archive. (BOA, DH. ŞFR./ 180-80).

²² BOA, İ. HUS. 65- 23. (22 May 1898).

²³ See Also: (Picture 1). For the Temple of Asclepion: Ufuk Soyöz, "İyileştiren Dokunuş: Kos [Adası], Roma Asklepion Tapınağı'na Kutsal Şifa Yolculuğu" *METU JFA* ,2020/2,(37-2),p.103-126.

²⁴ BOA, İ..HR.. / 359 – 3.

document. In the document sent at the beginning of June 1898, it was written to the Eyalet of the Archipelago for the discovery of the existing temple on the island of Kos by Dr. Herzog, asking for special permission to immediately issue the requested recommendation. The will required to be allowed to copy the writings in the town was conveyed to the Ministry of Internal Affairs with a notification. If we go from the text:²⁵

Hariciye Nezareti Celilesine

Devletli Efendim Hazretleri

Almanya tebaasından malum Doktor Rudolf Herzog'un İstanköy Ceziresinde kadimen mevcut mabedin keşfi için kasabadaki yazıları istinsah etmesine müsaade itası zimninde Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayetine tavsiyename tastiri hususu bi'l istizan irade-yi seniyye cenab-i hilafetpenahi şeref müteaalik buyurulduğu mabeyn-i hümayun baş kitabeti celilesine bi'l tezkere hususuna cevaben inba ve mucibince Dahiliye Nezareti celilesine tebligat icra edilmiş olmağla iktizasının ifasına himmet buyurulması siyakında tezkere-yi senaveri terkim kılındı efendim

Fi 12 Muharrem sene 1316 fi 21 Mayıs sene 1314

Sadrazam

Again, the Eyalet of the Archipelago delivered the recommendation to the Ministry of Internal Affairs, and the Ministry of Internal Affairs was informed that a memorandum was sent to Mabeyn-i Hümayûn.²⁶ In the same year, at the beginning of August, documents were sent to read the archaeological material at the bottom of the castle walls and the writings on them. Dr. Herzog thought that by deciphering these writings, he would find the place of the temple. The recommendation requested by Dr. Herzog to be sent for copying permission was written by **Mushir** of Imperial Foundry (**Tophane-i Amire**) from the Eyalet of the Archipelago.²⁷

In the document dated February 26, 1900 (25 Shawwal 1317), it was requested that at the beginning of March, the the Eyalet of the Archipelago should not cause difficulties in photographing the inscriptions in the existing fortress of Kos and Kalymnoz Islands. Documents were sent to Dr. Rudolf Herzog, who was sent by the Berlin Council from the **Mushir** of Imperial Foundry to the protection of the aforementioned castles, to the Eyalet of the Archipelago, from the **Mushir** of Imperial Foundry and the German Embassy. Correspondence was concluded with the document stating that the Ministry of Foreign Affairs gave permission and the Grand Vizier approved the situation. It was also stated that providing convenience and showing respect in the places where the person would go.²⁸ The necessary permission, which came two days later, was conveyed to the person. In order to assist in these works, it was also requested that someone be present as an officer, and that the necessary ease and care should be given to the person to complete his job. Necessary letters were sent to the Ministry of Internal Affairs from the German Embassy to the Eyalet of the Archipelago Province through the **Mushir** of Imperial Foundry for these works.²⁹

Picture1 Before the Excavation of the Temple of Asklepiion and the Upper terrace -platform with columns & Stylobat).

²⁵ BOA,HR.TH.. 212 – 72.

²⁶ BOA, BEO ,1134 – 85043.

²⁷ BOA, BEO / 1175 – 88051.

²⁸ BOA, İ.HR.. 366 – 5.(26 February 1900).

²⁹ BOA, HR.TH..238 – 108; Correspondence continued with the document dated March 1, 1900 (28 Shawwal 1317) and March 3, 1900 (1 Zilkada 1900) and the other permission process following this document (BOA, İ..MF.. / 6 – 23 and BEO, 1523 – 114181).

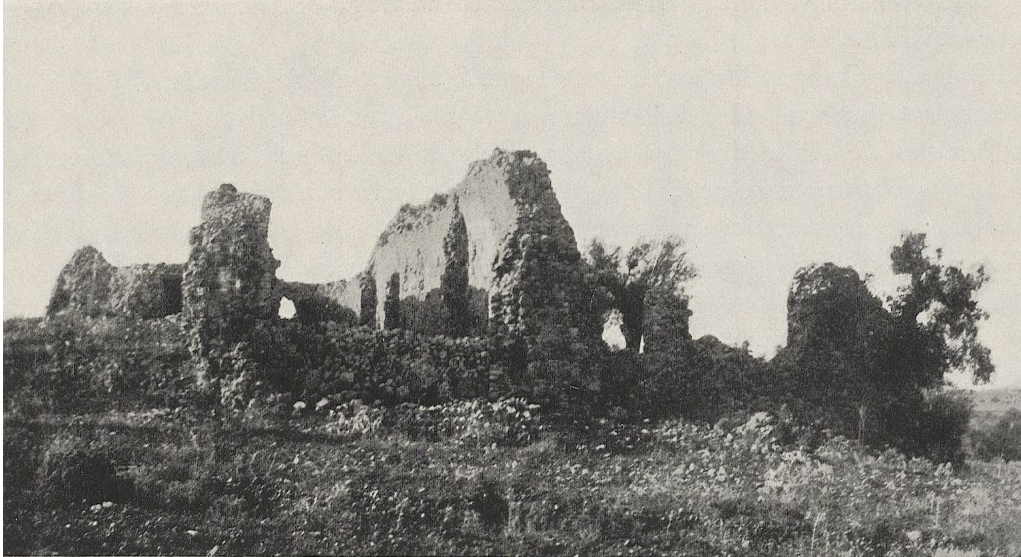

Abb. 2.

Παναγία Τάρσου vor der Ausgrabung

Abb. 16. Obere Terrasse. Nordende der Westhalle. Stylobat

Reference: (R.Herzog, P. Schazmann, *Kos: Ergebnisse der Deutschen Ausgrabungen und Forschungen, Vol I: Asklepieion.*,1932, p. – XXVIII ve 17).

Dr. Herzog's excavation permission was finally issued in the document dated 21 July 1900 (23 Rabiulevvel 1318). According to this, the map required by the Ministry of Foreign Affairs was delivered to the island governorship for six months for Doctor Rudolf Herzog, one of the people of the German State, upon the approval of the German Embassy. It was accepted to grant a license for the excavation of ancient artifacts in Kos, it was accepted to act in accordance with the Antiquities Regulation and the situation was written to the Ministry of

Education.³⁰ In the document that came three days later, the Ministry of Education gave permission for Dr. Herzog to excavate ancient artifacts in Kos.³¹ After this document, we could not find any documents related to excavation permission in the archive. If we think that the excavations took place due to the permission given for six months, we can understand from the documents that this person was given a permit again two years later.

In the document dated 20 June 1902 (13 Rabiulevvel 1320) and the document dated 30 June 1902 (23 Rabiulevvel 1318), it was informed that the person would excavate at his own expense, provided that the same conditions continue. A permit was sent to the person from the Ministry of Foreign Affairs, on behalf of the museum, to be valid for six months from the Kos Island Directorate. A notification was sent to the person from the museum directorate regarding the implementation conditions of the Antiquities Regulation. The Ministry of Education was informed that Dr. Herzog was granted a license to excavate ancient artifacts in Kos.³²

In order to make a selection from the artifacts unearthed from the excavation area, certain individuals found on the island were asked to do this job. In the document dated 21 July 1902 (14 Rebiyülahir 1320), a notification was made to the Ministry of Education to ensure that the works were collected and examined by a committee from the District Governorship of Kos, at his own expense, since the island had many senior works; From there, documents were sent to the Council of State (*Şura-yı Devlet*). German Doctor Rudolf Herzog was asked to elect a committee to excavate the Imperial Museum on Kos Island and to select the artifacts to be found.³³ In the document that came four days later, Dr. Herzog was given an excavation permit on Kos Island.³⁴ In this document, we see that the excavation permit was granted again after two years.

We see that the people who would excavate on the island in the Ottoman Empire were also determined by the examinations made. Two years ago, with the start of the excavations, Dr. Herzog was given permission and the excavations were beginning, and it was ensured that the excavations were continued with the same person. From the archive document, in the document dated 8 September 1902 (4 Cemazeyilahir 1320) dated 8 September 1902 (4 Cemazeyilahir 1320), the document stating that there was no need to search for other people for this job, since the excavation would be started in Kos by the German artifact expert Monsieur Dr. Herzog on behalf of the Imperial Museum was sent from Eyalet of the Archipelago to Kos District Governorship from the Province.³⁵

By waiting two years in February 1900, Dr. Herzog was able to obtain the *istinsah* permission to read the inscriptions found around the castle, and continued his excavations on July 21, 1900 and June 20, 1902, by obtaining permission for six-month periods. All of these permits, which were granted twice for six months after a long correspondence process, were for one year.

B- Excavation House and Warehouse (Daire-yi Mahsusa)

The head of the excavation, Dr. Herzog, started to store the parts he had excavated in a building he had made after he started his job. This situation was first misunderstood, and then it turned out that this building was an excavation house created to store the pieces found in the excavation area. This excavation house, which was built in the Hisarlık area, was later purchased by the state. In the document dated on November 3, 1901 (21 Recep 1319), it was

³⁰ BOA, İ.MF.. / 6 – 23.(21 July 1900).

³¹ BOA, BEO, 1523 – 114181.

³² BOA,ŞD. / 218 – 11.(20 June 1902).

³³ BOA, İ.MF.. / 8 – 19.(21 July 1902).

³⁴ BOA, BEO / 1890 – 141719.

³⁵ BOA, MF.MKT. 656 – 65.(8 September 1902).

revealed that the house, which was built without permission by Monsieur Dr. Rudolf Herzog, who was conducting excavations in Kos on behalf of the Imperial Museum, was a building built for the preservation and discovery of ancient artifacts. Since the place where this building is located was the land of Müncelaki Efendi, one of the doctors on the island, it was requested to be taken from him, and this person respectfully gifted his land to the Imperial Museum. The land was registered with the state and the situation was reported to the Eyalet of the Archipelago.³⁶

In the document received on October 27, 1903 (5 Şaban 1321), it was ensured that the works were stored in the house built by Monsieur Dr. Rudolf Herzog, who was looking for ancient artifacts in Kos, in the name of the museum, and the transfer of this building was provided with the "*hümayunname*" given for the registration of the building on behalf of the museum. It was time for the opening of the building, all processes of which was completed. Dr. Herzog first wrote to the District Governorship of Kos to find out if there was any objection to hanging the German flag on this building, and after asking whether this action could be taken, the situation was sent to the Capital. The opening of the Kos Museum was officially held on Friday, September 19, 1903 at 9 am and everyone from the islanders was invited to the opening. Before the opening, prayers were said, Dr. Herzog, who contributed greatly to the building, made a short opening speech and a meal was given. The Directorate of the Imperial Museum was informed about the situation by the Kos Excavation Officer.³⁷ We see that the process, which was previously planned to hang a flag on the building, is wanted to be learned from the administration again. However, the building was inaugurated without any reply.³⁸ If we go from the text:³⁹

*Hariciye Nezareti Celilesine
Devletli Efendim Hazretleri*

İstanköydeki asar-ı atika hafriyatına memur Almanyalı Mösyö Rodolf Herçoğ'un müze-yi hümayun namına asar-ı mezkurede inşa ettirileceği binanın hüsn-ü küşadından balasına devleti aliye-yi osmaniye sancağıyla alt tarafına Almanya devleti fehimelerine ve daha alt tarafına kendi mahallerine mahsus bandırasını keşide edeceğinden ve kendinin bir güne saffet-i resmîyesi olmadığından bahisle bu suretle yazarak keşidesinden mahzur olup olmadığına müstefir Maarif-i Nezaret-i Celilesinden 6 Şaban 1321 tarihli 58005/ 241 numaralı tezkeresi leffen savb-ı devletlerine irsal kılınmağla mütala-yı aliyyelerinin inbasına melfufun iadesine himmet buyurulması siyakında tezkere-yi senaverileri terkim kılındı

10 Şaban sene 1321 fi 18 Teşrini evvel sene 1319

Sadrizam

In the document dated 7 September 1905 (7 Recep 1323), it was stated that Dairey-i Mahsusa (Museum) was built in the area where the excavation was made in the document written to the Ministry of Education. This time, it was planned to purchase the land where the old ruins were located in Kos in the name of the Imperial Museum. Due to the importance of the surrounding ruins, they were asked to purchase them on behalf of the government with replaced with "the sum of 10,500 kuruş, and to make the necessary payments from the Imperial

³⁶ BOA, MF. MKT 742 – 29 (3 November 1901).

³⁷ BOA, MF.MKT. / 745 – 2.

³⁸ What would be the status of the flag, in the document dated 28 October 1903, to the Eyalet of the Archipelago; In the document dated 1 November 1903, the Ministry of Education was asked (BOA, BEO, 2208 - 165562).

³⁹ BOA, HR. TH. / 293 – 48.

Museum allocation. It was requested that this payment receipt be met from the 1903 (1321) allocation of the Imperial Museum. It was emphasized that the museum should be purchased by the local government, since this money could be obtained in return for the fee in the certificate of education received from the Ministry of Education of the region.⁴⁰ We understand from the incoming documents that no action was taken even though a year passed. In the document dated March 10, 1906 (14 Muharrem 1324), it was requested again to purchase the land around the building, which was personally built in the name of Imperial Museum.⁴¹ With the desire to buy the fields in the excavation area, the money to be paid here was constantly requested to be met from the appropriation of the museum for different years; the purchase extended until 1908.

Table: Owners of Asar-ı Atika Land in Kesle Önü District

Person	Field Shares	Acres
1	Kesle, son of Hacı Mülazım, one landmass from the area, field sides, Ahmet, son of Hacı Mülazım, two sides, foundations, one side, Süleyman, son of İspoğ	2
2	Cekret Endon field on one side, foundation, on the other side, the vineyard of Mehmet Ağa, son of Hacı Mülazım, on the other side his own vineyard, the other side Mannibrin Şerifi	6
3	Mannibrin Şerifi field on one side Mustafa, on the other side Veli Alaoğlu, one side Ahmet Efendi vineyard, one side Epro, one side Çekemiz Eztem	3
4	In the notorious location of Kancabağçe, the sides of Kazlı field Mehmet and Müezzın Hüseyin, son of Sırar, and Ahmet Ağa, son of Hacı Bunat	3
5	One side of Hacı Mülazım's son Ahmet Ağa, one side of Çekmez Endon, one side of foundation, one side of Hafız Ahmet	2
6	Mastur Isporon field, one side Nikolandin Şerife orchard, both sides Tablasız Enzakli, one side road	6
7	In Trazyal, the field of Cebri Beğ on one side is Antoli Tonbozlu and on the other is Cerri Bey, both sides are Çağlı Ağa's Vineyard	3
8	The field of Gendarmerie Ahmet, son of Çıban, in the Kanca Bağçesi area sides, one side Katnitoz son of Çıkan, and his son Halil, the other side is Hacı Şerif Ağa field	2

Reference: (BOA,MF.MKT. 501 – 21).

It was stated that these historical artifacts, located on the land of 8 people on an area of 27 decares, were located in the place called Kesle Önü, and it was desired to purchase this place and turn the area into a complete historical monument area with *Daire-yi Mahsusa* that had been built. The situation was reported in the document dated 22 December 1905 (24 Shawwal 1323). After the excavation works of the museum, which was built in the excavation area in Kos in the name of the Imperial Museum, were completed, the purchase of the land located within the borders given by the Imperial Museum in the name of the Imperial Museum was notified to the local administration, and the situation was requested by the General Minister of Education with a transfer to the accounting.⁴²

The acquisition of the area covering the excavation area took a long time. In the document dated May 8, 1908 (6 Rebiyülahir 1326), the building built by Monsieur Dr. Herzog, who excavated in Kos on behalf of the Imperial Museum and left to the Imperial Museum, was important because of the importance of the ruins around it, to be paid 10,500 kuruş to be met from Gate of Felicity (*Dersaadet*), share. It was requested to cover the museum expenses as a whole from the 1323 appropriation. In addition, the houses and various places located around were quite well kept by not allowing them to be opened, while the ruins were protected by the *muvazzaf* guard, emphasizing that to the situation was notified to the Imperial Museum

⁴⁰ BOA, MF.MKT. / 880 – 24.

⁴¹ BOA, İ..MF.. / 12 – 4 and BOA,BEO / 2777 – 208224.

⁴² BOA, ŞD. / 220 – 67.

Directorate.⁴³ In the document that followed, Yakovez Zerafeti Efendi, who was appointed from the locality and was elected to the Office of the Honorary Imperial Museum Officer in Kos, was certified for the translation and official duties.⁴⁴ A notification was made to the Imperial Museum from the Eyalet of the Archipelago so that the order for the removal of the ancient artifacts, which were scattered in many places in the local district, was given to him and the situation was conveyed to the district governorship of the district. In the document dated 15 August 1908 (17 Recep 1326), it was requested to pay the per diem of the *memur-u mahsusa* (special officer) to be sent to determine the boundaries of the Kos excavation site, from the allocation of the next year. Unfortunately, the payment could not be made by the Eyalet of the Archipelago Education Directorate.⁴⁵

The purchase of the sites in the excavation area in 1905 was extended until the end of March 1908. The lack of funds caused the work to take so long. In the document dated March 6, 1908 (2 Safer 1326), Monsieur Dr. Herzog, who made the excavation, decided to pay 1500 kuruş for the area where the ruins are located, especially around the building that was built and registered with the Imperial Museum, and it was decided to collect the balance from 1320-year allocations. For this situation, the necessary notification was made to the Directorate of Imperial Museum.⁴⁶ Five days later, it was requested to buy the *Dairey-i Mahsusa*, which was registered to the Ministry of Education in the name of Imperial Museum, for 10,500 kuruş, since the land of the private owner was in the area of antiquities. A transfer was sent from the Ministry of Education to the Council of State in order to meet this amount from the allocation of the Imperial Museum in 1903 (1321). It was requested that this transaction be made from the appropriation given in writing for the year, and the situation was sent to the Ministry of Education with the certificate written from the Council of State Finance Department.⁴⁷

The state, which was responsible for preserving historical artifacts, gave permission to Dr. Herzog to *istinsah* the artifacts in the excavation area; state ensured that the building created by Dr. Herzog was purchased on behalf of the state in order to store the artifacts found in the excavation area, and then the fields where the historical artifacts in the excavation area were purchased from private property and included in the excavation area.

Picture 2 Temple A (Sylobatt) and Temple C (Northwest)

⁴³ BOA, MF.MKT. / 1052 – 74.

⁴⁴ BOA, MF.MKT. / 1055 – 8.

⁴⁵ BOA, MF.MKT. / 1071 – 39.(15 August 1908).

⁴⁶ BOA, ŞD,222,78.(6 March 1908).

⁴⁷ BOA, BEO 3266,244929

Abb. 3. Tempel A. Nordwestecke des Stylobats

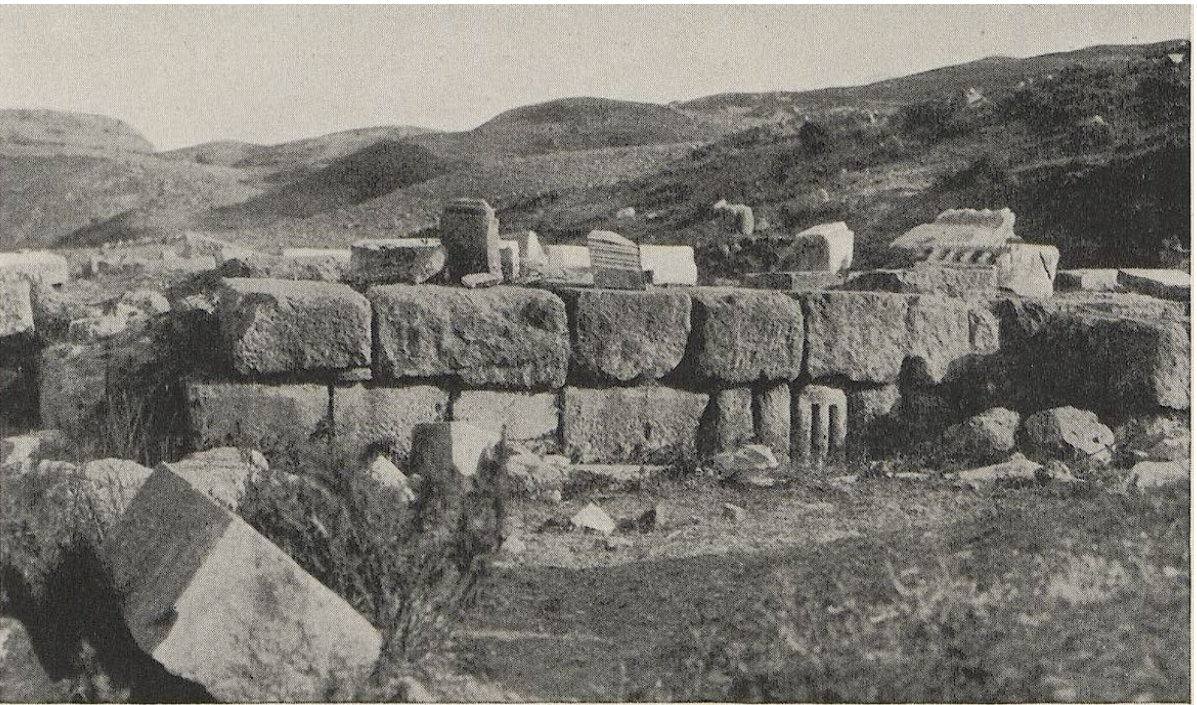

Abb. 29. Tempel C. Nordwestecke

Reference: (R.Herzog, P. Schazmann, *Kos: Ergebnisse der Deutschen Ausgrabungen und Forschungen, Vol 1: Asklepieion*, 1932, p.3-47).

C-Officials

During the excavations, the Ottoman State appointed a civil servant, called a commissioner, in order to ensure all kinds of security in the excavations and to record the artifacts. The state tried to appoint an officer who did not leave the excavation sites with

historical artifacts completely unattended. Since there was no law that regulated archaeological excavations and surveys, it was possible to preserve ancient artifacts only with the order or permission of the Sultan. In fact, this issue, which was related to the protection and disposal of movable and immovable ancient works, was subject to similar orders and permissions in previous periods. In the countryside, surveillance of foreigners' activities related to antiquities was carried out by the officers of the Educational Directorates. Because both the Imperial Museum and the issues related to ancient artifacts were under the legal responsibility of the Ministry of Education. The officers were responsible for monitoring the activities of the foreigners and reporting this to the Capital. However, since most of these officers worked in the sanjak or district centers, they were not able to effectively fulfill their duties. Therefore, this surveillance network was later expanded to include governors and district governors, high school principals in large settlements, secondary school teachers in small towns, police and gendarmes. For this reason, the information requested about the foreigners who were given research permission from the center was notified in writing to the governorship and district governorships. Excavation sites and ancient sites with artifacts on the surface were also guarded by government-appointed officials. The guards would accompany the visitors the entire time they spent at the site, making sure that they did not pick up the smallest stone, photograph or mold the artifacts from the excavation site.⁴⁸

Three regulations came into force in the Ottoman Empire in 1874 and 1884, 1869 being the first. According to the first regulation, it was forbidden to export the artifacts obtained during the excavation -except for coins-. In addition, the "excavation" activity was limited to the removal of underground artifacts only. Archaeologists conducting excavations and surveys began to carry out excavations within the framework of the rights granted to them by the current regulation, after obtaining official permission. From 1874, the regulation complicated the hierarchy in the field, requiring archaeologists to be observed by Ottoman officials. This regulation tasked the local authorities in the provinces, which did not bring major innovations, to inspect foreign activities that had received permission and to verify whether they complied with certain conditions. Considering that in the 1874 Regulations, one-third of the artifacts unearthed during the excavations were left to the excavator and allowed to go abroad, the importance of this limitation can be better understood. The acceptable explanation of this mentality that forbids the removal of artifacts abroad and leaving all the artifacts to the excavator meant that the artifact and museology movement had not yet been fully understood. Article 7 was technically an article that should not have been included in the regulation. Here, it was stated that those who prove to the Ministry that they understood Antiquities would be recruited as civil servants.⁴⁹

We see that almost every year, the staff was changed in the excavation area. In the document dated May 1900 (2 Muharram 1318), it was reported that Ahmed Feridun Bey appointed as Imperial Museum Meskûkât-ı Kadime Guard, as the commissioner of the excavation to be carried out by Dr. Rodolf Herzog on behalf of the Imperial Museum on Kos Island. It was requested that this officer be paid a daily wage of 40 kuruş from the Educational *Umumiye*, that the wage should be taken from the education share of the region and that the necessary convenience should be provided to the person. Again, the situation was sent to the Directorate of Education in Istanbul from the Eyalet of the Archipelago and reported to the Imperial Museum.⁵⁰

⁴⁸ Arzu Baykara Taşkaya, "Osmanlı Devleti'nin "Asar-ı Atika "Deposu Rodos Adası", Edit. Seda Topgül, Sırbistan, *Sosyal ve İnsani Bilimler Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler*, Setinje-Karadağ, 2020, IVPE, p. 256.

⁴⁹ Çal, *Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atika Nizamnâmeleri*, p.392.

⁵⁰ BOA, MF.MKT. 501 – 21.

One of the most important issues in the field of excavation was the payment of the salaries of the officials. In the document dated 8 September 1901 (24 Cemazeyilevvel 1319), it was requested that the application to be made regarding the payment of the salary and subsistence of the Midilli High School Teacher Trambolis Efendi, who was the excavation commissioner in the excavations carried out by Monsieur Dr. Herzog, one of the German Antiquities scholars, on the island of Kos, to be reported to the Eyalet of the Archipelago Education Directorate. With the advice received from the Education Directorate, the costs should be covered by the person who made the excavation; as the excavation was interrupted for a while, due to the valuable mosaic plates found during this period, the commissioner had to stay in Kos for a long time, upon a request for the service whose expenses belonged to the Imperial Museum, and could not leave the island until the excavation was over. During this period, the 500 kuruş salary he received accumulated for three months, and after the end of the excavations, he stayed in both İncirli Village and Kos due to the valuable artifacts unearthed in İncirli Village. During this period, the accumulated salary of the person increased to 2600 kuruş, and it was written to the ministry that this expense would be covered by the Imperial Museum. The article related to this work was sent to Imperial Museum from the Directorate of Education.⁵¹ 10 January 1902 (9 Şevval 1319) The useful services of Midilli High School Greek and French Teacher and Observer (*Mubassır*) Trambolis Efendi were noted, and it was stated that he never neglected his duty as a commissioner since last year. This situation was reported to the directorate, and when he went to Kos as the Excavation Commissioner, it was deemed appropriate to give the Observer services to Veysel Efendi by proxy, and to receive his salary from the accounting department after the appointment of the person.⁵²

In the document dated 6 June 1903 (10 Rabiulevvel 1321), it was stated that since the excavations carried out by Monsieur Dr. Herzog on behalf of the Imperial Museum on the island of Kos would continue, Fehim Efendi, the teacher of the Kos High School, was appointed to accompany him with a salary of 500 kuruş. In the meantime, it was requested that a memorandum be sent to the Imperial Museum that the excavations were interrupted and that the same person would continue the excavations, and that the situation should be notified to this person and written to his province.⁵³ In the document dated January 14 (27 Dhu 1321), the Director of the Kos Rumtiyesi Muallim-i Evveli Süleyman Efendi, with a salary of 500 cents, participated in the excavation in Kos on behalf of the Imperial Museum, since August 11 and it was requested that a total of 998 kuruş of the 900 kuruş salary accumulated from the day he appointed and be paid with other expenses. It was stated that this fee would be given from the budget of the Imperial Museum out of 39 *mecidiye* money, which was the rent price at the excavation site. The situation was reported to the Directorate of Imperial Museum, and the money was requested to be met from here. It was reported that the salary of the Kos High School Muallim-i Evveli Süleyman Efendi, who was appointed as a civil servant, should be paid, and that the amount should be paid from the local revenues, which was the rent of the excavation site.⁵⁴ In the historical document of 7 July 1904 (23 Rabiulahir 1322), it was stated that Süleyman Efendi was assigned to accompany the Museum, since Monsieur Dr. Herzog, who was doing research on artifacts in Kos on behalf of Imperial Museum, would continue his services.⁵⁵

According to archival documents, the last person on duty is the keeper of the ruins in Hisarlık. In the document dated 2 June 1908 (2 Cemazeyilevvel 1326), it was requested that the

⁵¹ BOA, MF.MKT. / 577 – 17.(8 September 1901).

⁵² BOA, MF.MKT. / 599,22.

⁵³ BOA, MF.MKT. / 711 – 61.

⁵⁴ BOA, MF.MKT. / 757 – 51.

⁵⁵ BOA, MF.MKT. / 790 – 38.

accumulated salary of the guard in charge of the ruin in Kos be paid to *Celile* (It was addressed to the vizier or the murmurs and their offices) of the Ministry of Education from the general arrangement of the museum's Imperial expense for the year 1325 of the Imperial Museum. Accordingly, it was reported to the Imperial Museum Directorate that the 1140 kuruş salary should be paid as a collective salary of 1171 kuruş with the accumulated cost.⁵⁶

Another problem was the transportation of the extracted works to Istanbul. In the document dated 21 November 1904 (13 Ramadan 1322), the Imperial Museum Officer Makridi Bey, who was appointed as the commissioner for the excavation in Ayasuluğ was also assigned to transfer the artifacts found in Kos to Gate of Felicity. It was requested that ten Osmani liras be given to the person from the Provincial Education revenues to be covered by the Imperial Museum's allocation as a subsistence for this work, and a copy was sent for the receipt to be sent to the Ministry.⁵⁷ In the document that came three weeks later, University of Tübingen Professor Dr. Rudolf Herzog was asked to be rewarded for completing the excavation he made on behalf of the Imperial Museum in Kos due to these works and sending valuable works suitable for display to Gate of Felicity. This person also took the cost of sending the works and sent them to Istanbul. With the end of the excavation, the person collected the unearthed artifacts in a museum in the region; he also ensured that all his works were collected in a “*daireyi mahsusa*” (museum). This situation was communicated with the mandate sent from the Council of State Tanzimat Office (*Tanzimat Dairesi*).⁵⁸

The tradition of insignia, which was a symbol of the understanding of emphasizing independence at the same time encouraging service to the state and providing loyalty, began after the medals in the Ottoman Empire. Insignia, which were produced and distributed with great expenditures from the state budget, to be given to citizens and foreigners who were more magnificent than medals, even decorated with precious stones, who were successful in state service, who showed devotion, self-sacrifice and usefulness to the state, started to become widespread especially during the reign of Sultan Mahmud II (1808-1839).⁵⁹ Different medals were given during the reign of Abdüllaziz and Abdülmecit.⁶⁰ During these excavations carried out during the reign of Abdülhamit II, the Director of Imperial Museum offered to give the medal of the 3rd rank *mecidiye* to this person who led the excavation of a very valuable marble-headed statue and a large picture mosaic.⁶¹

Picture 3 Lower Terrac

⁵⁶ BOA, MF.MKT. / 1058 – 61.(2 June 1908).

⁵⁷ BOA, MF.MKT. / 815 – 37(21 November 1904).

⁵⁸ BOA, MF. MKT. 501 – 21-16.

⁵⁹ K. H Tekin, “Osmanlı Devleti’nde Gelenekten Yeniliğe Geçişin Anlamlı Bir Sembolü: Mecidi Nişanları”, The Journal of Academic Social Science Studies. 28: 2014, p.393-411.

⁶⁰ İbrahim Artuk, “Madalya”, TDVİA, Ankara, C. 27, 2003, p.302.

⁶¹ BOA, MF.MKT. / 818 – 38.

Untere Terrasse.

Unten: Westende mit Westbrunnen und Latrine

Oben: Westhalle

Reference :(R.Herzog, P. Schazmann, *Kos: Ergebnisse der Deutschen Ausgrabungen und Forschungen, Vol I: Asklepieion*,1932, p.56).

In the document dated January 9, 1905 (3 Zilkade 1322), a document was sent to the General Minister of Education for the award of a 3rd rank continental medal because Dr. Rudolf Herzog, a German citizen and one of the teachers of the university, successfully completed the excavation and sent the remarkable ones to the museum.⁶² The Antiquities Regulations dated 1869 consisted of 7 articles, the most important article of which was that the artifacts found during the excavation could not be taken abroad, with the exception of coins, that they could be freely sold in the country, and that the state should be given priority in purchasing.⁶³ In addition, it is seen that houses were included in the scope of antiquities. It is understood that the 1874 regulation did not give any place to houses and did not give them historical and antiquity value. However, even if there was no implementation, houses were included in the 5th article of the 1906 Regulations as an idea. It can be seen that the money from the foundations excavated during the construction of the house was given to the museum, and in return, a certain amount was given to the people who found these artifacts. In the document dated 28 February 1893 (11 Şaban 1310), Imperial Museum was informed that Apostol Veled-i Vasilaki and Yani Nakri, who were members of the Yerdoz Village of the Chios Sanjak, wanted to give the artifacts they found in a jar in a place called "Opoz" to the state. The artifacts found were eight gold bags and worth a total of 30 thousand kuruş. It was reported to the Directorate of the museum that 35 coins from the house that Aleksaki Efendi had built in Atadelya district of Kos District were also sent to the Imperial Museum.⁶⁴ The *meskukat* (coin) memorandum sent from the Eyalet of the Archipelago to the Directorate of Education was handed over to the officer Ahmet Bey, who was a public official in Imperial Museum. According to the document dated May 27, 1894 (22 Zilkade 1311), 8 pieces of gold, known to be Antiquities, were delivered to the Directorate of Education during the excavation of the foundation of the house of Kos Administrative Council Member Aleksaki Efendi. After the price of the issued gold coins was made, the record was written in cash at 400 kuruş; it was requested that 200 kuruş be given from the Imperial Museum allocation and half from the Education Fund. The determined fee was paid to the householder from the Education Fund of the area.⁶⁵

The preservation and safety of the ancient artifacts was seen as a very important issue, and the excavation area where the historical artifacts were found was kept under control by the officials appointed by the state. Unfortunately, the most important problem with civil servants, as in many other issues, was financial issues. We see that the state was trying to pay salaries without delay, while the provision of salaries of individuals as per diem, subsistence, etc. was delayed for many reasons.

2-Invasion and Destruction with Rhodes

Italians began to settle in the region in 1912. After they set foot in Rhodes on May 4, 1912, it is seen that they started to plunder the region. Of course, Kos Island, which was one of the other occupation areas, also got its share.⁶⁶ The only uneasiness reflected in Ottoman archive documents related to historical artifacts was the sale of three ancient bastions and what the land of the bastions would be. It is very sad to see that these bastions were unfortunately not found as important as the Kos castle walls and were sold.

In the document dated February 2, 1914, it was reported that the historical bastions were taken by the local municipality and demolished.⁶⁷ In the memorandum written by the Kos

⁶² BOA, İ.TAL, 355 – 27. (9 January, 1905).

⁶³ Çal, "Osmanlı Devleti'nde Âsâr-ı Atika Nizamnâmeleri, p. 392

⁶⁴ BOA, MF.MKT. / 161 – 109. (28 February 1893).

⁶⁵ BOA, MF. MKT. / 208 – 6. (27 May 1894).

⁶⁶ For the destruction of historical monuments by the Italians in Rhodes: See: Baykara-Taşkaya, Osmanlı Devleti'nin "Asar-ı Atika "Deposu Rodos Adası, 2020, p.231-250. (4 May 1912).

⁶⁷ BOA, HR.SYS. 1580 – 5. (2 February 1914).

Educational Commission to the Rhodes Educational Directorate, the bastions in Kos town were requested to be demolished, along with the other castles, in the notification made to the regional administration, a school was planned to be built instead of the bastions. With the construction of this school, it was requested to be administered by the Educational Commission, and for this purpose, an application was made to the military command. The mufti of the island made a notification to the Ministry of Finance for the school to be handed over to the Education Commission in the memorandum given through the Roman Embassy of Italy.⁶⁸ For the construction of the Town İnas School, it was emphasized that since it was registered to the Hygiene Institute (*Hifzishha Enstitüsü*) and the current student population was high, the doctor Nikolaki Anderyoki Efendi, who was a doctor to the Kos District Governor, wanted to meet the need for a doctor, and that this place should be left to education. It was reported that this issue was troublesome before, and it was found appropriate for Hygiene Institute to buy this place for the construction of a new school in the castle tower area.⁶⁹ In the census received by the Italian Occupation Military Command, it was stated that the region was under the rule of the Italian Embassy.⁷⁰ While it was stated that there were three historical bastions and they belonged to the municipality, it was requested that the artifacts found in the stones be left in the Islamic place of education.⁷¹ In the answer given to this, it was emphasized that the land occupied by the demolition of the castle should be returned, and the money to be obtained by selling the stones found in it should be given to the Education Fund of the region. The Italian Ministry of Foreign Affairs and the Rhodes Occupation Military Command also stated that the stones would be sold by auction, which belonged to the municipality.⁷²

In the document dated 4 May 1914 (8 Cemazeyilahir 1332), in the report written from the Roman Embassy to the Rhodes Occupation Army Command, regarding the bastions destroyed by the Italians and the historical artifacts looted on the island of Kos, which was under Italian occupation; it was stated that after the destruction of the bastions due to the bad condition of the walls of the castle, the land that was under the administration of the municipality belonged to the municipality⁷³. It was stated that the three aforementioned towers were located opposite the Hacı Paşa Tekkesi, the arch wall of the tower was demolished by the municipality, there was a store on one side, and the other side was very solid, and it was captured by the Atmaki Family. It was reported that the remaining pieces of stones were piled aside by an *ağa* and transported to the municipality. These stones were intended to be sold two weeks later, and the stones were valued at 60-70 liras. Hearing that these stones would be sold in this way, the occupation military command took them. It was emphasized that these stones, which were thought to be sold to the monastery, were given to the Educational Fund of Islam in exchange for 500 francs, and 600 francs, the cost of demolition, would be covered by the Municipal Fund. Although it was reported that the money for the stones was given to the Education Fund and the situation should be accepted by the Ministry of Education, 100 francs were added to 500 francs, which was the demolition cost, and the money received was delivered to the municipality; it was accepted that the bastions belonged to the Islamic Education.⁷⁴

On August 12, 1914, the money of the stones sold for 60 Ottoman lira (520 Italian lira) by the Ottoman Embassy was given to the military chest. Pursuant to the provision of Article 46 of the *Ottoman Ebniye Regulations*, the municipality received 520 liras from the sale pursuant to the auction held in accordance with this article. The municipality also took a share

⁶⁸ BOA, HR.SYS. 1580 – 5-8.

⁶⁹ BOA, HR.SYS. 1580 – 5-3.

⁷⁰ BOA, HR.SYS. 1580 – 5-9.

⁷¹ BOA, HR.SYS. , 1580 - 5 -10.

⁷² BOA, HR.SYS. 1580 – 5-17.

⁷³ BOA, MF.MKT. / 1197 – 47. (4 May 1914).

⁷⁴ BOA, MF.MKT. / 1197 – 47-4.

from the inn and the land next to this wall. A bastion of Kos Castle was sold again for 300 kuruş, with the knowledge of the Ministry of Finance, and the situation was reported to the mufti of the island.⁷⁵

After the Italian occupation of the island, the Italian Occupation Command, which had a say in many issues on the island, wanted to sell three bastions to the monastery, which the state did not claim; With the intervention of the municipality, the sold bastions were transformed into material.

3-Trips to Kos Island

The incoming travelers had to obtain a road order or a permit from the Ottoman State first. Travelers first applied to their own embassies to obtain a permit. The embassies mediated in obtaining travel permits for the travelers who would make an archaeological trip in the Ottoman lands and they were very effective in this regard.⁷⁶ The Imperial Museum had a decisive role in the places where the travelers who came to visit the ruins visited and the works they examined. For example, travelers who came to visit the ruins were asked to make suggestions to local governments about drawing or taking pictures of ancient artifacts. Upon the opinion expressed on this subject, the travelers were allowed to take pictures and photographs. While convenience was provided to some of the travelers who came to visit the ruins, it was requested that some travelers be kept under surveillance during the trip and their behavior and movements monitored. Thus, it was aimed to prevent the travelers from damaging the archaeological artifacts and making unauthorized excavations in the ancient cities they visited.

The first person who wanted to come to the island for scientific purposes with permission was a Frenchman. In the document dated 21 July 1894, sent to the Delegation of Science and Antiquities Affairs for Monsieur D(V)lamar, a citizen of the French State, it was asked for permission to solve Greek inscriptions on the wall stones of the castles on the island so that he can conduct research on the artifacts on the islands of Rhodes and Kos by using the *istinsah* method. In the reply received on 8 August, the person was not allowed neither to take a photo nor to do anything with his hand with a pen, after the permission granted by the local officials.⁷⁷ Nothing was stated about the cause of this condition. It was requested to provide the necessary convenience to this person and it was delivered to the Ministry of Foreign Affairs with the permission written to the French Embassy.⁷⁸ On August 11, 1894, Monsieur D(V)lamar was given permission to tour the islands of Rhodes and Kos and the fortresses in the Eyalet of the Archipelago. Permission for this work has been given by the Ministry of Internal Affairs, the Ministry of Foreign Affairs and the *Mushir* of Imperial Foundry.⁷⁹

At a time when Dr. Herzog's excavations were continuing, a scientific delegation from Germany wanted to come to the island to see the ruins of Hisarlık. In the document received on May 15, 1904 (29 Safer 1322), it was reported in the telegram sent from the Eyalet of the Archipelago that the German archaeologist Professor Durbakald, who visited the ruins in *Kale-i Sultaniye*, and the delegation of fifty people with him, arrived on the Greek-flagged ship "Kefeli".⁸⁰ On the 13th of May, he went to a place around Nefsi Kos and stayed for a while and visited the ruins of "Hisarlık" for two hours on the 22nd day of the month with his team of 30

⁷⁵ BOA, MF.MKT. / 1197 – 4-6. (12 August 1914).

⁷⁶ Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men' -i Mürûr ve Pasaport Nizamnâmeleri", *Belgeler Türk Tarih Belgeleri*, Cilt 15, Sayı 19, 1993, p.169-181.

⁷⁷ BOA, HR.ID. / 2122 – 4. (21 July 1894).

⁷⁸ BOA, İ.HUS,28,27.

⁷⁹ BOA, HR,TH,144,102-BOA,YA.HUS,305,6- BOA,BEO,453,33938. (11 August 1894).

⁸⁰ BOA, HR.TH. / 300 – 73. (15 May 1904).

scientists. It was reported that they stayed on this island for several days. It was stated that they stayed for a few days in the place known as the Dark Harbor of Kale-yi Sultaniye, when they landed again. The necessary acknowledgment was sent to the embassy from the Ministry of Foreign Affairs, where they were asked to provide the necessary convenience.⁸¹ It was reported from the District Governorship of Kos that this team, consisting of citizens of the German State, came to Kos and visited the ruins of Hisarlık, where the German Monsieur Dr. Herzog had excavated, and then went to Patmos (Batnoz).⁸² A notification was made from the Eyalet of the Archipelago to the District Governor of Kos that the necessary convenience was shown to the delegation.⁸³ In the document dated March 7, 1905 (30 Zil-Hijjah 1322), the German-born Antiquities Museum Director, Monsieur Benfeld, who would attend the Antiquities Congress to be held soon in Athens, was asked to travel to Kos and Didim with the team in his entourage between 28 April and 3 June. Acknowledgment was given to the German Embassy; they requested the necessary permission from the Ottoman Ministry.⁸⁴ The permission letter, which was given to the travel team from the German Embassy, was sent to the Ministry of Internal Affairs, and the necessary permission was given by the Grand Vizier.⁸⁵ In the document that followed a week later, it was reported that the participants of the Antiquities Congress gathered in Athens got permission to visit some ancient cities such as Kos, Ayasuluğ, Didim, Bergama and Nerva, and visited the ruins in Kos, in a location called "Iskelal". The result of the census given by the German Embassy, in which stated that they visited Bergama and visited the ruins there, was reported to the Ministry of Foreign Affairs. It was also reported that there was no uneasy situation during the trip.⁸⁶

In the document sent to the Ministry of Internal Affairs dated April 26, 1905, it is stated that a British traveler who went to Kos with 170 people accompanying him was informed by Abidin, the Governor the Eyalet of the Archipelago that they went to Bodrum after seeing the ancient artifacts there. No information was given about who the visitors were and for what purpose they came to visit.⁸⁷

In the document written to the Ministry of Internal Affairs on March 16, 1906, it was stated that Ernest Gardner, the Antiquities Teacher of the London University, and about fifty people, accompanied by the teachers and students of the Oxford, Cambridge and London Universities, came to Kos, Samos and Rhodes Islands by private ferries. It was reported that they want to visit the ancient ruins in the villages of Lindos and Ebrus on Rhodes Island, in Knidos (Datça) and Brankidi (?) in Aydın Province. For this situation, a memorandum was sent from the British Embassy to the Mabeyn-i Hümâyûn, and a document addressed to the necessary local administrators to the Ministry of Foreign Affairs was asked to assist those who came. For this purpose, Mabeyn-i Hümâyûn and *Mushir* of Imperial Foundry were also informed. Necessary permissions were obtained and individuals were allowed to visit historical places. If we go from the text:⁸⁸

Hu

⁸¹ BOA, DH.MKT. / 846 – 22; BOA, İ.HR,388,17.

⁸²BOA, HR.İD.. 2115 - 35 . Patmos, one of the smallest settlements of the Aegean islands, is located South of Samos, Southeast of Ikaria, Northwest of Leros and 25 miles from the Turkish coast. BOA, DH.ŞFR. / 327 – 104.

⁸³ BOA,DH.MKT. / 851 – 64.

⁸⁴ BOA, İ.HR,394,32. The exact date of this conference was April 26. In the correspondence he made through the Ministry of Foreign Affairs of the Ottoman State, he informed the Directorate of Education of Athens for Osman Hamdi Bey, Director of the Imperial Ministry of the Museum, to attend this conference, and the Greek minister welcomed this participation. BOA, Y.A.RES,130-10. (7 March 1905).

⁸⁵ BOA, HR.TH.. / 315 – 53.

⁸⁶ BOA, DH.MKT. 937 – 51.

⁸⁷ BOA, DH.ŞFR. / 343 – 84. (26 April 1905).

⁸⁸ BOA, HR,TH,331,66, BOA, DH.MKT. / 1059 – 46. (16 March 1906)

Hariciye Nezareti Celilesine

Devletli Efendim Hazretleri

Londra Darülfünunu Asar-ı Atika muallimi Mr. Ernest Gardner ve refakatindeki Oxford ve Cambridge ve Londra Darülfünunları muallilerinden ve tebaasından elli kadar zatın hususi vapurla İstanköy ve Sisam Cezireleriyle Rodos'ta kain Lindoz ve Aydın Vilayeti dahilinde Knidos ve Brankidi (?) nam mahallerdeki meban-ı kadime harabeleri gezmeleri ve haklarında mahal-ı memureyn-ı hükümet tarafından teshilat -ı lazime ifası İngiltere Sefaretinin istidası üzerine makrun müsadeyi seniyye cenabı-ı padişahi buyurulmuş mebeyn hümayun bab-ı kitabeti celilesinden bi'l tezkere huhusu inba ve Dahiliye Nezaret-ı Celilesinden tebligat ifa eylemekte nezareti celilerince bi'l mantuk emir ferman-ı hümayunu şahane iktizasından ifasına himmet buyurulması siyakında tezkere -yi senaveri terkim kılındı efendim

2 Muharrem sene 1324 fi 2 Mart sene 1322

Sadrazam

On September 8, 1906, a group of one hundred and fifty-two British travelers, including some professor on Antiquities and the notables of England, together with their wives, wanted to visit historical places on a yacht called "Arganot". After stopping by Istanbul, they visited Behram, Bergama, Dikili and Ayasuluk, and Bodrum and the center of Izmir; They stopped by the islands of Lesbos, Rhodes, which were affiliated to the Eyalet of the Archipelago. The community received the necessary permission for this and the government asked local authorities to provide any assistance to these individuals.⁸⁹ Entrance to Rhodes Castle and Kos was not allowed. At the end of the trip, the news from the local district governor's office stated that the individuals did not show any negative behavior.⁹⁰

The reason why travelers and scientists came to Kos between 1894 and 1906 was to visit the historical places on the island, which was well known after the Hisarlık excavation. Individuals or teams who wanted to travel sent their requests through their embassies to the Ottoman Ministry of Foreign Affairs. Although the state imposed bans on some permits, necessary permits were generally given to the people who asked for permission.

CONCLUSION

The Ottoman state was a very rich state in terms of historical artifacts. Regulations had been prepared for historical artifacts and Precious artifacts from the excavation area were sent to Istanbul to the Imperial Museum .Apart from giving a share to the excavator, the ideas such as giving wider opportunities to the collectors, selling the surplus artifacts in museums, and even releasing the old artifacts could not be among the priorities of the Ottoman statesmen in 1921, in the middle of the war, when they were transitioning to the republican period.

After getting the permission from the state regarding the excavation, Dr. Herzog first tried to find the location of the Asclepius temple on the island by reading the old inscriptions using a method called *istinsah*, and then had a building called the "*daire-yi mahsusa*" built for the purpose of storing the artifacts he brought into the excavation area. First, we saw that the owner of this building, which was restless because it was built without permission, gave it as a gift to the state, then this building was opened, and the state also purchased private lands in the area of historical monuments. The field of Hisarlık ruins, consisting of twenty-seven acres, was purchased on behalf of the state from eight different individuals. There is nothing negative in the documents about Dr. Herzog. We understand that the person was an honest person who did his job properly, while the pieces, etc., which were usually smuggled from the excavation area or reserved for him were reflected in the archive documents. The remarkable pieces from the

⁸⁹ BOA, İHR,TH,338,96. (8 September 1906) .

⁹⁰ BOA, DH, MKT,939, 24 - BOA, HR.TH.,316 – 23.

fort were sent to the Imperial Museum in Istanbul. The person was awarded a medal for his success in this job. The presence of the German scientist here was unfortunately due to the fact that there were no Ottoman scientists to carry out this excavation in the Ottoman Empire. The maintenance and security of the excavation was carried out by the appointment of various civil servants at the state level to the region as commissioners. The most mentioned issue in the documents, especially about the officials at the excavation site, was the issues related to salaries and travel allowances. After the Italian occupation of the island, the Italian Occupation Command, which had a say in many issues on the island, wanted to sell three bastions to the monastery, which the state did not claim; With the intervention of the municipality, the sold bastions were transformed into material.

The Kos excavation attracted the attention of European travelers and scientists, and as a result, they organized trips to Kos. These people took notes about the archaeological artifacts from various cultures and civilizations they saw and published them in their countries. The publications attracted lots of attention, which led to an increase in archaeological interest in the Ottoman Empire. Visitors to the region, while visiting other archaeological sites due to the Hisarlık excavation, did not hesitate to visit this valuable region. German scientists visited the island due to the fact that Herzog, who made the excavation, was German. The state provided the necessary permission and ease to the British and French scientists who got permission through their embassies to visit the island. Although Kos Island is a small island located in the Eyalet of the Archipelago, with its castle and many artifacts from the ancient period, the excavations carried out in Hisarlık region in two years brought many historical artifacts to light. Unfortunately, the occupation of Rhodes and its surroundings by the Italians caused the Kos Island to be adversely affected by this process. We see that historical artifacts were destroyed. The situation of the scientists and travelers who came to the region, which was reflected in the Ottoman archive, was also conveyed. While the process of an excavation is explained as much as the archive documents allow, the intertwined and indivisible political and cultural life of the Ottoman Empire is also explained.

REFERENCES

a. TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası BEO, 3266,244929, BEO 1134 – 85043, BEO / 1448 – 108586, BEO / 1175 – 88051 BEO,453,33938, BEO / 1890 - 141719 ,BEO ,2208 - 165562 ,BEO, 1523 – 114181 ,BEO / 2777 - 208224

Dahiliye Mektubi Kalemi DH.MKT. / 1059 - 46 ,DH, MKT,939,24 DH.MKT. 937 - 51 DH.MKT. 2314 – 5,DH.MKT. / 846 – 22 , DH.MKT. / 1608 - 85 DH.MKT. / 851 - 64 .

Dahiliye Nezareti (Şifre) DH.ŞFR. / 180 - 80 DH.ŞFR. / 327 – 104 DH.ŞFR. / 343 - 84

Hariciye Nezareti (Tahrirat) HR,TH,331,66

Hariciye Nezareti (İrade)HR.İD.. / 2122 - 4 , HR.İD.. 2115 - 35 .

Hariciye Nezareti (Tahrirat)HR.TH..238 - 108 HR.TH.. 212 - 72 HR.TH.. , 316 – 23 HR.TH.. / 315 - 53 HR.TH.. / 300 - 73 HR.TH.. / 293 - 48 ,

Hariciye Nezareti (Siyasi) HR.SYS. , 1580 - 5

İrade Tasnifi(Hususi) İ.HUS. 65- 23 , İ.HUS,28,27 ,İ.HUS. / 65 – 23

İrade Tasnifi (Hariciye) İ.HR.. 366 – 5 ,İ.HR.. / 359 – 3 ,İ.HR,388,17 İ.HR,394,32 ,İHR,TH,144,102; İ.HR,TH,338,96,

İrade Tasnifi (Marrif) İ..MF.. / 12 - 4 İ..MF.. / 8 - 19 İ..MF.. / 6 - 23

İrade (Tathirat) İ..TAL, 355 - 27

Maarif Nezareti (Mektubi Kalemi) MF.MKT. / 818 – 38 ,MF.MKT. / 711 - 61 ,MF.MKT. / 880 – 24 ,MF.MKT. / 1058 - 61 ,MF.MKT. / 1071 – 39 ,MF.MKT. / 757 - 51 ,MF.MKT. / 577 – 17 ,MF.MKT. / 208 - 6 ,MF.MKT. / 161 – 109 ,MF.MKT. / 1055 - 8 ,MF.MKT. / 1197 – 47 ,MF.MKT. / 1197 – 4-6 ,MF.MKT. 217 - 50 ,MF.MKT. 656 - 65 ,MF.MKT 742 - 29 ,MF.MKT. / 97 - 130 ,MF.MKT. / 1052 - 74 ,MF.MKT. / 790 - 38 ,MF.MKT. / 815 - 37, MF.MKT. / 745 - 2 MF.MKT. 501 – 21, BOA, MF.MKT. / 599,22

Şurayı Devlet ŞD,222,78, ŞD. / 220 - 67 ,ŞD. / 218 - 11

Yıldız Tasnifi Hususi Maruzat ,YA.HUS,305,6

Yıldız Tasnifi Resmi Maruzat Y.A.RES,130-10

b.Printed Works

Ahbab Yakup, *Yakın Dönem Tarihimizde İstanköy Adası*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,2009.

Ahbab Yakup,“İstanköy Adası’nın İdari ve Sosyal Yapısı (1839-1914)”, *Tarih Dergisi*, Sayı 53 ,(2011 / 1), p.63-114.

Artuk, İbrahim, “Madalya”, TDVİA, Ankara, Vol 27, 2003, p. 301-302.

Baykara Taşkaya, Arzu, Osmanlı Devleti’nin “Asar-ı Atika “Deposu Rodos Adası, S., Edit:Seda Topgül, Sirbistan, Sosyal ve İnsani Bilimler Teori, Güncel Araştırmalar ve Yeni Eğilimler, Setinje-Karada,IVPE, 2020,p.231-250.

Baykara Taşkaya, Arzu, Bodrum Kazası’nda Asar-ı Atika ve Müzecilik”, *International Social Sciences Studies Journal*,7-(78), 2021, p.550-563.

Baykara Taşkaya, Arzu, “Kos Island Foundations according to the Evkaf Book No.21096”, International Liberty Interdisciplinary Studies Conference, January 16-17, 2022 / Manhattan, New York, Liberty Academic Books, USA, Editors: Thaís B. Bosco Flavio A. S. Gonçalves Wesley A. de Souza, 2022, p.11-39.

Beaufort, F, *A Brief Description of The South Coast of Asia Minor*, London,1818.

Bozkurt, Nebi - Kaya ,Nevzat , “İstinsah”, TDVİA, İstanbul, Vol .23, 2001, p.369-371.

Cuinet, Vital, *La Turquie D' Aise*, Volume 1, E. Leroux: Paris,1892.

Çadircı, Musa, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men‘-i Mürûr ve Pasaport Nizamnâmeleri”, *Belgeler Türk Tarih Belgeleri*, Vol. 15, fas. 19, 1993, p.169-181.

Çal, Halit, “Osmanlı Devleti’nde Âsâr-ı Atıka Nizamnâmeleri”, *Vakıflar Dergisi*, 26, 1997, p. 391-400.

Çelikkol, Zeki, *İstanköy’deki Türk Eserleri ve Tarihçe*, Ankara: TTK, 1990.

Emecen, Feridun, “İstanköy”, TDVİA, Vol. 23, İstanbul, 2001, p.308-310.

Evlıya Çelebi, *Anadolu, Suriye, Hicaz, 1671-1672*, Vol 9, Devlet Matbaası: İstanbul, 1935.

Herzog, R., Schazmann, P. *Kos: Ergebnisse der DeutschenAusgrabungen und Forschungen. Vol I: Asklepieion*, Berlin,1932.

Newton, C.T, *Travels and Discoveries in The Levant*, Vol 1, London, 1865.

Özkan, Süleyman, *Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazılar ve Müzecilik*, Ege Üniversitesi Yayınları: İzmir, 2019.

Ross, Ludwig, *Reisen nach Kos, Halikarnassos, Rhodos und der insel Cypem*, Publisher: A. Schwetschke & Sohn, 1852.

Soyöz, Ufuk, "İyileştiren Dokunuş: Kos [Adası], Roma Asklepion Tapınağı'na Kutsal Şifa Yolculuğu" METU JFA 2020/2,(37-2),p.103-126.

Şemsettin Sami. *Kamus'ül Alam*, "İstanköy", Vol 3, İstanbul: Kanaat Matbaası, 1306.

Texier, Charles, *Asie Mineure Description Geographique, Historique et Archeologique Des Provinces et Des Villes de La Chersonnése D'Asie*, France, 1862.

Tekin, K. H., "Osmanlı Devleti'nde Gelenekten Yeniliğe Geçişin Anlamlı Bir Sembolü: Mecidi Nişanları", *The Journal of Academic Social Science Studies*. 28, 2014, p.393-411.

Yücel, Erdem, "Müze", TDVİA, Vol. 32, İstanbul, 2006, p.240-243.

İNGİLİZ, AMERİKAN VE TÜRK ARŞİV BELGELERİNE GÖRE KURTULUŞ SAVAŞI DÖNEMİNDE MARDİN SANCAĞI'NDAKİ BAZI SİYASİ OLAYLAR VE ŞAHSİYETLER *

SOME POLITICAL EVENTS AND PERSONALITIES IN THE MARDIN SANJAK DURING THE WAR OF INDEPENDENCE ACCORDING TO BRITISH, AMERICAN AND TURKISH ARCHIVE DOCUMENTS

Fatih Turgay ELDEM**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 31/08/2022 Düzeltme/Revised: 31/10/2022 Kabul/Accepted: 03/11/2022

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Eldem, F. T. (2022). İngiliz, Amerikan ve Türk Arşiv Belgelerine Göre Kurtuluş Savaşı Döneminde Mardin Sancağı'ndaki Bazı Siyasi Olaylar ve Şahsiyetler. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 168-194.

<https://doi.org/10.52735/bellek.1169128>

ÖZ

Yüzyıllardır süren Kuzey Mezopotamya'nın sosyal ve ekonomik bütünlüğü, Birinci Dünya Savaşı'nı Osmanlı İmparatorluğu için bitiren Mondros Mütarekesi'yle bozulmaya başlamış; beş yıl sonra da Lozan Antlaşması'yla resmen parçalanmıştı. Yerli ve yabancı arşiv belgeleri incelenince, Kuzey Mezopotamya'nın bir parçası olan Mardin Sancağı'nın bütünden ayrılması sürecinde etkili olan ve Türkçe literatürde hiç bahsedilmeyen bazı siyasi olaylar ve şahsiyetlerin bulunduğu ortaya çıkmıştır. Bu süreçte meydana gelen olayların sancağın siyasal aidiyetinin belirsizliğine sebep olduğu ve oluşan belirsizlik nedeniyle şahsiyetlerin çıkarlarını korumak için sıkça taraf değiştirdikleri veya çok taraflı oldukları gözlenmiştir. Nusaybin ve civarından pek çok kişinin Suriye'deki kısa ömürlü Arap Hükümeti'ne katıldığı, sancaktaki Hristiyanların askere alınma korkusuyla İngiliz işgalindeki Musul'a kitlesel halde göçtükleri ve Resulayn-Nusaybin demiryolunun tamiri için Almanların Nusaybin'e geldiği belirlenmiştir. Iraklı ve Doğu Suriyeli şahsiyetlerin sancağa gelip, Irak'ı ve Doğu Suriye'yi işgalden kurtarmak için çalıştıkları, Cizre'de Kürt ve Arap temsilcilerinin katıldığı başarısız bir Panislamizm konferansının yapıldığı ve BMM ile Fransız Hükümetlerinin Ankara Anlaşması'na rağmen bir süre daha sancağın çevresinde egemenlik alanlarını genişletmeye çalıştıkları görülmüştür. Ayrıca BMM'nde mebusluk yapan Necip (Güven) ile Abdurrezzak Şatana'nın daha önce Kürdistan Teali Cemiyeti Mardin Şubesi'nin üyeleri oldukları ve Heverki Konfederasyonu reisi Ali Bati'nin isyan etmeden önce İngilizlerle temas kurduğu ama onlardan beklediği

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Kıdemli Ticaret Uzmanı, T.C. Ticaret Bakanlığı, eldem_ft@outlook.com, ORCID: 0000-0002-5263-4692.

yardımı alamadığı saptanmıştır. Fransız Binbaşı Robert Normand'ın Mardin'e gelmesinden önce iki Fransız subayın Mardin'e geldiği, Nusaybin'den Şakir Macar'ın şirketinin kıyafeti çok kötü olan askeri giydirmek için kumaş temin ettiği, Erzincanlı Pirizade Bekir'in Koçgiri İsyanı'nın devamında Mardin'i işgal ettiği ve Şeyh Muhammed Nuri El-Derşevi'nin Cizre'nin İngilizler ve Fransızlarca işgaline karşı halkı örgütlediği de tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kürdistan Teali Cemiyeti Mardin Şubesi, Koçgiri İsyanı, Cizre Panislamizm Konferansı, Ali Bati, Kaddur Bey, Uceymi Sadun Paşa

EXTENDED SUMMARY

The aim of this study is to follow the process of Mardin Sanjak's separation from Northern Mesopotamia after the Armistice of Mudros, through some local political events and personalities. For this purpose, the information obtained from British, American and Turkish archival documents has been completed with information obtained from English, Arabic and Turkish compilations, and events and personalities have been described impartially. It has been observed how far the local political events and the actions of the personalities are reflected in the policies of the central government and even of foreign (Iraqi and Syrian) governments. Old photographs of some local personalities, which have not been published anywhere until now, were obtained from various sources and visuality was added to the work. The fact that the names of a few of the personalities were later given to the neighbourhoods, boulevards and schools in the Sanjak and its environs, by their families and local authorities, has been included as a footnote in the historical narrative.

Until the beginning of the War of Independence, the Mardin Sanjak had commercial and social ties with the neighbouring Mosul Province and the Detached Deir el-Zor Governorate. Mosul-Nusaybin-Deir el-Zor were the main markets and supply centres of Northern Mesopotamia (al-Jazeera), which ensured the integrity of that region. However, the social and economic integrity of Northern Mesopotamia, which lasted for centuries, began to deteriorate with the Armistice, which ended the Great War for the Ottoman Empire; five years later, the region was officially dismembered by the Treaty of Lausanne. While the Province of Mosul remained in Iraq and the Governorship of Deir el-Zor remained in Syria, the Sanjak of Mardin remained in Turkey. At the end of the study, it was revealed that there were some political events and personalities that were influential in the process of separating the Mardin Sanjak, which is a part of Northern Mesopotamia, from the whole and were never mentioned in the Turkish literature. It was seen that the events that took place in this process caused the uncertainty of the sanjak's political belonging; that individuals (e.g. Qaddur Beg and Ajaimi Sadoun Pasha) frequently changed sides or were multilateral in order to protect their interests due to the uncertainty; that many people from Nusaybin and its surroundings joined the short-lived Arab Government in Syria; that the Christians in the sanjak migrated en masse to Mosul, which was occupied by the British, for fear of conscription; that the Kurdistan Elevation Society made a special effort to seize the sanjak; that the repercussion of the Koçgiri Rebellion reached Mardin; that Iraqi and Eastern Syrian personalities, such as civilians Seyid Muhammed, Abdurrazzaq Munir, Said Haj Thabit, and Captains Jamil Muhammed, Abdulhamid al-Dubbuni and Amin al-Umari, came to the sanjak and led their resistance to the occupation in Iraq and Eastern Syria for a while with the support of the GNA Government; that the Germans came to Nusaybin for the repair of the Ras al-Ayn-Nusaybin railway; that an unsuccessful Pan-Islamism Conference was held in Cizre with the participation of Kurdish and Arab representatives; and that the GNA and the French Governments tried to expand their sovereignty around the sanjak despite the Ankara Agreement.

In addition, it has been determined that Necip (Güven) and Abdurrezzak Şatana, who were deputies at the GNA, were previously members of the Mardin Branch of the Kurdistan Elevation Society; that Ali Bati, the head of the Heverki Confederation, had contacted the British before he rebelled, but could not get the help he expected from them; that before the French Major Robert Normand came to Mardin, two French officers came to there; that Şakir Macar's company from Nusaybin provided fabric to dress the soldier whose clothes were very bad; that Pirizade Bekir from Erzincan occupied Mardin in the continuation of the Koçgiri Rebellion; that the Mayor (?) Kasım Çelebi, who was understood to be collaborating with the rebels in Mardin, put pressure on the Christians in the city, and the American Missionary Ms. Fenenga reported this pressure to the British and American authorities in Mosul; that Sheikh al-Sunusi made Pan-Islamist propaganda in the sanjak and its environs; that Sheikh Muhammed Nuri al-Darshawi organized the people against the occupation of Cizre by the British and the French; and that Cevat Paşa, the commander of the al-Jazeera Front, had a mosque built in his name in Midyat, unlike what he did in Çanakkale.

Keywords: Mardin Branch of the Kurdistan Elevation Society, Kochgiri Rebellion, Pan-Islamism Conference in Jazirat ibn Umar, Ali Bati, Qaddur Beg, Ajaimi Sadoun Pasha

GİRİŞ

Kurtuluş Savaşı döneminin başlarında Mardin Sancağı, merkez, Midyat, Savur, Nusaybin, Cizre ve Resulayn kazalarından oluşuyordu. Mardin Sancağı'nın, komşu Musul Vilayeti ve Müstakil Deyrizor Mutasarrıflığı ile ticari ve sosyal bağları vardı. Musul- Nusaybin- Deyrizor Kuzey Mezopotamya'nın (el-Cezire) başlıca pazarları ve tedarik merkezleriydi. Anadolu ve Kuzey Mezopotamya'nın ana ticaret yolları bu üç şehir arasından geçirdi. Söz konusu şehirleri düzenli olarak ziyaret eden aşiretler veya aşiretler arasında dolaşan seyyar satıcılar ve tüccarlar, pamuklu ve yünlü kumaş ile cam eşyadan oluşan ithal emtianın ticaretini yün, sadeyağ, at, deve ve devetüyü karşılığında yaparlardı.¹ Yalnız bölgedeki göçebe aşiretler, yağmacılıklarından dolayı anılan gruplara ve şehirlerdeki yerleşiklere her zaman bir tehditti. Yüzyıllar süren bu tehdit ve ticari ilişkiler, Kuzey Mezopotamya'nın yerleşik nüfusu arasında ortaklık ve akrabalık ilişkilerini geliştirmiş ve bir bütünlük sağlamıştı. Ancak 1918'deki Mondros Mütarekesi'yle bütünlüğün bozulması süreci başlayacak; cephede ve masada yapılan beş yıllık bir mücadelenin sonunda Musul Vilayeti Irak'ta, Deyrizor Mutasarrıflığı Suriye'de kalırken, Mardin Sancağı da Türkiye'de kalacaktı.

Bu çalışmada amaç, Mardin Sancağı'nın Mütareke'den sonra Kuzey Mezopotamya'dan ayrılması sürecini, yereldeki bazı siyasi olaylar ve şahsiyetler üzerinden izlemektir. Bu amaçla İngiliz, Amerikan ve Türk arşiv belgelerinden elde edilen malumat İngilizce, Arapça ve Türkçe teliflerden elde edilen bilgilerle tamamlanarak, olaylar ve şahsiyetler tarafsız bir şekilde anlatılmıştır. Yerelde meydana gelen siyasi olaylar ile şahsiyetlerin eylemlerinin, merkezi hükümetin hatta yabancı (Irak ve Suriye) hükümetlerin politikalarına nereye kadar yansıdığı izlenmiştir. Yerel bazı şahsiyetlerin, bugüne kadar hiçbir yerde yayımlanmayan eski fotoğrafları da çeşitli kaynaklardan temin edilmiş ve çalışmaya görsellik eklenmiş; şahsiyetlerin birkaçının isimlerinin, sonradan aileleri ve yerel yetkililer tarafından sancak ve çevresinde mahalle, bulvar ve okullara verilmesi tarihi anlatıya bir dipnot olarak düşülmüştür. Çalışmanın sonunda, sancağın Kuzey Mezopotamya'dan ayrılması sürecinde etkili ve Türkçe literatürde hiç bahsedilmeyen bazı siyasi olaylar ve şahsiyetlerin bulunduğu, olayların sancağın siyasal aidiyetinin muhayyel Kürdistan ile müstakbel Irak, Suriye ve Türkiye arasında gidip gelmesine sebep olduğu ve şahsiyetlerin de oluşan belirsizlik nedeniyle çıkarlarını korumak için sıkça taraf değiştirdikleri veya çok taraflı oldukları tespit edilmiştir. Sancakta hakimiyet kurmak için Kürdistan Teali Cemiyeti'nin özellikle çaba harcadığı, ömrü kısa Arap Hükümeti'ne Nusaybin ve çevresinden birçok kişinin katıldığı, sancaktaki Hristiyanların askere alınmamak için İngiliz işgalinde bulunan Musul'a topluca göç ettikleri ve Resulayn-Nusaybin arasındaki demiryolu hattının onarılması için Nusaybin'e Almanların geldiği görülmüştür. Iraklı ve Doğu Suriyeli şahsiyetlerin sancağa gelip, Irak ve Doğu Suriye'deki işgale direnişlerini BMM Hükümeti'nin desteğiyle bir süre buradan yönettikleri, Koçgiri İsyanı'nın yan etkisinin Mardin'e ulaştığı, isyancıların şehirdeki Hristiyanları baskı altına aldığı, Kürt ve Arap temsilcilerinin katıldığı Cizre'deki Panislamizm konferansının başarısız olduğu ve Ankara Anlaşması'na rağmen BMM ve Fransız Hükümetlerinin sancak çevresinde hakimiyetlerini bir müddet daha genişletmeye çalıştıkları da saptanmıştır.

1. Kurtuluş Savaşı Başlamadan Önce Sancaktaki Arapçı ve Kürtçü Faaliyetler

Mardin Sancağı'nın aidiyeti konusundaki belirsizlik, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sancaktaki eşzamanlı Arapçı ve Kürtçü faaliyetlerle kendini gösterdi. Aşiret reisi Ramazan el-

¹ *Military Report on Mesopotamia (Iraq), Area 1 (Northern Jazirah), Provisional* (1922), The General Staff British Forces in Iraq, s. 42

Şellaş² 1919 yılının şubat ve mayıs aylarında Deyrizzor havalisine iki kez gelmiş; Ermenilerin emellerine karşı o havalideki Şammar ve Aneze aşiret reislerinin Suriye'deki Arap Hükümeti'ne bağlılıklarını talep etmişti³. Bu amaçla Viranşehir'de Milli Aşireti Reisi Mahmut Bey'le bizzat görüşmüş; Mardin eşrafından Abdurrezzak Çelebi (Şatana)'ya mektup göndermişti. Adı geçenler Türk yetkilileri durumdan haberdar etmişlerdi⁴. Fakat Nusaybin eşrafından Arap Hükümeti'ne katılmak üzere Şam'a gidenler de oldu⁵. Hatta Nisan 1920'de Arap Hükümeti, Nusaybin ve civarından Suriye ordusuna katılmak için aylık beş altın lira vaadi karşılığında pek çok asker toplayacaktı.⁶

Diğer yandan savaşın bitimiyle Seyyit Abdulkadir tarafından İstanbul'da Kürdistan Teali Cemiyeti kurulmuştu. Osmanlı Hükümeti, Ermeni emellerine karşı Osmanlı'nın koruyuculuğu altında Kürtlere özerklik vaat ederek cemiyetle anlaşmıştı. Cemiyetin Mart 1919'da kurulan Mardin Şubesi ise eşraftan yedi kişi tarafından yönetiliyordu. Bunlar; Başkan Abdulkadir Paşa [Gözü],⁷ Üyeler; oğlu Şakir Bey [Gözü],⁸ Necip Efendi [Güven],⁹ Şevket Bey,¹⁰ Abdurrezzak Şatana¹¹, oğlu Hızır Çelebi Şatana¹² ve Şeyhi (?) Şatana idi¹³. İlginçtir yönetim kurulu üyelerinin hiçbiri Kürt değildi.¹⁴

Kürdistan Teali Cemiyeti'nin Mardin Şubesi kurulduğunda, Kâmil Bedirhan'ı "Mardin Yöresi Özerk Kürdistan Devleti'nin Başkanı" olarak seçmişti.¹⁵ Ancak Haziran 1919'da İstanbul'a gelen İngiliz Binbaşı Edward Noel, Kâmil'den hiç bahsetmeden Emin Ali Bedirhan'a yakın birinin Mardin'e mutasarrıf olarak atanmasını, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nden talep edecekti.¹⁶ Nisan'da Mardin'deki (şube üyesi) bazı eşraf, İstanbul'daki Seyyit Abdulkadir'den ve Bedirhanlardan Kürtçü propagandanın (Osmanlı'nın himayesinde özerk Kürdistan fikrinin) yayılmasını isteyen telgraflar aldılar.¹⁷ Bunun üzerine Abdulkadir

² Deyrizzor civarında gezen Ukaydat Aşiret Konfederasyonu'na bağlı reislerden birinin oğlu ve el-Ahd el-İraki üyesi olan subay (Burunsuz) Ramazan El-Şellaş, Arap İsyanı'na katıldı. Fakat Osmanlı ajanı olduğu iddiasıyla Hicaz'daki isyancılarca ölüme mahkûm edildi. Şerif Hüseyin tarafından affedildi. Aralık 1919'da Deyrizzor'u işgal etti. Eliezer Tauber, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, Routledge, London 1995, ss. 213-219

³ Tauber, *The Formation of ...*, ss. 213-214

⁴ Derviş M. Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, 2. Baskı, ATAM Yay., Ankara 2008, s. 146

⁵ Gülsüm Polat, "Osmanlı Doğmak Suriyeli Olmak; İmparatorluğun Sonunda Sınır Geçişkenliği", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 64, 2020, s. 256

⁶ *Mesopotamia: boundaries and disturbances at Deir-es-Zor: 1*, Reference IOR/L/MIL/5/799, 28 Oct 1919-2 Sep 1920, British Library: India Office Records and Private Papers, s. 522. Sancakta yerel bir Arapçılık fikri hiçbir zaman gelişmeyecekti.

⁷ Mardin Sancağı İdare Meclis üyesiydi. Sonra Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi oldu. *İrade-i Milliye Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle*, Sivas Belediyesi, 4. Baskı, Sivas 2014, s. 329

⁸ Sonradan Mardin Vilayeti Umumi Meclis üyesi oldu. Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin*, Hilal Matbaacılık, İstanbul 1972, s. 110

⁹ Ziraat Bankası Mardin Şube Müdürüydü. Sonra TBMM 1. ve 2. Dönem milletvekili oldu. Suavi Aydın, vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2019, s. 759

¹⁰ Bu kişi kuvvetle muhtemel Savurlu Şevket Sancar'dır. Mardin Sancağı İdare Meclis üyesiydi. *Kurdistan and the Kurds*, Reference IOR/L/MIL/17/15/22, 1919?, British Library: India Office Records and Private Papers, s. 86. Sonradan Mardin Vilayeti Umumi Meclis üyesi oldu. *Ulus Sesi*, 16/2/1937, s. 3

¹¹ Mardin Sancağı İdare Meclis üyesiydi. Sonra Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi ve TBMM 2., 3., 4., 5. ve 8. Dönemler milletvekili oldu. Aydın, vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s. 759

¹² Sonra Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi oldu. *İrade-i Milliye*, s. 329

¹³ *Kurdistan and the Kurds*, s. 87

¹⁴ Mayıs 1920'de İrade-i Milliye gazetesince Ankara'daki Meclis'e katılmaya giden Mardin mebuslarıyla yapılan röportajda da mebuslar, "Mardin'in Kürt mebusları sıfatıyla" beyanat vereceklerdi. *İrade-i Milliye*, s. 329. Oysa mebusların da hiçbiri Kürt değildi. Hem cemiyetin yönetim kurulu üyelerinin hem de mebusların ataları Kürt bile olsa, artık Araplaşmışlardı.

¹⁵ *Inter-departmental Conference on Middle Eastern Affairs, Secretary's Note* (1919), London, s. 1

¹⁶ Aydın, vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s. 650

¹⁷ *Inter-departmental Conference...*, s. 2

Gözü ve Şevket Bey civardaki aşiret reislerine Kürdistan'a yabancı müdahalesine karşı çıkmalarını teşvik eden temsilciler gönderdi¹⁸. Bu temsilcilerin, aşiretlerin çoğunluğunun İngiltere'ye olan tepkilerini, o sırada bölgeyi gezen Noel'e göstermesinde etkili olduğu söylenebilir.

Şekil 1: Yusuf Kâmil Bedirhan (solda) ve Abdulkadir Paşa [Gözü] (sağda)

¹⁸ *Kurdistan & the Kurds*, 1919, s. 86

Şekil 2: Abdurrezzak Şatana ve Oğulları (soldan sağa); M. Selim, A. Kerim, Hızır, Şeref ve Necati Şatana

Kaynak: Serdar Şatana, 16 Ocak 2019, 1923 Mardin Milletvekili Abdülrezzak Şatana ve Oğulları (soldan sağa) M.Selim, A.Kerim, Hızır, Şeref ve Necati Şatana. Nur içinde yatsınlar., [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2616579308359175&set=gm.867343056769634>

Şekil 3: Şevket Sancar (solda) ve Necip Güven (sağda)

Mardin Sancağı'nın aidiyetindeki belirsizlik Midyat'ta da kendini gösterdi. Ocak 1919'da Halep'teki Mark Sykes Midyat bölgesindeki Kürtlerin İngilizlere yardım etmeleri ve Ali İhsan Paşa'ya ikmal malzemesi vermemeleri için onlara bir ulak göndermişti. Heverki Konfederasyonu Reisi Ali Bati ise İngilizlere bağlı olduğunu ve sahaya 5000 silahlı adam sürebileceğini ulağa söylemişti. Bunun üzerine Mark Sykes ona ve diğer ağalara, Ali İhsan Paşa'ya hiçbir yardımda bulunmamalarını ve bölgelerindeki Hristiyanları korumaları talimatını gönderdi¹⁹. Ali Bati, Mark Sykes Suriye'den ayrıldıktan sonra da İngilizlerin Halep'teki Mısır Başkomutanlığı yetkilileri ile irtibata geçti. 5 Nisan 1919'da Mısır Başkomutanlığı'ndan Mezopotamya Komutanlığı'na ve (Londra'daki) Savaş Ofisi'ne gönderilen belgede, bir ulağın Başkomutanlığa Ali Bati Ağa'dan, Midyatlı Reşit Ağa'dan ve Turabdinli seçilmiş Yakubilerden (Süryani Kadimlerden) mesajlar getirdiği belirtilmekteydi. Mesajlarda Midyat Kaymakamı (Mazhar Bey) ile Müftü Şükrü Efendi'nin, ağaları Kürt bağımsızlığını talep eden dilekçeleri imzalamaya teşvik ettikleri; fakat İngilizlerin talimatını beklerken bunu reddettikleri ve kendi birlikleriyle destekleyecekleri İngiliz askerlerinin, Nusaybin'e gelmelerini arzuladıkları bildirilmekteydi. Bundan başka kendilerinin bağımsızlık taleplerinin olmadığı ve İngiliz nüfuzu altına girmek istedikleri; Mardin ve Diyarbakır Kürtlerinin bu [bağımsızlık] tutumlarına karşı oldukları; çünkü onların Ali İhsan [Paşa] ve kumandanları tarafından başarılı bir şekilde ayartıldıkları ifade edilmekteydi. Ulağın İngiliz yetkililerinden bir cevap almasını istedikleri ilave edilmişti. Başkomutanlık ise söz konusu belgede, ağaların sadık ve yardımcı tutumlarını takdir ettiğini ve onların arkadaşlıklarına güvendiğini; ama daha ulaşabilir olmaları nedeniyle, rehberlik için Mezopotamya İngiliz Komutanlığı'na başvurmaları tavsiyesini ağalara iletmek üzere ulağa verdiğini belirtmekteydi. Ayrıca bu ağaların kendilerinin mevcut kontrol ve işgal alanında olmadığını bildirmişti²⁰. Aslında Nisan başında Savaş Ofisi Cerablus'tan Nusaybin'e kadar demiryolu hattının işgalini Mısır Başkomutanlığı'ndan istemişti²¹. Fakat Mısır Başkomutanlığı, kuvvetlerinin zayıflığı ve diğer sebeplerden ötürü Tel-Abyad'ın doğusunu işgal edemeyeceğini 7 Nisan'da Savaş Ofisi ile Mezopotamya Komutanlığı'na bildirmişti. Mezopotamya Komutanlığı da Savaş Ofisi'nin ısrarı üzerine 12 Nisan'da Zaho'yu işgal ederek, buranın sürdürülebilir en son işgal noktası olduğunu Mısır Başkomutanlığı'na ve Savaş Ofisi'ne iletmişti²².

Anlaşılan Halep'ten gelen cevaptan ve Nusaybin'in işgal edilmemesinden tatmin olmayan Ali Bati bu sefer, o zamanlar Padişah taraftarı olan Şırnaklı Abdurrahman Ağa ile görüşerek, İngilizlere karşı Osmanlı Padişahı'nın tarafına geçti²³. Padişahın Mardin bölgesinin muhafazasını kendisine emanet ettiğini öne sürerek, Mayıs 1919'da Nusaybin'i işgal ve tedhiş etti. Belediye Reisi Hacı Ali Beyzade (Millizade) Kaddur Bey, evinde misafir olan Ali Bati'yi isyandan vazgeçirmek için ikna etmeye çalıştı ama başaramadı. Mardin Mutasarrıfı Zeki Bey ile Yarbay Kenan Bey belki de Ali Bati'nin iddiasına inanarak, isyanı bastırmakta pasif kaldı. Bunun üzerine Diyarbakır Valisi Mustafa Nadir Bey çevre vilayetlerden kuvvet toplayarak, isyanı bastırmaya girişti. Ali Bati, aynı yılın Ağustos başlarında Midyat yakınlarında

¹⁹ *Kurdistan & the Kurds*, s. 84

²⁰ *Unrest in Northern Mesopotamia (Kurds)*, Reference IOR/L/MIL/5/798, 12 Feb 1919-10 Apr 1920, British Library: India Office Records and Private Papers, s. 193

²¹ *Inter-departmental Conference...*, s. 1

²² *Unrest in Northern Mesopotamia*, ss. 175, 187, 189. Mart ayı sonlarında bazı İngiliz subaylarının Halep ve Musul'dan, Mardin ve Nusaybin'e keşif ve teftiş maksadıyla geldikleri bilinmektedir. Oktay Bozan, *Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Mardin*, Çizgi Kitabevi, Konya 2021, s. 184. İngilizlerin bu ziyaretlerinde, Mardin Sancağı'nı işgal etmeleri halinde yaşayacakları ikmal ve iletişim zorluklarını yerinde tespit ettikleri anlaşılıyor.

²³ *Kurdistan & the Kurds*, s. 88

öldürüldü.²⁴ Ali Batı'den sonra Konfederasyon Reisliğini 3. Haco ile Çelebi Ağa müştereken yaptı.²⁵

Şekil 4: Kaddur Bey (solda) ve 3. Haco Ağa (sağda)

	
<p>Kaynak: Milan Kabyles, Milli Aşireti, 20 Ekim 2018, https://www.facebook.com/%D9%85%D9%88%D9%82%D8%B9-%D9%82%D8%A8%D8%A7%D8%A6%D9%84-%D9%88-%D8%B9%D8%B4%D8%A7%D8%A6%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%84%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%B3%D9%85%D9%8A-Milan-Kabyles-Milli-%D9%90A%C5%9Fireti-344685592644622/photos/543484596098053</p>	<p>Kaynak: Ahmet Koğumtekin, 17 Kasım 2019, <i>Mardin, Midyat'ta zamanın aşiret reislerinden Haco Ağa ve akrabaları 1923</i>, [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, https://www.facebook.com/photo/?fbid=2140910052883614&set=gm.1079068248930446</p>

²⁴ Aydın, vd, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, ss. 639-640

²⁵ *Military Report on Mesopotamia (Iraq), Area 8 (Western Kurdistan), Provisional (1923)*, The General Staff British Forces in Iraq, s. 109. 3. Haco 1920 sonlarında Midyat kazasındaki isyancı Süryanilerle birleşerek, BMM Hükümeti'ne isyan etti. Ancak 1921 Ocak'ında teslim oldu. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 3, 22/07/1922, s. 555. Kardeşi Süleyman Efendi de Nusaybin Kaymakam Yardımcısı yapıldı. *Western Kurdistan*, s. 109.

2. Sancağın Kurtuluş Savaşına Dahil Olması

Mardin Sancağı'nı Kürt-Türk birliği ekseninde Kurtuluş Savaşı'na dahil etmek için Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Mardin'de bir şubesinin kurulması çalışması Eylül 1919'da başlamıştı. Kenan Bey'in 19 Ekim 1919'da Heyeti Temsiliye'ye gönderdiği yazıya göre, (Ali Galip'in Sivas Kongresini basma girişimini önlemek için) kendisi Sivas'tayken, Mardin'de cemiyetin bir şubesinin kurulması ve ardından Kuvayı Milliye oluşturulması çalışmaları, sancaktaki Hristiyanlar arasında Ermeni tehcirinde yaşanan "katliamların" tekrarlanacağı endişesine yol açmıştı. Hatta Amerikan Misyonu Başkanı (Bayan Fenenga?) Osmanlı Hükümeti'ne bu konuda müracaatta bulunmuştu. Ekim ayında Mardin'e dönen Kenan Bey şunları yapacaktı: Kendisinin sancağa dönüşüyle katliam endişesinin yersiz olduğunu ve bir katliam olsa her türlü sorumluluğun kendisinde olacağını halka duyurdu. Amerikan Misyonu'nu temin etti. Hristiyanları tatmin etmek için de Süryanilerden güvenilir bir kişiyi²⁶ aynı ay kurulan şube Heyet-i Merkeziye üyeliğine aldı. İlâveten Kuvayı Milliye'yi Mardin'de teşkil etmedi.²⁷ Sancak'taki aşiret reislerinin çoğunluğunun Türk taraftarı olmalarına güvenerek, olası düşman işgaline karşı onlardan yararlanmayı öngördü. Mardin halkı Diyarbakır'a bağlı olmak istemediğinden, şube doğrudan Sivas'taki Heyet-i Temsiliye'ye bağlandı.²⁸ Diğer yandan İngiliz belgelerine göre Fransız Binbaşı Robert Normand'ın ocak ayında Mardin'e gelmesinden önce iki Fransız subay, Aralık 1919'da Mardin'e gelmişti. Belli ki Binbaşı Normand'ın bölgeyi işgaline hazırlık için gelmiş olan subaylarla, Kenan Bey (sözlü) kavga etti.²⁹ Nitekim Kenan Bey, yukarıdaki öngörüsü doğrultusunda Milli Aşireti'nin Mardin kolundan Eyüp Bey'in liderliğinde, Normand gelmeden hemen önce Mardin'de binlerce silahlı adam toplayacaktı.³⁰ O sırada Mardin gazeteleri de genel olarak Fransız karşıtı yazılarla doluydu.³¹

²⁶ İrade-i Milliye gazetesinde Mardin mebuslarıyla yapılan röportajda, cemiyet üyeleri arasında ne bir Hristiyan ismi sayılmakta ne de cemiyette bir Hristiyan olduğundan bahsedilmektedir. *İrade-i Milliye*, s. 329

²⁷ Arşiv belgesinde "Ve burada milis teşkilatı ve saire yapmaya teşebbüs edilecektir." diye yazmasına rağmen, paragrafın devamından "edilecektir" kelimesinin yanlış yazıldığı ve doğrusunun "edilmeyecektir" olduğu anlaşılıyor. Bkz. *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler IV*, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara 1996, s. 137

²⁸ *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler IV*, s. 137

²⁹ *Boundaries and disturbances ...*, ss. 587-591. Binbaşı Normand 9 Ocak 1920'de Mardin'e gelmesine rağmen, İrade-i Milliye gazetesi Binbaşı Normand'ın Mardin'e 30 Aralık 1919'da geldiğini yazmaktadır. *İrade-i Milliye*, s. 181. 30 Aralık 1919 tarihi, Normand'dan önce Mardin'e gelen iki Fransız subayın geliş tarihi olabilir.

³⁰ Fransız Dışişleri Bakanlığının Şubat 1922 tarihli belgesinde Eyüp Bey ve ailesinin, Diyarbakır'dan gelişen Kürtçü cemiyetin (Azadi?) Mardin çekirdeğini oluşturduğu iddia edilmektedir. Barbara Henning, *Narratives of the History of the Ottoman-Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts*, University of Bamberg Press, 2018, s. 453. Bu iddiaya karşın Eyüp Bey'in, Kurtuluş Savaşından sonra Fransızlara karşı Amude'ye yıllarca akımlar düzenlediği ve Azadi'nin tertiplelediği Şeyh Sait İsyanı'nın bastırılmasına yardım ettiği de bilinmektedir. Aydın, vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s. 668

³¹ *Police Reports*, File 3467/1919, Reference IOR/L/PS/10/839, 10 May 1919-4 Jan 1921, British Library: India Office Records and Private Papers, s. 593

Şekil 5: Binbaşı Robert Normand

Kaynak: <https://rmbi.rouen.fr/fr/page-descriptive/fonds-normand>, E. T.: 9/7/2022

2.1. Nusaybinli Şahsiyetlerin Faaliyetleri

1920 yılının Kasım ayı içerisinde Alman subayların da olduğu bir mühendis heyeti, Fransızlarla başlayan çatışmalardan sonra zarar gören Resulayn-Nusaybin demiryolunun tamiri için Mardin'e geldiler.³² Almanlar Mardin'e geldiklerinde, şehirde tatil ilan edildi ve şehir bayraklarla donatıldı. Alman subaylar, Kenan Bey Antep savunmasına gidince yerine geçen

³² İki yıl sonraki İngiliz istihbarat raporuna göre, sonraki yıllarda Almanya'dan yüzlerce doktor ve hemşire Türkiye'ye gidecek; en son Eylül 1922'de yüze yakın Alman subay ve astsubay da Türk ordu kurmayında görev almadan savaşmak üzere, Almanya'dan yola çıkacaktı. Bilal N. Şimşir (Ed.), *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, C. V, TTK Yay., Ankara 2005, s. 57

istihbarat subayı Topçu Üsteğmen İsmail Hakkı (Gündüz)'ün³³ evinde kaldılar.³⁴ Birkaç ay sonra (Mart'ta) demiryolunun parçalarını söküp, Nusaybin'in hemen güneyindeki kendisine ait kasır inşaatında

kullandığı için Kaddur Bey'e Almanlar tarafından para cezası (1200 TL) kesildi³⁵. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Nusaybin'in güneyinde, Çağçağ Nehrinin doğusunda bulunan geniş arazisini bedevilere karşı korumak için milis gücü besleyen Kaddur Bey,³⁶ savaştan sonra Belediye Reisi yapılmış, sonradan Kaymakamlık görevi de verilmişti. Kaddur Bey hakkında Nihat Paşa BMM'ye gönderdiği 5 Nisan 1922 tarihli savunmasında şöyle diyordu: "Nusaybin kaymakamı Kadurik'i bir madalya ile taltif ve Anadolu Ajansı ve vilâyet gazetesile ilân ederek takdir ettim. Çünkü mumaileyh Habur vadisinde Ahsecebe mevkiine ikame ettiğim 200 insan ve 100 hayvan mevcutlu müfrezei askeriyenin bir aylık iâşesini teberru etti. Cephe askeri için otuz bin arşın yazlık İngiliz kumaşını, beher arşınında madenî onar kuruş hazineyi müstefid etmek suretile Musul'dan celp ve cephe için yirmi bin yapağıyı, beher okkasında madenî beşer kuruş nefi hazine ile temin ve tedarik etti."³⁷ Fakat Kaddur Bey'in şahsında eşrafın, çıkarlarını korumak için nasıl çok taraflı oynadıklarının örneği görülecekti. Çünkü Suriye henüz İngiliz işgalindeyken, Kaddur Bey sınırların belirsizliğinde çıkarlarını korumak için ikili oynamış ve buradaki İngilizlere birkaç kez değerli bilgiler vermiş; onlara Türklerden kaçarsa, iltica etmesine izin verip vermeyeceklerini de sormuştu.³⁸

Kaddur Bey'in, Fransızlarla yapılan Ankara Anlaşması ile arazileri Suriye'de kalınca, sahip olduğu milis gücünün başına Abdurrezzak Gözü'yü³⁹ getirerek, Suriye'de Fransızlara karşı savaştığı halk arasında söylenmektedir. Onun, 1923 yılında bir ara Ankara'da

³³ Lozan Konferansı sonunda Ankara Anlaşmasıyla belirlenen "mantıksız" Suriye sınırı değiştirilemeyince Hükümet, çetelerin Kuzey Suriye'de Fransız kuvvetlerine saldırmaları için teşvik ve desteğini arttırmıştı. Abdulkerim Rafik, "Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 88, 1994, ss. 66-68. Çağçağ Nehri'nin doğusunda, bugün Suriye'de kalan Bayandur köyünde Aşıtiye aşiret ağasının yeğeni Süleyman Abbas Fransızlarca Temmuz 1923'de öldürülünce, ağanın 3. Haco'dan yardım istemesiyle Hükümet'e fırsat doğdu. "ملحمة في تاريخ الجزيرة السورية", بيان دور (esyria.sy), E. T.: 25/07/2022. Bayandur'daki Fransız üssüne önce (artık Yüzbaşı olan) İsmail Hakkı akın yaptı; ardından onun desteğindeki 3. Haco da aynı köyde Fransız askerleriyle çatıştı. Bayandur Olayı denilen bu olayda, 21 Fransız askeri öldü. Seda Altuğ, *Sectarianism in the Syrian Jazira: Community, Land and Violence in the Memories of World War I and the French Mandate (1915-1939)*, University of Utrecht, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011, s. 168. 1924 yılında ise Mardin Mebusu Necip Güven, İstanbul'un işgalinde İngilizlere yardım etme suçundan, Divan-ı Harbin İsmail Hakkı'ya verdiği 15 yıl kalebentlik cezasının iptali için TBMM'de önerge verince, İsmail Hakkı'nın cezası iptal edilip İstiklal Mahkemesi'nin beraat kararı onaylandı. Cemil Adar Yılmaz, "Millî Mücadele'den Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne: Mehmet Necip Güven ve Meclis Faaliyetleri", *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*, C. 1, S. 1, 2017, ss. 47-48. 1925'de de TBMM tarafından takdimname ile taltif edildi. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 17, 05/04/1925, s. 11. Görgülü'ye göre, el-Cezire Cephesi istihbarat subayı (gelecekte Genelkurmay Başkanı olacak) İsmail Hakkı Tunaboylu'dur. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 323. Ne var ki Tunaboylu Oryahovo (Bulgaristan) doğumluyken, Gündüz Boyabat (Sinop)ludur. *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 17, s. 11

³⁴ *Mesopotamia: Intelligence Reports*, File 301/1921, Reference IOR/L/PS/10/962, 15 Nov 1920-31 Oct 1921, British Library: India Office Records and Private Papers, ss. 382, 538; *Personalities*, Government Press, Baghdad 1923, s. 46

³⁵ *Intelligence Reports*, s. 382

³⁶ قدير بك ملي زادة, (18 Ağustos 2019), موقع قبائل وعشائر الملية الرسمي Milan Kabyles, Milli Aşireti, (18 Ağustos 2019), [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/344685592644622/posts/710096146103563/>

³⁷ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 3, s. 555

³⁸ *Personalities*, s. 80

³⁹ Abdulkadir Paşa'nın (Gözü) yeğeni olan Abdurrezzak Gözü 1928'de Kamışlı Belediye Başkanı oldu. مهند الكاطع, التاريخ السوري المعاصر - القامشلي 1928 (syrmh.com), E. T.: 11/07/2022; Kaynak Kişi: İbrahim Gözü, Suriye'de ikamet etmekte, Yazışma tarihi: 26/6/2022

bulunduğu⁴⁰, 1925 yılında CHP Nusaybin İlçe Başkanlığı yaptı⁴¹ bilinmektedir. Kaddur Bey'den sonra Nizamettin Beyzadelerden Refik Bey, Nusaybin Belediye Başkanı oldu. Onun da Nusaybin'in güneyinde, Çağçağ Nehri'nin batısında geniş vakıf arazisi vardı.⁴² Ancak 1927'de Güneydoğu'daki ağaların sürgün edilmesinden dolayı her ikisinin de Kamışlı'ya kaçtığı anlaşılıyor.⁴³ Çünkü Fransızlar 1926'da özellikle Türkiye'den gelen "mülteciler" için Kaddur Bey'in arazisinde ve yanı başındaki değirmenlerin olduğu yerde yeni bir şehir kurmayı planlayınca, Kaddur Bey yine çıkarlarını korumak için bu sefer Fransız yetkililer ile gizli irtibat kurmuştu.⁴⁴ Fransızlar kısa süre sonra onu Kamışlı Defterdarı yaptılar.⁴⁵ Kaddur Bey, herhalde diyetini ödemek için kamu binaları yapılmak üzere bir kısım arazi bağışladı ve Fransız Mandası boyunca yerel siyasette önemli rol oynadı.⁴⁶ Kamışlı'daki bu araziye, bugün Kaddur Bey Mahallesi denmektedir. Ne var ki Hükümet, Kaddur Bey'in Suriye'ye gidişini affetmedi ve 1930'larda, kardeşi Abdulvahap Bey'in (Kayaalp) Mardin Halkevi'nin karşısındaki büyük konağının çoğunu yıkararak, park yaptı.⁴⁷ Nizamettin Beyzadelerden Abdülbaki Bey de Kaddur Bey'in karşıtı olarak Suriye yerel siyasetinde yer aldı.⁴⁸

Mardin Sancağı'nın aidiyetinin belirsizliği bazen aileleri de siyaseten bölmekteydi. Eylül 1920'dek Polis raporuna göre iş için Musul'da bulunan Abdulrezzak Bey'in (Şatana) oğlu Abdulkerim Çelebi, Mardin'in artık müstakil bir liva olduğunu, mutasarrıfın Mardinli dört eşraf aileden (Şatana, Ensari, Milli ve Kermo) seçileceğini ve seçim sonuçlana kadar istihbarat subayı Harputlu Muhlas (Muhlis?) Bey'in geçici mutasarrıf olarak atandığını, sivil ve askeri makamların Mardinliler elinde olacağı bilgisini Musul Polisine vermişti.⁴⁹ Şubat 1921 tarihli bir istihbarat raporuna göre de Nusaybin Kaymakamı Kaddur Bey, akrabası Abdulkerim Çelebi'ye sözlü bir mesaj göndererek, onun ve arkadaşlarının Musul'da kalmasını tavsiye etmiş; Mardin'deki Türk yetkililer Abdulkerim Çelebi'nin İngilizlere ajanlık yapmasından şüphelendiğinden, Mardin'e gelirse tutuklanacağını bildirmişti. Buna üzülen Abdulkerim Çelebi Musul'daki İngiliz yetkililere, kendisinin yeterince büyük bir ordu toplayarak, Türkleri Mardin'den sürebileceğini (!) ifade etmişti.⁵⁰ Abdulkerim Çelebi'nin kendisini ve ailesini fazlaca abarttığı, Mardin'de hiçbir zaman dört aileden birinin mutasarrıflık yapmadığı,

⁴⁰ *Personalities*, s. 80. İngiliz istihbaratı Kaddur Bey'in Ankara'ya mebus olarak gittiğini düşünmüştü. Oysa o tarihte bu isimde bir mebus yoktur. Öte yandan Nihat Paşa, Diyarbakır'da Irak'a harekât yapılmasını planlarken, Şamlı Abdulkadir Bey isminde bir kişiyi müstakbel Musul Valiliği'ne aday göstermişti. *Intelligence Reports*, s. 573. Ancak İngiliz istihbaratı Şamlı Abdulkadir Bey ile Kaddur Bey'i aynı kişi sanarak, Kaddur Bey'in Musul Valiliği'ne aday olduğunu zannetmişti. *Military Report on Mesopotamia (Iraq), Area 1 (Northern Jazirah), Provisional* (1922), The General Staff British Forces in Iraq, ss. 180-181. Şamlı Abdulkadir Bey eski El-aziz Valisi idi ve Nihat Paşa ile beraber Diyarbakır'a gelmişti.

⁴¹ Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması*, 32. Baskı, Um:ag Vakfı, Ankara 2018, s. 75

⁴² موقع قبائل وعشائر لملية الرسمي Milan Kabyles, Milli Aşireti

⁴³ Aydın, vd, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s. 670; Altuğ, *Sectarianism in the Syrian Jazira*, s. 290

⁴⁴ موقع قبائل وعشائر لملية الرسمي Milan Kabyles, Milli Aşireti

⁴⁵ مهند الكاطع: القامشلي 1928 - التاريخ السوري المعاصر (syrmh.com)

⁴⁶ Altuğ, *Sectarianism in the Syrian Jazira*, ss. 58, 155, 253. Kaddur Bey Kamışlı'dayken Nusaybin'le ilişkisini sürdürdü; hatta Nusaybinlilerle evlilik bağları kurdu. Kızı Emire, Abdulkadir Paşa'nın (Gözü) torunu Kemal'e gelin oldu. Nusaybin'de yapılan bir ortaokula Emire Gözü'nün, bir liseye de kocası Kemal Gözü'nün adları, ancak 2010'lu yıllarda (görünüşe göre kefarete olarak) bağışladıkları arazi karşılığında verildi. Kamışlı'daki Kaddur Bey Mahallesi'nin bir km kuzeybatısındaki Nusaybin'deki mahalle de bugün Abdulkadir Paşa'nın adıyla anılmaktadır.

⁴⁷ Doğan Bekin, *Tarihin Işığında Mardin*, Mardin Valiliği, Ankara 2009; Aydın, vd, *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, s. 682

⁴⁸ Altuğ, *Sectarianism in the Syrian Jazira*, ss. 253, 255. Nusaybin'de vakıf arazileri kaldığı için Nizamettin Beyzadelerden Refik Bey'in oğlu Ali Necim ise yıllar sonra Nusaybin'e geldi. Ali Necim, Nusaybinli Derviş Macar'ın kızı Talia ile evlendi. Ali Necim Nizamettinoğlu adı, yine 2010'lu yıllarda Nusaybin'de bir liseye (görünüşe göre kefarete olarak) bağışladıkları arazi karşılığında verildi. Bugün Nusaybin yakınlarında Nizamettinoğlu Çiftliği bulunmaktadır.

⁴⁹ *Police Reports*, s. 48

⁵⁰ *Intelligence Reports*, ss. 346, 414-416

İngilizlerin de onun iddialı laflarına şüpheyle yaklaştığı rapordaki ünlem işaretinden anlaşılıyor. Abdülkerim Çelebi, her nedense Kaddur Bey'in uyarısını dinlemeyip bir ay sonra Nusaybin'e gelince, tutuklandı. Kaddur Bey de görevlerinden uzaklaştırıldı.⁵¹ Abdülkerim Çelebi'nin, babasının ve kardeşinin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile bağları nedeniyle daha sonra hapisten kurtulduğu anlaşılıyor.

Diğer yandan sınırlar belirsiz olduğunda, kişisel çıkarların her zaman çok taraflı oynamayı gerektirmediği Nusaybinli Şakir Macar'ın şahsında görülmektedir. İngiliz belgelerinde Şakir Macar'ın şirketinin, kıyafeti çok kötü olan askeri giydirmek için tahminen Şubat 1921'de Musul'daki bir tüccara 1000 TL'lik haki renk kumaş siparişi verdiği belirtilmektedir.⁵² Aynı yıldan aşağıdaki fotoğraf ise Ahmet Şakir Macar'ı Almanya'da, Alman bir aile ile göstermektedir. Şakir Macar belki de orduya kumaş tedariki için Almanya'ya gitmişti.

Şekil 6: Ahmet Şakir Macar ve Alman aile, 1921

Kaynak: Nusaybinliler, 12 Haziran 2022, *Tarihi Resimlerden Biri..Nusaybin Macarları ..Merhum Ahmet Şakir Macar ve Alman Dostları.. Sene 1921..*, [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/NusaybinlilerNusaybinliler/photos/a.370058993133628/2394581720681335/>

2.2. Mardin'in İşgali ve Şeyh Sunusi

Mevcut Türk ve İngiliz kaynaklarında 1921 Mayıs- Eylül ayları arasında Mardin'de meydana gelen işgalden hiç bahsedilmemektedir. Oysa Amerikan belgelerinde, II. Abdülhamit dönemi "4. Kolordu komutanı" Pirizade Bekir'in Mardin'i işgal ettiği, bu işgali Osmanlı Hükümeti'nin doğruladığı ama BMM Hükümeti'nin reddettiği, BMM Hükümeti'nin haziran ayında Mardin'e bir (müzakere) heyeti gönderdiği, Pirizade Bekir'in⁵³ heyete Kürdistan'ın

⁵¹ *Intelligence Reports*, s. 346

⁵² *Intelligence Reports*, ss. 340-342

⁵³ II. Abdülhamit dönemi 4. Kolordu komutanı, Hamidiye Alayları kurucusu olan Müşir Zeki Paşa'ydı ve o tarihte yaşlanmış (75) ve İstanbul'da yaşamaktaydı. Pirizade Bekir denilen kişi, büyük bir olasılıkla Zeki Paşa'nın Kanun

özerkliği şartlarını sunduğu ve heyetin de talepleri Ankara'ya götürdüğü belirtilmekteydi.⁵⁴ Bu talepler, Kürdistan Teali Cemiyeti Dersim Şubesi'nin organize ettiği ve Suriye'deki Milli Aşireti Reisi Mahmut Bey'in de dolaylı destek verdiği Koçgiri Aşireti İsyanı'nın başlarında, isyancıların BMM Hükümeti'ne gönderdiği şartların aynıydı.⁵⁵ Dolayısıyla Mardin'in işgali Koçgiri İsyanı'nın bir yankısıydı.

Şekil 7: Pirizade Bekir ve oğlu, 1935

Kaynak: http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=6434&ctgr_id=91

Mardin'deki isyancıların işgal sırasında bölgedeki Hristiyanlara baskı yaptığı anlaşılıyor. Amerikan belgelerine göre Mardin'deki Amerikan Protestan Misyoneri Bayan (Agnes) Fenenga ve diğer mezhep başkanları, 4 Haziran 1921'de Musul'daki Protestan Kilisesi aracılığıyla Bağdat'taki Amerikan Konsolosu'na bir mesaj göndermişlerdi. Fenenga mesajda, şehirdeki Müslümanların Hristiyanları yok etmek için örgütlenmiş görüldüğünü, onların Müslüman mültecilerin yurtlarına dönme masrafları ile Ermeni yetim çocukların bakımı için kullandığı altın paraları zorla aldıklarını, Hristiyanların şehir dışına çıkmalarına izin vermediklerini, Misyondaki yetim Ermeni oğlanlardan kırkını zorla alıp, şehir dışında "öldürdüklerini" ve Ermeni yetim kızları kaçırdıklarını anlatmaktaydı. Ayrıca Hristiyanların

Başçavuşu Bekir Sıtkı Dokgöz idi. http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=6434&ctgr_id=91, E. T.: 18/07/2022. Pirizade Bekir, Birinci Dünya Savaşından önce emekli olmuş ve Erzincan'da Terzi Baba'nın tarikatına katıldığı için Pirizade diye anılmış olabilir.

⁵⁴ Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006, ss. 150-151

⁵⁵ Levent Ayabakan, *Kürt-İngiliz İlişkilerinde Özerklik Sorunu 1918-1925*, Googlebooks 2020, ss. 275, 279

korkudan bir aydır evlerinde kapalı kaldıklarını, dışarı çıkanların ceplerine belge konulduğundan casus kabul edilip hapse atıldığını, bir tellalın şehirde Hristiyanlara yardım edenlerin ölümle cezalandırılacağını bağırdığını ve dokuz Hristiyan yerel yöneticinin işten atıldığını belirtmekteydi. Amerikalılar ve Hristiyanlar büyük tehlike altında olduğundan Fenenga, Amerikalı yetkililerden kendileri için gerekli adımları atmalarını ve İngiliz yetkilileri durumdan haberdar etmelerini istiyordu. Bağdat'taki Amerikan Konsolosluğu 13 Haziran'da, İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiserliği'nden Mardin'deki vaziyet hakkında Ankara Hükümeti'ne baskı yapılmasını istedi.⁵⁶ Muhtemelen bu talep üzerine BMM, haziran ayında yukarıda bahsedilen müzakere heyetini Mardin'e göndermişti. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği de Bağdat İngiliz Yüksek Komiserliği'nden durumu teyit ettiğinde, Mardin'deki Hristiyanların durumunun çok tehlikede olduğunu öğrenmiş; onları öldürme olayından bahsedilmediğini görmüştü.⁵⁷ İngiliz belgelerinde ise Mardin şehrinde mayıs ayında Kasım Ağa ibn Abdî Çelebi (Belediye Başkanı Kasım Çelebi?) elebaşılığındaki Müslüman bir cemiyetin (Kürdistan Teali Cemiyeti?) Hristiyanlara baskı yaptığı belirtiliyordu.⁵⁸ İki ay sonra da Mardin'in Azeh köyünde (bugünkü Şırnak/İdil ilçesi) yaşayan Hristiyanlar/Süryaniler, Zaho'daki İngiliz Siyasi Hâkimi'ne gönderdikleri bir mazbatada Diyarbakır ve Siverek'te Hristiyanların savaş sırasında olduğu gibi kervanlara bindirilip, şehirlerin dışında "öldürdüklerini", Cizreli Şeyh Muhammed Nuri'nin (el-Derşevi).⁵⁹ Midyat ve Cizre'de Hristiyanları katledin vaazları verdiğini bildirdiler. İngilizlerce Kemalistlerin, Müslümanlara Hristiyanları katledin çağrısı yaptığını düşünüyordu.⁶⁰ Hristiyanları şehirlerin dışında öldürme olayı İngilizlerce teyit edilmediğinden, olay büyük bir ihtimalle gerçek dışıydı.

Koçgiri İsyanı sertçe bastırıldıktan (Haziran 1921) sonra İleri Gazetesi'nin 22 Haziran tarihli nüshasında Mustafa Kemal Paşa'nın, Şeyh Sunusi'yi Kürt aşiret reisleriyle görüşerek Ankara Hükümeti'ne bağlanmalarını sağlamak üzere Harput'a (!) gönderilmesine karar verdiğini, ancak "Şeyh Senusi Hazretlerinin Ankara'dan (!) hareketine dair hiçbir haber yoktur" denilmekteydi. Halbuki Şeyh Sunusi 16 Haziran'da Diyarbakır'dan Mardin'e gelmişti.⁶¹ BMM Hükümeti'nin Mardin'e gönderdiği ilk (müzakere) heyetinin muhtemel bir üyesi olan Şeyh Sunusi, Pirizade Bekir ve takipçilerini "Ankara Hükümeti'ne bağlanmalarını sağlamak üzere" Mardin'e gitmişti. Temmuz ayında da Mardin Sancağı'nda küçük bir askeri yığınak yapıldı.⁶² Eylül ayında ise bir başka heyet BMM Hükümeti'nin cevabıyla tekrar Mardin'e geldi. Fakat bu sefer karşılarında müzakere edecek yetkili bir Kürt temsilci bulamadılar; Kürtlere yerine getirilemeyecek vaatlerde bulunarak, Mardin'den ayrıldılar.⁶³ Heyetin vaatleri, İstanbul'daki Yunan Büyükelçisi tarafından da Atina'ya aynen rapor edilmişti.⁶⁴ Pirizade Bekir büyük bir ihtimalle Eylül ayında Mardin'i terk etmiş; Müslüman cemiyet (Kürdistan Teali Cemiyeti?)

⁵⁶ *Baghdad American Consulate*, 14 June 1921, No: 70

⁵⁷ *Constantinople Amerikan Embassy*, 25 July 1921, No: 367, Enclosure: 2

⁵⁸ *Western Kurdistan*, s. 113

⁵⁹ El-Derşevi, Cizre'nin İngilizlerce işgal tehdidi yaşadığı 1919 Mayıs'ında, Cizre'yi savunmayı halka öğütleyen ve organize eden kişiydi. Ayrıca Aralık 1920'de Nihat Paşa'dan berat ve maşlah hediyesi almıştı. Abdullah Yaşın, *Bütün Yönleriyle Cizre*, Dicle Kitapevi, Mardin 1983. Söz konusu tarihlerde El-Derşevi'nin aşiretleri gezdiği ve irşat faaliyetlerinde bulunduğu bilinmektedir. <http://yahyamunis.blogspot.com/2013/05/munis-el-dersevi-ailesi.html>, E. T.: 04/07/2022. Mazbatadaki iddia doğru olsa bile 1922 yılının ilkbaharında, Şeyh el-Derşevi'nin İdil Süryani Metropolitiyle beraber yaptığı arabuluculuk, 1915'ten beri Azeh Süryanileri ile çevredeki Kürt aşiretler arasında devam eden çatışmaları/direnışı sonlandırmıştı. Mehmet Şimşek, "Cumhuriyet Dönemi İdil Süryanileri", (Ed.: M. N. Doru), *Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri*, 12-13 Mart, Şırnak Üniversitesi, İstanbul, 2011, s. 198

⁶⁰ *Intelligence Reports*, s. 167

⁶¹ Nagehan Elemana, "Şeyh Senusi'nin Milli Mücadele Dönemi'nde Anadolu'daki Güzergâhı ve Kronolojisi", *Proceedings Book*, 3rd Eurasian Conference on Language and Social Sciences Antalya, June 27-29, 2018, s. 172

⁶² *Intelligence Reports*, s. 132

⁶³ Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle ...*, s. 151

⁶⁴ Ayabakan, *Kürt-İngiliz İlişkilerinde...*, s. 278

dağılmıştı. Şeyh Sunusi de 1 Ekim'de Tarsus'taydı.⁶⁵ Pirizade bu cemiyet aracılığıyla Mardin'de yerel bir hükümet kurduğu ve Hristiyanlara zulmettiği halde, Amerikan ve İngiliz belgelerinde "Pirizade Hükümeti'nin" zulmünden değil Türklerin ve Türk yetkililerin zulmünden bahsedilmesi, BMM Hükümeti'nin kontrolü dışına çıkan Türk yetkililerin (Belediye Başkanı Kasım Çelebi⁶⁶ gibi) isyanda iş birliği yaptıklarını akla getirmektedir. Zaten bu sırada Deyrizor'daki Fransız Misyon Şefi Yüzbaşı Joseph Duboin'un, Musul'daki İngiliz Siyasi Hâkimi'ne yazdığı mektupta da Kemalist yetkililerin ne Ankara Hükümeti'ni ne de İstanbul Hükümeti'ni dinlemediği ifade edilmekteydi.⁶⁷ Ankara'dan Mardin'e iki kez heyet gelmesi, BMM Hükümeti'nin Mardin'e yığınak yapması, asilerin Mardin'de bulunduğu süre boyunca Şeyh Sunusi'nin Mardin'den hiç ayrılmaması,⁶⁸ Şeyh Sunusi'nin ve BMM'ne sadık Türk yetkililerin isyancılar tarafından rehin alındığı izlenimini doğurmaktadır.

Öte yandan İngilizlerin Mart 1921'de Kahire'de yaptığı Ortadoğu Konferansı'nda Şerif Faysal'a Irak krallığı verileceği kararlaştırılmış; Fransızlar birkaç gün sonra bu durumdan haberdar olmuş ve Suriye'den çıkardıkları Faysal'ın, Irak'tan ülkeyi karıştıracığı endişesiyle kararı hiç beğenmemişlerdi. İngilizlere yaptıkları diplomatik itirazlar karşılık bulmamıştı.⁶⁹ Mayıs ayında da BMM Hükümeti, Bekir Sami Bey'in Aristide Briand ile yaptığı Londra Paketi'nin reddedildiğini Fransız Hükümetine bildirince, Fransa Başbakanı Briand Senato Dışişleri Komisyonu Başkanı Franklin Bouillon'u ulusal düzeyde anlaşma yapmak için ay sonunda Ankara'ya gönderdi. Eylül 1921 tarihli bir istihbarat raporuna göre Fransızlar, yerel düzeyde de Resulayn civarında bulunan Milli Aşireti Reisi Mahmut Bey'in uzun zamandır konuşulan Nusaybin saldırısına engel olmuş gibi görünüyordu. Raporla Fransızların, Yüzbaşı Duboin aracılığıyla Şeyh Sunusi'ye Irak'a karşı propaganda yapması için yüklü miktarda para (20.000 £) verdiği ve bunun, Uceymi Paşa tarafından bir muhbire doğrulandığı belirtilmekteydi.⁷⁰ BMM Hükümeti de Faysal'ın Irak Kralı olmasını Musul'un geri alınmasında ciddi bir engel olarak görmesi nedeniyle, yaz aylarında Musul'da propagandayı arttırmıştı.⁷¹ Nitekim Şeyh Sunusi Ekim 1921'de, belki de Fransızların verdiği büyük miktarda para ve hediyeyle kısa süren Irak propaganda gezisine çıktı.⁷² Şeyh Sunusi'nin gezisinin güzergâhı ve başarısı hakkında Türk kaynaklarında bir bilgi bulunmamaktadır.⁷³ Fakat Amerikan belgelerinde aşiretlerin daha birleşmiş olmaları dışında, Şeyh Sunusi'nin Panislamizm propagandasının başarısının çok az olduğu ifade edilmiştir.⁷⁴

2.3. Iraklı ve Doğu Suriyeli Şahsiyetlerin Sancak'taki Faaliyetleri

Iraklı ve Doğu Suriyeli şahsiyetler, Irak ve Doğu Suriye'deki işgale karşı direnişlerini bir süre Mardin Sancağı'ndan yönetmişlerdi. Basra güneyindeki geniş topraklarını bırakıp İngilizlerden kaçan Muntefik Konfederasyonu reisi Uceymi Sadun Paşa, 1919 ortalarında aşiretiyle Irak'tan Mardin'e geldi.⁷⁵ Ekim ayında Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş

⁶⁵ Elemana, "Şeyh Senusi'nin Milli ...", s. 173

⁶⁶ Muhtemelen bu sebepten dolayı Kasım Çelebi, 1921 Mart'ından 1922 Şubat'ına kadar sadece bir yıl görevde kalmıştı.

⁶⁷ *Intelligence Reports*, s. 167

⁶⁸ Bu sırada Şeyh Sunusi'nin, Kürt aşiret reislerini Ankara Hükümeti'ne bağlama işinde başarısız olduğu ve Kürtler tarafından hapse atıldığı dedikodusu çıkmıştı. Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle ...*, s. 151

⁶⁹ Ali A. Allawi, *I. Faysal*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, ss. 401-402

⁷⁰ *Intelligence Reports*, s. 104

⁷¹ *Intelligence Reports*, s. 163

⁷² Elemana, "Şeyh Senusi'nin Milli ...", s. 173

⁷³ Aynı tarihlerde Kral Faysal da Musul ve çevresini ziyarete gitmiş ve kendisine gösterilen sevgi gösterileri nedeniyle ziyaret, İngiliz yetkililerince başarılı bulunmuştu. Allawi, *I. Faysal*, s. 465

⁷⁴ *Beirut American Consulate-General*, 28 November 1921, No: 472

⁷⁵ Qassam K. al-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, ATAM Yay., Ankara 1999, s. 77

olmalıydı.⁷⁶ Aynı ay Adana'da Fransız Binbaşı Roger Labonne'ye vatanperver mülakat verdi.⁷⁷ Osmanlı Hükümeti, Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarıyla Uceymi Paşa'ya Kasım ayında aylık bağladı.⁷⁸ Ertesi ay Ramazan El-Şellaş'ın Arap Hükümeti adına düzenlediği Deyrizor baskınına katıldı.⁷⁹ Ardından Urfa'nın kurtuluşuna yardım etti. Mayıs 1920'de Resulayn'a gelerek, burada karargâh kurdu. El-Haseke-Menbic arasında BMM Hükümetinin verdiği silah ve cephaneyle Fransızların ikmal hatlarına saldırılarda bulundu.⁸⁰ Deyrizor'daki Mevlüt Muhlis'le beraber çalıştı.⁸¹ Nihat Paşa yaz sonunda Musul Vilayeti'ne propaganda yapmak için gidecek 12 subaylık bir heyet hazırlamasını söyleyince, heyeti hazırladı. Heyet Süleymaniyeli bir subayın komutasında Cizre, İmadiye, Revandiz, Süleymaniye ve Kerkük'e gitmek üzere yola çıktı. Kasım ayında BMM Hükümeti Uceymi Paşa'ya ayda 4000 TL ödüyordu.⁸² Fakat Uceymi Paşa kişisel çıkarları (Irak'taki arazileri) nedeniyle ikili davranıp, 1920 Nisan ayında yardımcısını Musul'a göndermişti. İngiliz makamlarıyla irtibata geçmiş ve Irak'a dönmek konusunda pazarlık yapmıştı.⁸³ Yıl sonuna doğru belli ki Türklerden ve İngilizlerden umut göremediğinden, savaştan sonra Halep'e gidip Fransızların hizmetine giren bir başka Iraklı yardımcısı aracılığıyla Fransız makamlarıyla irtibata geçti. 1921 başlarında da Nihat Paşa ondan şüphelenip Türk yaverini ondan alınca, Halep'teki yardımcısıyla kolay iletişim için Urfa'ya gitti.⁸⁴

Diğer yandan Kurtuluş Savaşı başlamadan hemen önce Samarra Nakib-el-Eşraf (Kaymakamı) Seyit Muhammed'in kardeşi ile kuzeni, Bağdat'tan Mardin'e gelerek, Irak'taki durum hakkında askeri yetkililere bilgi vermişlerdi.⁸⁵ Seyit Muhammed "vekâleten cinayet" suçlamasıyla Irak'taki İngiliz yetkililerince arandığından, kardeşleri onun için af talep etmiş, ama İngilizler talebi reddetmişti.⁸⁶ Gelen heyet muhtemelen Seyit Muhammed'in Osmanlı Hükümeti'ne iltica etme talebini iletmişti. Nitekim Heyet-i Temsiliye Ekim 1919'da, onun Kenan Bey vasıtasıyla gönderdiği telgrafa teşekkür ettiğinden⁸⁷ Seyit Muhammed'in bu tarihte Mardin'e geldiği anlaşılıyor. İşgal karşıtı Iraklı Komisyon'un Nusaybin vekili oldu.⁸⁸ Uceymi Paşa'nın da istihbarat memurluğunu yaptı.⁸⁹ Fakat Seyit Muhammed anlaşılın adli sebeplerden dolayı ikili oynamıştı. Mayıs'ta Musul'dan Mardin'e gelen bir ziyaretçisi aracılığıyla Musul'daki İngiliz Siyasi Hâkimi'nden af talep etmiş; Irak'a dönmesi kabul edilirse, Türklerle ilgili bildiği bütün bilgileri İngilizlere vereceğini ifade etmişti.⁹⁰

Ocak 1920'de Arap Hükümeti'nce Deyrizor Valiliği'ne atanan Tıkritli subay Mevlüt Muhlis'e Kenan Bey, Mardin'den silah ve mühimmat yanında az sayıda Türk askeri de

⁷⁶ *Personalities*, s. 16. İngiliz kaynakları onun Ekim ayında Sivas Kongresi'ne katıldığını iddia etmekte, ne var ki kongrenin Eylül'de yapılması ve Uceymi Paşa'nın herhangi bir yerin temsilcisi olmaması nedeniyle bu mümkün görünmemektedir.

⁷⁷ Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2020, s. 18

⁷⁸ İğdemir, 2020, ss. 92, 148

⁷⁹ Al-Jumailly, *Irak ve Kemalizm...*, s. 77

⁸⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklal Harbi Güney IV'üncü Cilt Cephesi*, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., Ankara 2009, s. 18

⁸¹ *Police Reports*, s. 594

⁸² *Intelligence Reports*, s. 538

⁸³ *Personalities*, 1923, s. 16

⁸⁴ *Intelligence Reports*, s. 233; *Personalities*, s. 64. Uceymi Paşa İngiliz ve Fransızlardan istediği cevabı alamayıp Türkiye'de kalınca, maiyetinin çoğu Irak'a döndü. Hükümet ona, 1924 yılında Urfa'da eski bir Ermeni köyü (Germuş= Dağeteği) ile arazi tahsis etti. Al-Jumailly, *Irak ve Kemalizm...*, s. 79. Çiftçilik yaptı. 2010'lu yıllarda Şanlıurfa'nın yeni banliyölerinde bir bulvara adı verildi.

⁸⁵ Enes Demir, *Misak-ı Milli II*, Hiperlink, İstanbul 2017, s. 202

⁸⁶ Al-Jumailly, *Irak ve Kemalizm...*, s. 157; *Intelligence Reports*, s. 163

⁸⁷ Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, s. 18

⁸⁸ Al-Jumailly, *Irak ve Kemalizm...*, s. 157

⁸⁹ *Northern Jazirah*, 1922, s. 152

⁹⁰ *Police Reports*, s. 594

göndermişti. Fakat Arap Hükümeti temmuz ayında Fransızlarca ortadan kaldırılmış; Deyrizor'daki Türk askerleri de ertesi ay Antep savunmasına yardıma gitmişti.⁹¹ Bunun üzerine el-Ahd el-İraki⁹² üyesi subaylar hemen Deyrizor başkent olmak üzere Rakka ve el-Cezire Beyliği'ni kurdular. Hükümdarlığına Aneze Aşireti Reisi Şam ve el-Cezire Şeyhül Meşayihî Hacim bin Muhittin'i getirdiler.⁹³ Fakat beyliğin kaynakları yetersiz olduğundan hangi hükümete bağlanacağı belirsiz kaldı. Nihat Paşa'nın Musul'a planladığı harekât ise Deyrizor'dan geçtiğinden, Nihat Paşa önce Deyrizor'da yeniden hakimiyet kurmak istedi.⁹⁴ Bu nedenle Uceymi Paşa, yaz boyunca El-Haseke-Menbic arasında Fransızlara saldırılar düzenledikten sonra Nihat Paşa onu Mardin'e gönderdi. Buradan, Musul harekâtında aşiretlerin Türklere saldırmaması için Deyrizor'a kadar BMM Hükümeti lehine çalışmalar yaptı.⁹⁵ Seyit Muhammed el-Nakib de Eylül 1920'de Nihat Paşa'nın emriyle Deyrizor'a geldi. Deyrizor halkından, onların Türk yönetimini istediğine dair bir mazbata ve oranın geçici yöneticisi Hacı Fazıl Efendi'den, Türk askerinin oraya gelmesini yoksa İngilizleri çağıracağını belirten bir mektup alarak, Nihat Paşa'ya getirdi. Nihat Paşa önce silah, mühimmat ve az sayıda asker gönderdi ve Uceymi Paşa'yı da daha fazla askerle Deyrizor'a göndereceğini belirtti.⁹⁶ Ancak Ekim ayı ortasında Fransızlar Deyrizor'u işgal edince, Nihat Paşa'nın planları sekteye uğradı. Sonuçta Nihat Paşa, Haseke, Fedğam ve Suver nahiye idarelerini tesis ederek, Habur Vadisi'nde hakimiyet kurdu.⁹⁷ Fakat Fırat Vadisi'ne (Deyrizor'a) uzanamadı.⁹⁸ Rakka ve el-Cezire Beyliği de Rakka ve civarında varlığını sürdürürken, Irak'ta Mayıs 1921'deki af ilanıyla tamamen dağıldı.⁹⁹

⁹¹ İngiliz belgeleri Türk askerlerinin kıyafetlerinin çok kötü olduğunu ve Deyrizor'u terk ederlerken, şehrin kilisesini yıktıklarını yazmaktadır. *Intelligence Reports*, s. 340. Deyrizor Tanzimat döneminde yeniden canlandırılmıştı. Osmanlı mutasarrıfları Urfa'dan zanaatkarlar, Mardin'den Süryani çiftçiler ve Musul ile Halep'ten Keldani tüccarlar getirmiş; şehir, imar faaliyetleriyle de Avrupai bir şehir olmuştu. Barout M. Jamal, "La renaissance de la Jéziré: Deir ez-Zor ottomane, de la désertion à la reconstruction". David, J-C. & Boissière, T. *Alep et ses territoires: Fabrique et politique d'une ville (1868-2011)*, Beyrouth-Damas: Presses de l'Ifpo, 2014, ss. 105-119. Söz konusu kilise bu dönemde yapılan bir kilise olmalıydı.

⁹² Al-Ahd 1913 yılında Mısırlı subay Aziz Ali el-Masri tarafından İstanbul'da gizli bir milliyetçi cemiyet olarak kuruldu. Beyrut, Halep, Şam, Bağdat, Musul ve Basra'da şubeler açtı. 1914'te 315 üyesinin çoğunluğunu Iraklı subaylar oluşturuyordu. Ömer Osman Umar, *Suriye (1908-1938)*, ATAM, Ankara 2004, ss. 125-126. 1916 Arap İsyanı'nda ve sonradan Arap Hükümeti ordusunda birçok üyesi yer aldı. Bu durum Suriyelilerin tepkisini çekti. 1918 yılının sonlarında el-Ahd el-Suri ve el-Ahd el-İraki diye ikiye ayrıldı. Mart 1920'de düzenlediği kongreyle Irak'ın bağımsızlığını ilan ederek, Faysal'ın kardeşi Abdullah'ı Irak kralı seçti. Bu tarihten sonra el-Ahd el-İraki merkezini Şam'dan Deyrizor'a taşıdı. Buraya gelen üyeler de Faysal'ın mali desteğiyle, Irak'ın bağımsızlığı için çalıştılar. Fakat Şam'da kalan üyeler, Arap Hükümeti yıkılınca el-Ahd el-Suri'nin Fransızlara ihbarıyla Ervad adasına sürüldüler. Ağustos ayında ülkeyi terk etmeleri istendi. Ekim ayından itibaren gizlice Irak'a gitmeye başladılar. 1921 Mayıs'ında çıkarılan aflu Şam'da (ve Türkiye'de) kalan el-Ahd el-İraki üyesi subaylar da Irak'a döndü. Faysal'ın Irak Kralı olmasıyla birçok üyesi, onun askeri ve sivil yüksek yöneticileri olurken, cemiyet kendiliğinden son buldu. Tauber, *The Formation of ...*, ss. 166, 168-169, 192- 193, 294-295, 297

⁹³ Tauber, *The Formation of ...*, s. 239

⁹⁴ *Intelligence Reports*, s. 167. Türk askeri kaynaklarına göreyse Mardin, Nusaybin ve Resulayn'ın güvenliği Deyrizor'un Türk nüfuzunda olmasına bağlıydı. Ömer Osman Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1914-1940)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elâzığ 2003, s. 115

⁹⁵ Polat, "Osmanlı Doğmak Suriyeli Olmak...", s. 259

⁹⁶ *Intelligence Reports*, s. 573

⁹⁷ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 3, s. 554

⁹⁸ Kasım ayında Iraklı subayların, Deyrizor'u almak için desteklediği harekât başarısızlıkla sonuçlandı. Şubat 1921'de ise bir Türk müfrezesinin de katıldığı harekâtla El-Şellaş, Deyrizor'u kısa süreliğine işgal etti. Ne var ki Fransızlar, Milli Aşireti Reisi Mahmut Bey'in yardımıyla Mart ayında Deyrizor'u tekrar ele geçirdi. Nisan'da El-Şellaş, ikinci kez Deyrizor'a karşı aşiret güçleriyle harekâta kalkıştı. Ama ikinci defa püskürtüldü. Tauber, *The Formation of ...*, ss. 240-241. Nihat Paşa, BMM'ye gönderdiği savunmasında Fırat Vadisi'nde (Deyrizor'a yapılan) üç saldırının da kendisi tarafından organize edildiğini ifşa edecekti. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 3, s. 554

⁹⁹ Tauber, *The Formation of ...*, s. 241

Bununla birlikte el-Ahd el-İraki üyesi Musullu tüccar Sait Hacı Zabit Ağustos 1920'de İngilizlerden kaçarak Mardin'e gelmişti. Fransızların Deyrizor'u işgaliyle, beyliğin asker ve sivil memurlarından olan aslen Tıkrıtlı eski Amara mebusu Abdurrezzak Münir, Telaferli Yüzbaşı Cemil Mehmet, Musullu Yüzbaşılar Abdulhamid el-Dubuni ve Emin el-Umari de Mardin Sancağına geldi.¹⁰⁰ Hacı Zabit, el-Dubuni, el-Umari ve diğer subaylarla beraber el-Ahd el-İraki'nin Mardin Şubesi'ni kurarak, İslami Irak vatanseverliği yapan Musul Şubesi ile irtibat halinde kaldı. Nihat Paşa, Mardin Şubesine maddi ve manevi destek verdi.¹⁰¹ Abdurrezzak Münir, Seyit Muhammed ile beraber çalışır, Cemil Mehmet de Cizre'de istihbarat subaylığı yaparken, el-Dubuni Antep'in savunmasına katılmış, El-Şellaş'ın Deyrizor'a ikinci saldırısına destek veren Türk müfrezesine komuta etmişti.¹⁰² Fakat birkaç ay sonra Nihat Paşa'nın, Mardin'deki Musullu vatanseverlerle arası açılmış; Mustafa Kemal Paşa, (Şeyh Sunusi Diyarbakır'a vardığı) Şubat 1921'de Mardin'deki Musulluların Musul'a dönmesini yasaklamıştı.¹⁰³ Mayıs 1921'de Irak Hükümeti'nce af çıkarılınca, (o sırada Pirizade Bekir'in işgalindeki Mardin'de Musulluların geri dönme yasağı yerine artık Hristiyanların şehri terk etmeme yasağı uygulandığından olacak) Seyit Muhammed el-Nakib ve Abdurrezzak Münir ile Sait Hacı Zabit ve Emin el-Umari Irak'a döndüler. Cemil Mehmet ile Abdulhamid el-Dubuni cinayet suçlamasıyla af dışında bırakıldı.¹⁰⁴ Seyit Muhammed Irak'a dönünce İngilizlere, Uceymi Paşa'nın da dönmek istediği mesajını yine iletmış ve Türklere dair önemli bilgiler vermişti. Abdurrezzak Münir ise Şeyh Sunusi'nin Irak Kralı (Naibi) olması için propaganda evraklarını Irak'a götürmeyi kabul etmiş ve durum müsaitse orada dağıtmayı Nihat Paşa'ya taahhüt etmişti.¹⁰⁵ Fakat Münir'in bu işi yapmadığı, dönüşünden birkaç ay sonra Irak Kralı Faysal'ın onu Bağdat'ın bir nahiyesine (Rusafa) müdür atamasından anlaşılıyor.¹⁰⁶

Şekil 8: Sırasıyla (Yüzbaşı) Emin el-Umari, (Yüzbaşı) Cemil Mehmet, Sait Hacı Zabit

Kaynak: د.أحمد خيرى العمري, 16 Aralık 2014, [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=917179274966707&set=pcb.917179528300015>; Murat Güztoklusu, *El-*

¹⁰⁰ Mehmet Ali Nalband isimli bir üsteğmenin de diğer subaylarla Mardin'e geldiği ve Türkiye'de kaldığı bilinmekle beraber (Tauber, *The Formation of ...*, s. 237), sonradan ne arşivlerde ne de teliflerde izine rastlanmadı.

¹⁰¹ Tauber, *The Formation of ...*, ss. 237, 243, 255

¹⁰² *Personalities*, s. 49; *Intelligence Reports*, s. 342; Tauber, *The Formation of ...*, s. 240

¹⁰³ *Intelligence Reports*, s. 416. El-ahd el-İraki Faysal'ın kardeşi Abdullah'ı Irak Kralı yapmayı istediğinden, Şeyh Sunusi'nin Diyarbakır'a Osmanlı Şehzadesi Burhaneddin Efendi'nin Irak Kralı Naibi olarak gelmesi nedeniyle (*TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 3, s. 563; *Intelligence Reports*, s. 233), Nihat Paşa'nın Mardin'deki Musullu vatanseverlerle arası siyaseten açılmış olabilir.

¹⁰⁴ El-Dubuni de 1926 affıyla Irak'a döndü. Cemil Mehmet ise hep Türkiye'de kaldı. General oldu. Tauber, *The Formation of ...*, s. 297; Al-Jumaili, *Irak ve Kemalizm ...*, s. 65

¹⁰⁵ *Intelligence Reports*, s. 163

¹⁰⁶ Mir Basri, *Modern Irak'ta Siyasi Medya*, 2. Kısım, Dar-el Hikmet Yayınevi, Londra 2004, s. 331

Cezire Konfederasyonu, Barış Kitabevi, Ankara 2013, s. 191; *The Iraq Directory*, Dangoor's Printing and Publishing House, Baghdad 1936, s. 602.

3. Sancak'taki Hristiyanların Musul'a Göçü

İngiliz istihbaratına göre, 1920'nin son aylarında çok sayıda Mardinli Hristiyan, askerlik yapmaya veya yüksek bedel-i nakdi ödemeye zorlanacakları korkusuyla, buldukları her kervanla Mardin'den Musul'a göç etmişti.¹⁰⁷ Gayrimüslimlerin askerlik yapmaları zorunlu olmasına rağmen, Osmanlı ve BMM Hükümetleri mütarekeden beri gayrimüslimleri askere almıyorlardı. Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa 22 Ocak 1921'de BMM'deki gizli oturumda yaptığı konuşmada, BMM Hükümeti'nce gayrimüslimlerin askere alınmama sebebini şöyle açıklıyordu: “Ancak bunlar askere alınmakla nerede istihdam edilecekti? Malûmu âliniz, bidayette [BMM açıldığı zaman] vaziyet henüz inkişaf etmemişti. Her tarafta, cihet cihet isyanlar zuhur ediyordu. Binaenaleyh, bunları toplu bir halde ileriye sevk edemedik. Gerilerde bulundurmak da doğru olamazdı. Oralarda da bize faide yerine mazarrat edeceklerdi. Bunların askere alınması bir nokta-i nazardan aleyhimizde bir nevi propaganda zemini olabilirdi.” (...) “Şimdi vaziyet tenevvür etmiş, lâzım gelen tertibat ittihaz olunmuştur. Bittabi kanunun tatbikine ankarip (yakında) başlayacağız. Ancak bu kanun tatbik olunduğu vakitte tabî birçok adamlar orduya gireceklerdir. Bütçemiz zaten açık bulunuyor. Bunların orduya dahil olmasıyla daha bir çok masarif ihtiyarı icab edecektir.” (...) “*Fakat bendeniz hristiyanlardan bedeli nakdî alınmasında bir beis görmüyorum (...) Onun için diyorum ki; (...) esnan (yaşı gelmiş) dahilindeki hristiyanların ... sınıflarından bir seneye münhasır olmak üzere 500 lira ve mütemevvilânından (zenginlerinden) bin lira bedel alınsın.*”¹⁰⁸ 16 Temmuz 1921'de de bedel-i nakdi (muafiyet-i askeriye) kanunu BMM'de kabul edildi.¹⁰⁹ Hristiyanların korkusu gerçek oldu.

3.1. Sancağın Sosyo-Ekonomik Durumuna İki Farklı Bakış

1921 Haziran tarihli İngiliz istihbarat raporunda Mardin'in sosyo-ekonomik durumu şöyle anlatılıyordu: Musul'a komşu vilayetler tamamıyla kargaşa içindedir. Askeri güçler Yunanlılarla savaşmak üzere Batı Cephesi'ne gönderilmiştir. Hükümet otoritesi şehirlerin dışında yoktur. Kabile savaşları ve baskınlar kontrol edilememektedir. Halktan asker toplandığından, halkın vilayet dışına çıkması yasaklanmıştır. Buna rağmen çok fazla asker toplanamamaktadır. Mardin ve çevre sancaklarda fiyatlar çok yükselmiştir. Musul'la ticaret mümkün olduğunca zorlaştırılmıştır. Artık Mardin'den Musul'a giden mallara %8 ihracat vergisi uygulanmaktadır. Musul'dan Mardin'e gelenler hemen tutuklanmakta veya yabancı paraları Türk parasına zorla çevrilmektedir. Cizre'de Dicle Nehri'nden güneye giden odun yüklü keleklere Türk askerlerince engel olunmaktadır.¹¹⁰ Fakat Nihat Paşa savunmasında, Mardin'in durumunu tamamen farklı yansıtıyordu: “1336 senesinin nihayetlerinde Musul üzerine tertip olun(an) (...) ileri harekât hazırlıklarımıza İngilizler kesbi vukuf ettiklerinden (öğrendiklerinden) Musul ile cephe mintakasının münasebatı ticariyesini kat etmiş buldukları”¹¹¹ ni ileri sürüyor; “*Kürdistan mintakasında bilhassa cenup sahalarında büyük bir salâhı idare hükümferma oldu. Tekâlifi hükümet son akçasına kadar tamamıyla eda ediliyor, şekaveti âdiye - muntakanın vüs'at ve ahvâli hususiyesine nispeten hiç mesabesine tenezzül etmiş bulunuyordu. Henüz muntazam ve şayanı itimad bir nüfus kaydından mahrum olan bu yerlerden peyderpey 7 000 nefer firari ve bekayanın derdesti ile garp cephesi ve merkez ordusuna şevki gibi bu mintakalarca misli namesbuk (daha önce benzeri olmamış) ahvâli mesude hayyizârâyı*

¹⁰⁷ *Intelligence Reports*, ss. 538, 573

¹⁰⁸ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 1, 22/01/1921, ss. 321-322

¹⁰⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, C. 11, 16/07/1921, ss. 303-304

¹¹⁰ *Intelligence Reports*, ss. 217, 342; *Northern Jazirah*, s. 43

¹¹¹ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 3, s. 556

husul oldu (gerçekleşti).”¹¹² diyordu. Nihat Paşa BMM’ye karşı kendini savunurken, gerçekleri “bükmüş” olabilirdi.

4. Cevat Paşa ve Midyat

Nihat Paşa Ekim 1921’de el-Cezire Cephesi komutanlığı görevinden alınınca, yerine Malta’dan henüz dönmüş bulunan Cevat Paşa (Çobanlı) atandı. Şubat 1922’de Diyarbakır’da görevine başladı. Önce Cephe komutanı sonra 3. Ordu Genel Müfettişi olarak Ekim 1924’e kadar görevde kalan Cevat Paşa’nın, Mardin ve çevresindeki icraatları hakkında çok az şey bilinmektedir. Çanakkale ve Nablus Muharebelerine katılmış olan Cevat Paşa hakkında İngiliz belgeleri genel olarak iyi şeyler söylemektedir. Onun zengin, yetenekli ve çekici ama çok fazla Arap karşıtı olduğu tespitinde bulunmaktadır.¹¹³ Bir başka raporda da onun, iyi eğitilmiş ve ölçülü alışkanlıkları olduğu ama Türklerin diğer ırklardan [milletlerden] çok daha üstün olduğu düşüncesine takıldığı belirtilmektedir.¹¹⁴ Hakikaten Cevat Paşa, İngilizlerin onun hakkındaki yargılarını sanki haklı çıkarmıştı. Genelkurmay’a gönderdiği raporlarında, aşiretlerin katılacağı Irak harekâtında kabile güçlerine güvenilemeyeceğini, çünkü aşiret reislerinin kişisel çıkarlarına göre hareket ettiklerini ve bağlılıklarının çok kolay değişebildiğini, bu nedenle harekâtın düzenli orduyla yapılması gerektiğini ifade ederek yeteneğini ispatlamıştı.¹¹⁵ Öte yandan Çanakkale’de halk için birçok okul yaptırdığı halde, el-Cezire bölgesinde sadece Midyat’ta adına bir cami yaptırarak¹¹⁶ Arap karşıtı olduğunu da göstermişti.¹¹⁷

Şekil 9: Cevat Paşa Camii önü, Midyat, 2021

Kaynak: Fatih Turgay Eldem tarafından görüntülenmiştir.

¹¹² TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 3, ss. 563- 564

¹¹³ *Central Kurdistan*, s. 326. Koyu Arap karşıtı olmasında, Birinci Dünya Savaşı’nı Osmanlı İmparatorluğu için bitiren son muharebe olan Nablus Muharebesinde, başında olduğu 8. Ordu’nun tümünden yok olmasının ve kendisinin esir düşmekten çok zor kurtulmasının etkisi olabilir. Kâmil Önalp ve Hilmi Üstünsoy, *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, Sina- Filistin Cephesi*, C. 4. 2. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1986, s. 653

¹¹⁴ *Western Kurdistan*, s. 99

¹¹⁵ Şimşir, *British Documents...*, s. 130

¹¹⁶ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/orgeneral-cevat-cobanli-1870-1938/>, E.T.: 20.07.2022

¹¹⁷ Sonradan Çanakkale ve Diyarbakır’da birer mahalleye Cevat Paşa Mahallesi adı verildi.

5. Cizre’de Panislamizm Konferansı

İngiliz belgelerinde 28 Şubat-9 Nisan 1923 tarihleri arasında Cizre’de Şeyh Sunusi’nin himayelerinde Kürt ve Arap temsilcilerinin katıldığı bir konferans düzenlendiği belirtilmektedir. Konferansın, Mustafa Kemal Paşa’nın İslam birliği düşüncesiyle bağlantılı olarak yapıldığı ama pek başarısız olduğu, Ankara Hükümeti’nin yüzünü karartmamak için konferans dağılmadan bitirildiği ifade edilmektedir.¹¹⁸ Konferansa hangi Kürt ve Arap temsilcilerin katıldığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Şeyh Sunusi’nin 19 Ocak 1923 günü (artık ikamet ettiği) Tarsus yoluyla Diyarbakır’a gitmek için Ankara’dan ayrıldığı¹¹⁹, aynı ay Diyarbakır’da bir Kербela imamı ile buluştuğu bilinmektedir.¹²⁰ Fakat konferans devam ederken 15 Mart’ta Mustafa Kemal Paşa’yı karşılamak için Tarsus’tan Adana’ya geldiğine göre¹²¹, Şeyh Sunusi’nin en azından Diyarbakır ve Tarsus’tan konferansla irtibatta olduğu sonucu çıkarılabilir. Konferanstan hemen sonra Mustafa Kemal Paşa’nın, konferansın neden toptan başarısız olduğunu sorması üzerine Şeyh Sunusi, ona çok kötümser bir rapor yazmış; ayrıca raporda İslam birliği politikasını izlemenin zorlukları ve tehlikeleri konularını uzunca ele almıştı.¹²² Bu raporun, bir yıl sonra (Mart 1924) hilafetin kaldırılmasında etkili olduğunu söylemek mümkündür.

6. Nusaybin ve Cizre’de Türkiye ve Fransa’nın Hakimiyet Mücadelesi

1921 tarihli Ankara Anlaşması ile Türkiye’de kalan Nusaybin ve Cizre kaza merkezlerinde hâlâ gözü olan Fransızlar, 1922 veya 1923 yılında Nusaybin’in hemen kuzeyine Yakıncöy’e (Veysiki) askerlerini çadırlarda konuşlandırdılar. Ne var ki halk arasında anlatılan hikâyeye göre Nusaybinli aşiretler çadırları ateşe verince, Fransız askerleri buradan çekildi. 1923 yılının ortalarında ise Fransızlar bugün Suriye topraklarında olan Ayn Divar ve Bayandur köylerinde askeri üsler kurma yoluna gittiler.¹²³ Yine bir halk hikâyesine göre Fransızlar Ayn Divar’ın hemen karşısında bulunan Cizre’nin kuzeyine sınır telleri çekince, Şeyh Muhammet Nuri bir kez daha ortaya çıkmış ve müritleriyle beraber bir gecede telleri sökmüştü.¹²⁴ Bu eylemlerin, yerel otoritelerin organizasyonu olduğu ve Fransızların Nusaybin ile Cizre şehirlerinden vazgeçmelerine katkı sağladığı denilebilir. O sırada da Bayandur Olayı meydana gelince Fransızlar, Nusaybin’in hemen güneyinde sonradan Kamışlı’nın kurulacağı araziye (Kaddur Bey’in arazisi) üs kurdular. Üssün doğusunu da askeri yasak bölge ilan ederek, Nusaybin-Cizre arası Suriye sınırı kesinleşene kadar (1930) Fransız askeri bu bölgeye girmede.¹²⁵

¹¹⁸ Şimşir, *British Documents* ..., s. 207

¹¹⁹ Elemana, “Şeyh Senusi’nin Milli ...”, s. 178

¹²⁰ Şimşir, *British Documents* ..., s. 111

¹²¹ Nagehan Elemana, “Milli Mücadele’nin Dini Önderlerinden Şeyh Ahmed Senusi’nin Tarsus ve Mersin’de İkametleri ve Türkiye’den Ayrılışı”, *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, V. I, Issue 1, 2018, s. 27

¹²² Şimşir, *British Documents* ..., s. 207

¹²³ Aynı dönemde BMM Hükümeti de Cizre-Nusaybin hattının güneyinde ileri karakollar kurmuştu. Fatih Turgay Eldem, “Cihan Harbi’nden Sonra İtilaf Devletlerinin Mardin Sancağı’nı İşgal Girişimleri”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, 2021, s. 263

¹²⁴ (Şeyh Muhammet Nuri Ed- Dirşevi Hayatı ve Kişiliği (haberinkapisi.com). Bir başka rivayete göre de Fransızların şehrin kuzeyine çekilmek üzere Cizrelilere gönderdiği tel örgüler hiç çekilmemişti. Fakat Cizre halkı Şeyh Muhammet Nuri önderliğinde milis kuvvetler oluşturarak, Ayn Divar karşısında muhtemel işgale karşı tertibat almıştı. <http://yahyamunis.blogspot.com/2013/05/munis-el-dersevi-ailesi.html>.

¹²⁵ Altuğ, *Sectarianism in the Syrian Jazira*, s. 168

Şekil 10: Nusaybin ve güneyindeki arazide (müstakbel Kamışlı'da) Fransız çadırları. Öndeki bina Kaddur Bey'in yaptırdığı kasır olabilir.

Kaynak: مهند الكاطع: القامشلي 1928 - التاريخ السوري المعاصر (syrmh.com)

SONUÇ

Bu makalede yerli ve yabancı arşiv belgelerine göre, Mardin Sancağı'nın Kuzey Mezopotamya'dan ayrılması sürecini etkileyen ve Türk dilindeki literatürde yer bul(a)mayan bazı siyasi olaylar ve şahsiyetler hakkında bilgiler ve dipnotlar verilmiştir. Böylece Kürdistan Teali Cemiyeti Mardin Şubesi'nin üyelerinin Şakir Bey (Gözü), Necip Efendi (Güven), Şevket Bey, Abdurrezzak Şatana, oğlu Hızır Çelebi Şatana ve Şeyhi (?) Şatana'nın olduğu ve bunlardan Necip (Güven) ile Abdurrezzak Şatana'nın daha sonra BMM'nde mebusluk yaptığı, Ali Batı'nın isyan etmeden önce İngilizlerle temas kurduğu fakat beklediği yardımı alamadığı, Nusaybin ve civarından pek çok kişinin Suriye'deki kısa ömürlü Arap Hükümeti'ne katıldığı ortaya çıkarılmıştır. Fransız Binbaşı Robert Normand'ın Mardin'e gelmesinden önce iki Fransız subayın Mardin'e geldiği, sancaktaki Hristiyanların askere alınma korkusuyla İngiliz işgalindeki Musul'a kitlesel halde göçtükleri, Resulayn-Nusaybin demiryolunun tamiri için Almanların Nusaybin'e geldiği, Nusaybin'den Şakir Macar'ın şirketinin kıyafeti çok kötü olan askeri giydirmek için kumaş temin ettiği, Kaddur Bey ile Uceymi Sadun Paşa'nın Osmanlı ve BMM Hükümetlerine birçok yardımı dokunmasına rağmen çıkarları nedeniyle üçlü oynadıkları görülmüştür.

Ayrıca Iraklı siviller Seyit Muhammed, Abdurrezzak Münir, Sait Hacı Zabit ile Yüzbaşılar Cemil Mehmet, Abdulhamid el-Dubuni ve Emin el-Umari'nin Mardin Sancağı'na gelip Irak'ı ve Doğu Suriye'yi işgalden kurtarmak için çalıştıkları, Erzincanlı Pirizade Bekir'in Koçgiri İsyanı'nın devamında Mardin'i işgal ettiği, isyancılarla işbirliği yaptığı anlaşılan Belediye Başkanı (?) Kasım Çelebi'nin şehirdeki Hristiyanlara baskı yaptığı, Amerikalı Misyoner Bayan Fenenga'nın bu baskıyı Musul'daki İngiliz ve Amerikalı yetkililere bildirdiği tespit edilmiştir. Şeyh Sunusi'nin sancak ve çevresinde Panislamcı propaganda yaptığı, el-Cezire Cephesi komutanı Cevat Paşa'nın Midyat'ta adına bir cami yaptırdığı, Şeyh El-Derşevi'nin Cizre'nin İngilizler ve Fransızlarca işgaline karşı halkı örgütlediği, Cizre'de Kürt ve Arap temsilcilerinin katıldığı başarısız bir Panislamizm konferansının yapıldığı ve BMM ve

Fransız Hükümetlerinin Ankara Anlaşması'na rağmen bir süre daha sancağın çevresinde egemenlik alanlarını genişletmeye çalıştıkları saptanmıştır.

KAYNAKÇA

a) Arşiv Belgeleri

- Baghdad American Consulate*, 14 June 1921, No: 70
Beirut American Consulate-General, 28 November 1921, No: 472
Constantinople Amerikan Embassy, 25 July 1921, No: 367, Enclosure: 2
Inter-departmental Conference on Middle Eastern Affairs, Secretary's Note (1919), London
Kurdistan and the Kurds, Reference IOR/L/MIL/17/15/22, 1919?, British Library: India Office Records and Private Papers
Mesopotamia: boundaries and disturbances at Deir-es-Zor: 1, Reference IOR/L/MIL/5/799, 28 Oct 1919-2 Sep 1920, British Library: India Office Records and Private Papers
Mesopotamia: Intelligence Reports, File 301/1921, Reference IOR/L/PS/10/962, 15 Nov 1920-31 Oct 1921, British Library: India Office Records and Private Papers
Mesopotamia: Police Reports, File 3467/1919, Reference IOR/L/PS/10/839, 10 May 1919-4 Jan 1921, British Library: India Office Records and Private Papers
Military Report on Iraq (Area 9), Central Kurdistan (1929), Air Ministry, London
Military Report on Mesopotamia (Iraq), Area 1 (Northern Jazirah), Provisional (1922), The General Staff British Forces in Iraq
Military Report on Mesopotamia (Iraq), Area 8 (Western Kurdistan), Provisional (1923), The General Staff British Forces in Iraq
Personalities, Government Press, Baghdad 1923
Ulus Sesi, 16/2/1937, s. 3
Unrest in Northern Mesopotamia (Kurds), Reference IOR/L/MIL/5/798, 12 Feb 1919-10 Apr 1920, British Library: India Office Records and Private Papers

b) Resmi Yayınlar

- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 1, 22/01/1921.
TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 3, 22/07/1922.
TBMM Zabıt Ceridesi, C. 11, 16/07/1921.
TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. 17, 05/04/1925.

c) Telif ve Tetkik Eserler

- Al-Jumaily, Qassam K., *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, ATAM Yay., Ankara 1999.
Allawi, Ali A. *I. Faysal*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
Altuğ, Seda, *Sectarianism in the Syrian Jazira: Community, Land and Violence in the Memories of World War I and the French Mandate (1915- 1939)*, University of Utrecht, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2011.
Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler IV, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara 1996.
Ayabakan, Levent, *Kürt-İngiliz İlişkilerinde Özerklik Sorunu 1918-1925*, Googlebooks 2020.
Aydın, Suavi vd., *Mardin Aşiret-Cemaat-Devlet*, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2019.
Basri, Mir, *Modern Irak'ta Siyasi Medya*, 2. Kısım, Dar-el Hikmet Yayınevi, Londra 2004.
Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 2020.
Bekin, Doğan, *Tarihin Işığında Mardin*, Mardin Valiliği, Ankara 2009.

- Bozan, Oktay, *Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele Döneminde Mardin*, Çizgi Kitabevi, Konya 2021.
- Demir, Enes, *Misak-ı Milli II*, Hiperlink, İstanbul 2017.
- Dolapönü, Hanna, *Tarihte Mardin*, Hilal Matbaacılık, İstanbul 1972.
- Duru, Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2006.
- Eldem, Fatih Turgay, "Cihan Harbi'nden Sonra İtilaf Devletlerinin Mardin Sancağı'nı İşgal Girişimleri", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, ss.: 252-267, 2021, <https://doi.org/10.47088/utad.974273>
- Elemana, Nagehan, "Şeyh Senusi'nin Milli Mücadele Dönemi'nde Anadolu'daki Güzergâhı ve Kronolojisi", *Proceedings Book*, 3rd Eurasian Conference on Language and Social Sciences Antalya, June 27-29, 2018, ss. 167-181.
- _____, "Milli Mücadele'nin Dini Önderlerinden Şeyh Ahmed Senusi'nin Tarsus ve Mersin'de İkametleri ve Türkiye'den Ayrılışı", *Journal of Universal History Studies (JUHS)*, V. I, Issue 1, 2018, ss. 22-43.
- Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Yay., Ankara 2014.
- Güztoklus, Murat, *El-Cezire Konfederasyonu*, Barış Kitabevi, Ankara 2013.
- Henning, Barbara, *Narratives of the History of the Ottoman-Kurdish Bedirhani Family in Imperial and Post-Imperial Contexts*, University of Bamberg Press, 2018.
- İğdemir, Uluğ, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, 2. Baskı, TTK Yay., Ankara 2020.
- İrade-i Milliye Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle*, Sivas Belediyesi, 4. Baskı, Sivas 2014.
- Jamal, Barout M., "La renaissance de la Jéziré: Deir ez-Zor ottomane, de la désertion à la reconstruction". David, J-C. & Boissière, T. *Alep et ses territoires: Fabrique et politique d'une ville (1868-2011)*, Beyrouth- Damas: Presses de l'Ifpo, 2014, ss. 105-119.
- Kaynak Kişi: *İbrahim Gözü*, Suriye'de ikamet etmekte, Yazışma tarihi: 26/6/2022.
- Kılınçkaya, Derviş M., *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, 2. Baskı, ATAM Yay., Ankara 2008.
- Mumcu, Uğur, *Kürt-İslam Ayaklanması*, 32. Baskı, Um:ag Vakfı, Ankara 2018.
- Önalp, Kâmil ve Üstünsoy, Hilmi, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Sina- Filistin Cephesi*, C. 4. 2. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, Ankara 1986.
- Polat, Gülsüm, "Osmanlı Doğmak Suriyeli Olmak; İmparatorluğun Sonunda Sınır Geçişkenliği", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 64, 2020, ss. 247-264.
- Rafik, Abdulkerim, "Türkiye-Suriye İlişkileri 1918-1926", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 88, 1994, ss. 31-72.
- Şimşek, Mehmet, "Cumhuriyet Dönemi İdil Süryanileri", (Ed.: M. N. Doru), *Uluslararası Geçmişten Günümüze İdil Sempozyumu Bildirileri*, 12-13 Mart, Şırnak Üniversitesi, İstanbul, 2011, ss.197-206.
- Şimşir, Bilal N. (Ed.), *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, C. V, TTK Yay., Ankara 2005.
- Tauber, Eliezer, *The Formation of Modern Syria and Iraq*, Routledge, London 1995.
- TBMM Albümü 1920- 2010, 1. Cilt 1920-1950*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yay., 2. Baskı, Ankara 2010.
- The Iraq Directory*, Dangoor's Printing and Publishing House, Baghdad 1936.
- Türk İstiklal Harbi IV'üncü C. Güney Cephesi*, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yay., Ankara 2009.
- Umar, Ömer Osman, *Türkiye-Suriye İlişkileri (1914-1940)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elâzığ 2003.
- _____, *Suriye (1908-1938)*, ATAM, Ankara 2004.
- Yaşın, Abdullah, *Bütün Yönleriyle Cizre*, Dicle Kitapevi, Mardin 1983.

Yılmaz, Cemil Adar, "Millî Mücadele'den Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne: Mehmet Necib Güven ve Meclis Faaliyetleri", *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*, C. 1, S. 1, 2017, ss. 44-55.

d) İnternet

"ملحمة في تاريخ الجزيرة السورية" بيان دور (esyria.sy), E. T.: 25/07/2022.
http://www.cevaplar.org/index.php?content_view=6434&ctgr_id=91, E. T.: 18/07/2022.
<http://yahyamunis.blogspot.com/2013/05/munis-el-dersevi-ailesi.html>, E. T.: 04/07/2022.
<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/orgeneral-cevat-cobanli-1870-1938/>, E. T.: 01/08/2022.
<https://rnbi.rouen.fr/fr/page-descriptive/fonds-normand>, E. T.: 9/7/2022.
Şeyh Muhammed Nuri Ed- Dirşevi Hayatı ve Kişiliği (haberinkapisi.com), E.T.: 04/07/2022.
مهند الكاطع: القامشلي 1928 - التاريخ السوري المعاصر (syrmh.com), E. T.: 11/07/2022.

e) Sosyal Medya

د.أحمد خيرى العمري, 16 Aralık 2014, [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=917179274966707&set=pcb.917179528300015>

قندور بك ملي زادة, 18 Ağustos 2019, Milan Kabyles, Milli Aşireti, نود التوضيح بان كلمة زادة (ملي زادة). تعني (ابن الملي). التي يقابلها باللغة العربي كلمة (ابن), و يقابلها بالتركي كلمة (او غلو). [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/344685592644622/posts/710096146103563/>

قندور بيك, 20 Ekim 2018, [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/%D9%85%D9%88%D9%82%D8%B9-%D9%82%D8%A8%D8%A7%D8%A6%D9%84-%D9%88-%D8%B9%D8%B4%D8%A7%D8%A6%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%84%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%B3%D9%85%D9%8A-Milan-Kabyles-Milli-%D9%90A%C5%9Fireti-344685592644622/photos/543484596098053>

Ahmet Koğumtekin, 12 Mart 2022, *Mardin, Gözü ailesinin büyüklerinden ve Mardin'in değerli tüccarlarından, rahmetli Abdulkadir Paşa.*, [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/photo?fbid=2746181905689756&set=gm.1720478881456043&idortvanity=674538589383416>

17 Kasım 2019, *Mardin, Midyat'ta zamanın aşiret reislerinden Haco Ağa ve akrabaları 1923*, [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2140910052883614&set=gm.1079068248930446>

Bitlisname.com, 30 Nisan 2021, "Ermenilere güvenmekle hata ettik. Bitlis ayaklanmasında, Ermeniler bize ihanet etmemiş olsaydı, ayaklanma başarılı olurdu." Yusuf Kâmil Bedirxan, Mir Bedirxan'ın oğlu, [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/Bitlisnamecom/photos/a.367510163349379/3372978712802494/?type=3>

Nusaybinliler, 12 Haziran 2022, *Tarihi Resimlerden Biri.. Nusaybin Macarları.. Merhum Ahmet Şakir Macar ve Alman Dostları.. Sene 1921..*, [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/NusaybinlilerNusaybinliler/photos/a.370058993133628/2394581720681335/>

Serdar Şatana, 16 Ocak 2019, *1923 Mardin Milletvekili Abdülrezzak Şatana ve Oğulları (soldan sağa) M.Selim, A.Kerim, Hıdır, Şeref ve Necati Şatana. Nur içinde yatsınlar.*, [Resim ekli], [Statü güncel], Facebook, <https://www.facebook.com/photo/?fbid=2616579308359175&set=gm.8673430567696>
34

1929 EKONOMİK KRİZİNİN TÜRK BASININDAKİ YANSIMASI*

THE REFLECTION OF THE ECONOMIC CRISIS OF 1929 IN THE TURKISH PRESS

Rabia YAMAN**
Metin KOPAR***

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 17/12/2022 Düzeltme/Revised: 23/12/2022 Kabul/Accepted: 24/12/2022

Araştırma Makalesi/Research Article

Atf / Cite as: Yaman, R. ve Kopar, M. (2022). 1929 Ekonomik Krizinin Türk Basınındaki Yansıması. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 195-211. <https://doi.org/10.52735/bellek.1220484>

ÖZ

Toplumların, ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına giriştikleri faaliyetleri kapsayan ekonomi, aynı zamanda refahla doğru orantılıdır. Bu refahı sağlamak kadar dengede tutmak, sürekliliğini korumak da oldukça önemlidir. Ekonomiyi dengede tutabilmek için ise tam anlamıyla oturmuş bir sisteme ve savaştan uzak bir ortama ihtiyaç vardır. Tarihteki emsallerinden de görülebileceği gibi savaş, yalnızca savaş taraftarı devletlerin değil, tüm devletlerin ekonomilerini sarsan bir durumdur. Fakat 1900’lü yılların ilk çeyreği incelendiğinde savaştan uzak bir dünyayla karşılaşmak pek de mümkün değildir. Bu dönemde dünya, birçok savaşla karşı karşıya kaldığı gibi, özellikle I. Dünya Savaşı’yla zorlu bir sürece girmiştir. Ekonomiyi derinden etkileyen bu savaşı en az hasarla atlatan devlet ise ABD olmuştur. Fakat özellikle Avrupa’ya verdiği kredilerin ödenememesi ve beklentilerinin karşılanmaması ABD’yi, büyük krize doğru sürüklemiştir.

ABD’de 1929’de borsadaki ani düşüşle patlak veren fakat bunun dışında da birçok sebebi olan kriz, kısa sürede Avrupa’yı da etkisi altına almıştır. Dönemin en güçlü ekonomisinin çökmesiyle başlayan krizin Türkiye’de kendine yer bulması da zor olmamıştır. Fakat diğer devletlere nazaran bu süreci daha az hasarla atlatan Türkiye’de kriz, Türk lirasının değer kaybetmesiyle başlamış ve ithalat ve ihracatın düşmesiyle de devam etmiştir. Genç Türkiye’nin karşısına çıkan bu ilk kriz, basında da uzunca bir süre yer edinmiştir. Bu çalışmada da 1929 krizi genel hatlarıyla incelenmiş ve krizin Türkiye’deki etkisine değinilmiştir. Burada da özellikle dönemin gazeteleri ve araştırma çalışmaları incelenmiş ve daha önce yapılmış çalışmaların bulgularına da yer verilerek kapsamlı bir

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Yüksek Lisans, Adıyaman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, rabiayaman65@gmail.com, **ORCID: 0000-0001-6901-5954**.

*** Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, m.kopar@hotmail.com, **ORCID: 0000-0001-8563-4114**.

araştırma ortaya konmaya çalışılmıştır. Ancak asıl kaynak olarak 1929-1930 yılları arasında Türkiye’de yayımlanan gazeteler dikkate alınmış ve krizin basındaki yansımalarına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Politika, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı, Türk Basını.

EXTENDED SUMMARY

Economics, which involves activities that societies engage in to meet their needs, is also directly proportional to welfare. Stabilizing and maintaining this economic welfare is as equally important as providing it. A fully established economic system and a war-free environment are required for the stabilization of the economy. As can be seen from its examples in history, war is a phenomenon affecting not only the economy of war-supporting states but also that of all states. However, when we look at the first quarter of the the1900s, it would be impossible to state that the world was war-free at the time. During this period, the world faced many wars and underwent a rather difficult process, especially during World War I. The state that could come out of this war, deeply affecting economics, with the least damage was the U.S. However, the fact Europe could not pay its loans to the U.S. and that it could not meet its expectations led the U.S. into a major crisis.

In this study, the economic crisis that emerged in the USA in 1929 was examined in general terms, and the impact of the crisis in Turkey was mentioned. Here too, especially the newspapers of the period were consulted, and thus, what kind of effect the crisis had on society was examined. At the same time, the research works related to the great depression were also examined and the findings of the previous studies were also included. However, as the main source, the newspapers published at regular intervals were taken into consideration, and thus, it was aimed to look at the examined period from different perspectives. Newspapers, which also enable us to witness the period under review, have also been sources that allow seeing the events from many perspectives since they are publications containing different views. Thanks to the press, the footsteps of the crisis were heard all over the world in a short time, and as the sphere of influence expanded, the countries in the circle of the crisis continued to inform society with their local publications. Therefore, the area of influence created by this crisis in Turkey has become clearer with the press, and this area of influence is included in this study.

As a result of the sources examined, it has been seen that the economic crisis of 1929 has been a crisis that has been making its footsteps heard for a long time. The approaching crisis, as the economic imbalance experienced especially after World War I, made itself felt in the USA, which is the strong front of the economy, broke out after a short time, although precautions were taken. The string of causes created a huge impact in a short time, and this first showed itself with the sudden drop in the US stock market. After this decline, a serious imbalance process started in the market and soon spread to Europe. With the expansion of its sphere of influence, it did not take long for the crisis to take its place in Turkey as well, and movements began with disruptions in foreign trade. In this process, although various measures were taken for Turkey to overcome the crisis with the least damage, due to the widening of the impact area of the crisis and the inadequate measures taken, Turkey was also affected by the crisis.

The newspapers published in Turkey in 1929 did not give full coverage of the crisis at the beginning, but they talked about the movements in the world market. However, in the newspapers that also mentioned the depreciation of the Turkish Lira against the Sterling, the news mostly continued on this depreciation in the next period. However, as this loss of value grew and began to shake the trade balance in a short time, the news started to focus on the measures to be taken by the government. From time to time, the newspapers, which refer to the measures, did not attribute the loss of value experienced for a long time to the great depression, but towards the end of 1929, the great depression also reflected in the Turkish press with the imbalance in the world market. It has been emphasized that Turkey is also under the influence of the current crisis, and especially measures have been taken in the ongoing process.

In 1930, the newspapers, which made the crisis the main agenda, gave information about the current economic situation of the country and published the measures taken. The situation in the country during the crisis was reflected transparently, along with the newspapers that occasionally criticize them. The crisis against all measures and measures has seriously affected the economy of young Turkey, which is still being established, and this crisis has been one of the most important turning points in the country. After the measures taken in the period following the economic crisis, new economic policies were also determined, and with the decrease in the effects of the crisis, a new economic period based on agricultural and industrial production started in Turkey.

Keywords: Economic policy, The Great Depression of 1929, Turkish Press.

GİRİŞ

Ekonomi, devletlerin tam anlamıyla bağımsız olabilmelerinin en önemli koşullarından biridir. Bu nedenle devletler, milli bir ekonomi yaratmak ve bunu muhafaza etmek için hem içeride hem de dışarıda daima mücadele etmişlerdir. Ekonominin bu denli önemli olmasının sebebi ise toplumsal refahtır. Bir toplumun her anlamda en iyi şekilde yaşamasını ifade eden refah, varlığıyla birlikte sosyal ve siyasal sorunları adeta yok eder. Dolayısıyla sağlam bir iktisat, devletlere bağımsızlık kazandırırken, aynı zamanda sorunları da büyük ölçüde ortadan kaldırır. İktisâdî bir güce sahip olmak devletin refah seviyesini yükselttiği gibi devletlerarası ilişkilerde de söz sahibi olmasını sağlar. Bu durum iktisâdî gücün önemini vurgulaması bakımından önem taşımaktadır. Bununla birlikte ekonomik sistemlerin zarar görmesi de toplumları büyük ölçüde yaralar ve devamında da birçok sorunu beraberinde getirir ¹.

İktisâdî güç varlığıyla tüm dünyayı etkileyebildiği gibi, kaybıyla da tüm dünyada yankı uyandırabilecek olan bir güçtür. Dolayısıyla sahip olunması kadar korunması da gereklidir. Fakat hiçbir ekonomik sistem varlığını sonsuza dek koruyamamış ve önlemlerin zayıf kaldığı yerlerde de çökmek zorunda kalmıştır. Dünya tarihi incelendiğinde bu anlamda zikredilebilecek, çeşitli sebeplerle meydana gelmiş birçok krizin var olduğu da görülecektir. Bu krizler arasında tüm dünyayı etkileyen en önemli krizlerden biri 1929'da ABD'de patlak veren ve Büyük Depresyon olarak da adlandırılan ekonomik krizdir ².

Hisse senetlerinin ani düşüşüyle kendisini göstermeye başlayan kriz, aslında I. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan ekonomik istikrarsızlığın ve mevcut bankalardaki sistemsizliğin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. ABD'den sonra Avrupa'da da kendisini gösteren kriz, kısa bir süre içerisinde Türkiye gündeminde de kendine yer edinmiştir. Bu dönemde bilgiler de sınırlı düzeyde olduğu için ve süreç birçok problemi beraberinde getirdiği için 1929 buhranı, uzunca bir süre dünya gündeminde kalmıştır ³.

1. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı

1.1. Ekonomik Kriz Öncesi Genel Durum

XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar dünya, birçok savaşla karşı karşıya kalmış ve büyük kayıplar vermiştir. Bu savaşlar, devletlere ağır yükler yüklemekle birlikte maddi anlamda da büyük yıkımlara sebep olmuşlardır. Çünkü savaş dönemlerinde üretim ciddi miktarda düştüğü gibi, dış ticaret de genel anlamda durma noktasına gelmiştir. Ayrıca savaş için gerekli malzemelerin tedarik edilmesi ve askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması da ülkeleri oldukça zora sokmuştur. Bu durum bazen belirli bir bölgeyi etkilese de genelde tüm dünyada yankı uyandırmıştır⁴. Dünya genelinde ekonomik olarak zorlu bir süreci beraberinde getiren savaşların başında ise şüphesiz I. Dünya Savaşı gelmektedir. Savaş, milliyetçilik akımının kendine yer edinmeye başladığı ve ülkelerin hammadde arayışında olduğu bir dönemde patlak vermiş ve tüm dünyayı etkilemiştir.

1914-1918 yılları arasında İtilaf ve İttifak devletlerince verilen çetin mücadelenin ardından İtilaf bloğu galip gelmiş ve savaştan sonra dünyada köklü değişimler yaşanmıştır. Özellikle imparatorlukların yıkılıp yerlerine milli devletlerin kurulması sürecin en önemli sonuçlarından biri olmuştur. Fakat tüm bu sonuçlardan ziyade yaşanan en ciddi problem iktisâdî

¹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 15-17.

² Coşkun Can Aktan ve Hüseyin Şen, *Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri*, *Yeni Türkiye Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, Cilt: 2, Sayı: 42, s. 1-6.

³ Zübeyir Turan, *Dünyadaki ve Türkiye'deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi*, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, s. 58-59.

⁴ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi...*, s. 163-171.

istikrarın kaybı olmuştur. Savaşın sonra dünya genelinde ekonominin zorlu bir süreç girmesine karşın ABD cephesinde ise durum, Avrupa'ya nazaran daha parlak olmuştur. Savaşın daha az zararla çıkan ABD, dönemin en güçlü ekonomisi olarak konumunu korumuştur. ABD, bu güçlü ekonomisiyle savaş sırasında ve sonrasında Avrupa'ya ciddi oranlarda krediler vermiş, fakat bu kredilerin geri ödenmesi konusunda problemler yaşanmıştır. Bu problemleri iktisâdî beklentilerinin karşılanmaması takip etmiş ve ABD, ekonomisinde küçük çaplı problemler yaşamaya başlamıştır.⁵

1.1.1. Ekonomik Kriz Öncesi ABD

I. Dünya Savaşı'nın ülkeler üzerine yüklediği ekonomik yük, kendisini özellikle Avrupa'da göstermiştir. Savaşın en geniş coğrafyası olarak da zikredilebilecek olan Avrupa, savaş sırasında ihtiyaçlarını karşılama konusunda çoğu kez yetersiz kalmıştır. Bu durumun sebeplerinden biri de altın temelli bir para sistemine sahip olması ve bunun, ihtiyaçları karşılamadığını fark ettiğinde sistemsiz bir şekilde para basması olmuştur. Basılan paralar ise bir süre sonra karşılıksız kalmış ve enflasyonu beraberinde getirmiştir.⁶

ABD, savaş sırasında ülkelere bedel veya kredi karşılığında savaş aracı satmış ve sanayisini de güçlendirmiştir. Aynı zamanda bölgelere tarım ürünleri göndermiş ve tarımsal anlamda da ciddi bir yol almıştır. Avrupa bu süreçte bedel olarak çoğunlukla altın kullanmış, ayrıca ABD'ye altın karşılığında para bastırılmış ve altın stoklarını gün geçtikçe eritmiştir. ABD'ye akan bu stok savaşın sonra Avrupa'da belirgin bir yokluk yaratmıştır. Çünkü Avrupa, savaşın sonra elinde bulunan altın rezervinin büyük kısmını kaybetmiş, ABD'ye karşı da borçlanmıştır.⁷

1920'lerin başında otomotiv ve elektrik sanayiinde gelişmeler yaşanan ABD'de birçok fabrika ve lojman inşa edilmiş, yatırımlar ise çoğunlukla hisse senetleri üzerinden yapılmıştır. Büyük buhranın hemen öncesine kadar ABD ekonomisinde ufak çaplı problemler yaşansa da 1923-1929 yılları arasında ekonomide %2 oranında bir büyüme gerçekleşmiş fakat bu yükseliş düşüşü de beraberinde getirmiştir. Zaman içerisinde arz talep dengesinin sarsılması ve fiyatların ani yükselişi gibi durumlar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ABD'de birçok şirket birleşme kararı almış ve piyasaya hâkim olabilmeyi amaçlamıştır. Aynı zamanda tahvilleri piyasaya süren bu şirketler kazançlarını artırmayı hedeflemişler ve bu durum kısa sürede oldukça yaygınlaşmıştır.⁸

Savaş sonrası mevcut ekonomik düzen ABD beklentileri açısından olumlu seyretmemiş ve dış ticaret anlamında da ciddi bir kazanç sağlanamamıştır. Aynı zamanda özelde ABD bankalarının, genelde ise dünya bankalarının sistemsiz bir şekilde çalışmaları ve ABD'nin hem içeriye hem de dışarıya verdiği kredilerin ciddi oranlara ulaşması, krizi tetiklemiştir. Özetle savaş süresince gücünü muhafaza etmeye çalışan ABD, 1929'a gelindiğinde görmezden geldiği ufak problemlerin büyüüp, karşısına büyük bir kriz olarak çıkmasına tanık olmuş ve uzunca bir süre krizle mücadele etmek zorunda kalmıştır.

1.1.2. Ekonomik Kriz Öncesi Türkiye

Büyük buhran öncesi Türk ekonomisini incelemek için süreci Osmanlı'nın son dönemlerinden başlatmak daha doğru olacaktır. Çünkü krizin kilit noktalarından biri olan I.

⁵ Yalın Alpay ve Emre Alkin, *Olaylarla Türkiye Ekonomisi*, 4. Baskı, Hümanist Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 43-45.

⁶ Erhan Duman, *Krizlerin Anatomisi: 1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizi'nin Karşılaştırılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman, 2011, s. 51.

⁷ Mehmet Bulut, "1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye'de Devletçiliğe Geçiş", *Bilig Dergisi*, Sayı: 26, Ankara, 2003, s. 79.

⁸ E. Duman, *Krizlerin Anatomisi...*, s. 56-59.

Dünya Savaşı'nda Anadolu, Osmanlı kimliğiyle mücadele etmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde ekonomide ciddi problemler meydana gelmiş ve milli bir ekonomik sistem tam anlamıyla kendini gösterememiştir. Özellikle yabancı devletlere verilen mali kapitülasyonlar zamanla ülke içerisinde bir dengesizlik yaratmış ve Osmanlı pazarı büyük ölçüde yabancıların kontrolü altına girmiştir.⁹ Osmanlı bu dönemde yine bütün dünyada olduğu gibi savaşlarla karşı karşıya kalmış ve bu savaşlardan sonra ekonomik anlamda da oldukça zorlu bir sürece girmiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı'nda İttifak grubunda yer alan Osmanlı birçok cephede savaşmak zorunda kalmış ve oldukça büyük kayıplar da vermiştir. Bu dönemde ekonomisi büyük ölçüde tarıma bağlı olan Osmanlı'da üretim de tarımla ilgilenen kesimin savaşa katılması sebebiyle oldukça sınırlı olmuştur.

Savaş zaten zorda olan Osmanlı ekonomisini daha da zorlamış ve üzerine mağlubiyet de eklenince sıkıntılar da büyümüştür. Osmanlı için bu mağlubiyet yalnızca maddi kayıplarla kendini göstermemiş daha ağır sonuçları da ortaya çıkarmıştır. Osmanlı'yla İtilaf grubu arasında imzalan Mondros Ateşkes Antlaşması Osmanlı'yı adeta işgale açık bir hale getirmiş ve henüz toparlanamamış olan devlet, uzun bir süre mücadele etmek zorunda kalmıştır.¹⁰ Mondros'tan hemen sonra Anadolu'da başlayan işgal girişimleri ilk etapta bölgelerin direnişleriyle engellenmiş ve daha sonra bu bölgesel direnişler Gazi Mustafa Kemal ve silah arkadaşları önderliğinde büyüyen ulusal bir boyut kazanmıştır. Milli Mücadele olarak anılan bu dönemde Anadolu, birçok bölgede direniş göstermiş ve tüm varlığını ortaya koymuştur.¹¹ Elbette büyük bir savaşın arkasından başlayan bu mücadele zorda olan ekonomiyi daha da çıkmaza sürüklemiştir. Fakat bu mücadele döneminde Anadolu halkı her şeyini ortaya koymaktan çekinmemiş ve topyekûn mücadele etmiştir.

Milli Mücadele dönemini başarıyla sürdüren ve sahada verdiği mücadeleyi de kazanan Anadolu'da bu süreçte hayati gelişmeler de yaşanmıştır. 1920'de Milli Mücadele'nin en somut örneklerinden biri olan meclis açılmış ve takip eden süreçte de kurulacak olan yeni devletin sinyalleri verilmiştir. Milli Mücadele'nin sahada başarıyla sonlanması ise süreci masaya taşımış ve bundan sonra dünya genelinde ilişkiler çoğunlukla diplomasiyle çözümlenmiştir. Yeni Türkiye'nin de masada devam edeceği mücadelesinin ilk durağı Lozan olmuştur. 1922'de Lozan'da başlayan barış görüşmelerine meclis hükümeti de davet edilmiş ve Türkiye yeni sınırlarını çizmek, Osmanlı'dan kalan mirası düzenlemek ve mücadelesini masada da kazanmak için konferansa katılmıştır. Bu noktada konferansta alınan iktisâdî kararlar oldukça önemlidir. Çünkü kurulacak olan yeni devletin güçlü ve milli bir ekonomiye ihtiyacı vardır ve bunun için de tüm sorunların çözülmesi gerekmektedir.

Lozan, Türkiye için siyasi anlamda oldukça büyük bir öneme sahip olmakla birlikte ekonomik anlamda da önemli sonuçlar vermiştir. Uzun süren görüşmeler bir dönem çıkmaza girmiş, verilen aranın ardından tekrar başlamış ve bir sonuca varmıştır. Alınan kararlardan en önemlileri ise borçlar meselesi ve kapitülasyonlar olmuştur. Osmanlı'dan kalan borçlar, imparatorluk sınırları dâhilindeki devletlerin arasında paylaşılmış fakat bu borçların büyük bir kısmı Türkiye'nin üzerine yüklenmiştir. Türkiye, yapılan paylaşım neticesinde 161 milyon altın liralık borcun 107 milyon altın lirasını ödemek zorunda kalmıştır.¹² Bunun dışında alınan bir diğer karar da kapitülasyonlar meselesidir. Kapitülasyonların kaldırılması konusunda oldukça mücadele eden Türk heyet sonuç itibarıyla isteklerine ulaşmış ve antlaşmanın 28. Maddesine göre kapitülasyonların tamamen kaldırılmasına karar verilmiştir. Fakat burada gümrük

⁹ Recep Erbay ve Berfin Hemen, "1929 Ekonomik Buhranı'nın Türk Ekonomisi'ne Etkileri ve Buhran Döneminde Keynesyen Yaklaşım", *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3, Tekirdağ, 2019, s. 125.

¹⁰ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, 22. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, 118-119.

¹¹ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi...*, s. 127-139.

¹² Özer Özçelik ve Güner Tuncer, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, Afyon 2007, s. 256-257.

tarifelerine bir parantez açılmış ve gümrük tarifelerinin 5 yıl süreyle 1916 yılındaki seviyede tutulmasına karar verilmiştir.¹³.

Lozan'da alınan iktisâdî kararlar, tam anlamıyla Türkiye lehine çözümlenmeler de Türkiye'nin varlığını göstermesi açısından oldukça önemli olmuşlardır. Özellikle kapitülasyonların kaldırılması konusunda verilen mücadele, dünya devletlerine bunu kabullenmekten başka yol bırakmamıştır. Lozan'ın iktisâdî kararları arasında sayılmamasına karşın zikredilmesi gereken bir diğer mevzu ise tazminat meselesi olmuştur. Türkiye Yunanistan'dan tazminat istemiş fakat Yunanistan bedel ödeme taraftarı olmamıştır. Ancak Lozan'ın ikinci devresinde Karaağaç bölgesini Türkiye'ye tazminat olarak vermiştir. Lozan devam ederken iktisâdî anlamda yaşanan en önemli hareketlilik ise İzmir'de bir iktisat kongresinin toplanması olmuştur.

1.1.2.1. İzmir İktisat Kongresi

Lozan Barış Görüşmeleri Kasım 1922'de başlamış, fakat görüşme boyunca tarafların anlaşamamaları görüşmeleri çıkmaza sokmuş ve 4 Şubat 1923'te konferans dağılmıştır. Bu ilk devrenin bitmesinin ve heyetlerin dağılmasının hemen ardından Türkiye'de önemli bir kongre toplanmıştır. Cumhuriyet ilan edilmeden önce toplanan bu kongrenin amacı, memlekete iktisâdî bir düzen getirmek ve bir anlamda da dünyaya mesaj vermek olmuştur. Zira bu vesileyle milli bir iktisat oluşturma çabaları ortaya çıkmış ve kapitülasyonların kaldırılması hususunda Türkiye'nin ne kadar ciddi olduğu da anlaşılmıştır.¹⁴.

17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de toplanan kongreye ülkenin dört bir yanından birçok grubu temsil etmek üzere 1135 delege katılmıştır.¹⁵. Mustafa Kemal Paşa'nın ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in girişimleriyle toplanan kongreye, Kazım Karabekir başkanlık yapmış ve kongre boyunca daima tam bağımsızlık vurgulanmıştır. Kapitülasyonlara karşı olan tavrın net olduğunu bildiren kongrede hiçbir yabancı devletin boyunduruğu altına girilmeyeceği ancak kanunlar dâhilinde yapılacak yabancı sermayeye de karşı olunmadığı vurgulanmıştır.¹⁶.

Kongrede alınan en önemli kararlardan biri aşar vergisinin kaldırılmasına karar verilmesi olmuş ve 17 Şubat 1925'te aşar vergisi kaldırılmıştır. Müslüman köylülerden ürettikleri tarım ürünlerinin %10'u veya daha fazlası üzerinden alınan verginin kaldırılması, köylülerin rahat bir nefes almalarını sağlamış ve tarımsal alandaki yeniliklerin de önünü açmıştır.¹⁷. Kongre boyunca kurulacak olan yeni devlet için bağımsız bir iktisat politikası benimsenmeye çalışılmış ve bu politika ülke şartlarına göre düzenlenmiştir. Kongrede Mahmut Esat Bey yaptığı konuşmada, dünyada mevcut olan politikaların da inceleneceğini, belirli noktalarda bu politikalarından da yararlanılacağını ifade etmiştir. Bunun dışında kongre, yapılacak olan girişimlerin hem devlet hem de özel sektör tarafından yapılması gerektiğine karar vermiş ve imkânlar dâhilinde iktisâdî girişimler desteklenmiştir.¹⁸.

İzmir İktisat Kongresi'nde kurulacak olan yeni devletin iktisâdî haritası ilk kez çizilmiş ve çoğunlukla ülkenin sanayisini geliştirmek üzere adımlar atılmıştır. Fakat Anadolu'da tarımın oldukça önemli olduğu ve ekonominin de büyük bir kısmını oluşturduğu es geçilmemiş ve

¹³ Nadir Eroğlu, "Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 2, İstanbul, 2007, s. 66.

¹⁴ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi...*, s. 177-178.

¹⁵ Zeki Hafizoğulları, "İzmir-İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 46, Ankara, 2000, s. 291-292.

¹⁶ Necdet Aysal, "Atatürk Dönemi Türk Devrimi", *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Ed. Temuçin Faik Ertan), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2019, s. 192.

¹⁷ N. Aysal, "Atatürk Dönemi Türk Devrimi"..., s. 193.

¹⁸ Z. Hafizoğulları, "İzmir-İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler"..., 301-302.

özellikle tarımda sanayileşme ve modernleşme üzerine yeni adımların atılmasına karar verilmiştir. Dönemin şartları düşünüldüğünde ülkeye genel olarak yabancı sermaye girişi olmamış fakat özel sektör olabildiğince desteklenmiştir. Kısaca kongre, ülke ekonomisinin hemen her alanıyla ilgilenmiş ve ülkeye refahı getirmek için önemli kararlara ev sahipliği yapmıştır.

1.1.2.2. 1923-1929 Türkiye Ekonomisi

İzmir İktisat Kongresi ve ardından toplanan Lozan konferansında alınan kararlar neticesinde belirli bir rota belirlenmiş ve bu kararların hayata geçirilmesi 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ile başlamıştır. Bunu takip eden süreçte de çeşitli girişimlerde bulunmuş ve ekonomiyi canlandırmak hedeflenmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra özellikle tüccarlara kredi sağlayabilecek olan bankaların açılması hedeflenmiş ve 1924 yılında bu doğrultuda Türkiye İş Bankası kurulmuştur¹⁹. Özel sektöre kredi sağlayan bu banka sayesinde birçok tüccar girişimlerde bulunmuş ve bir anlamda ekonomide düzen sağlanmaya çalışılmıştır. İş Bankası'ndan sonra 1925'te Osmanlı'dan kalan bankaların düzenlenmesi ve örgütlenmesi adına Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuştur²⁰.

Bu süreçte ülke ekonomisinde yaşanan önemli gelişmelerden bir diğeri de vergilerin düzenlenmesi veya kaldırılması olmuştur. 1925'te aşar vergisi ve 1926'da da temettü ve harp vergileri kaldırılmıştır. Bu vergilerin kaldırılmasının ardından ortaya çıkan kayıpların telefi edilmesi için ise Osmanlı'dan kalan bir takım tekeller millileştirilmiş ve burada en çok şeker, kibrit ve ispirto gibi tekeller millileştirilmiştir. Bunun dışında demiryolu yapımı da oldukça önemsenmiş ve demiryolu yapımı ve işletmesi için 1927'de Nafia Vekâletine bağlı müdürlükler birleştirilerek Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi kurulmuştur²¹.

Bankaların açılması ve vergilerin düzenlenmesi gibi adımları takiben sanayileşmeyi daha düzenli bir şekilde gerçekleştirmek için 1927'de 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu düzenlenerek kabul edilmiş ve sanayi sektörü desteklenmiştir²². 1923-1929 dönemi sanayileşme temelli girişimlerin hedeflendiği bir dönem olmasına karşın mevcut ekonomik yıkım nedeniyle süreç ağır ilerlemiştir. Alınan önlemler ancak savaştan sonra ortaya çıkan kayıpları giderebilmek adına faydalı olmuş ve bir anlamda sanayileşme dönemi için bir basamak olmuştur²³. Fakat 1929'da patlak veren ekonomik kriz bir süre sonra Türk ekonomisini de etkilemiş ve bundan sonra atılan adımlar da daha çok krizi atlatabilmek üzerine olmuştur.

1.2. Ekonomik Kriz

Ekonomik sistemlerde meydana gelen ani dalgalanmalar ve devamında gelen kayıplarla ortaya çıkan ekonomik kriz, yalnızca ekonomiyi değil siyasal ve toplumsal düzeni de etkileyen ve şiddetine göre tüm dünyada yankı uyandırabilecek düzeyde olan bir krizdir. Tüm dünyayı etkileyen ve uzunca bir süre gündemde kalan krizlerden biri ise 1929'da patlak veren krizdir ki bu, yaşanan ilk ve en önemli krizlerden biridir. Yalnızca 1929 krizinin değil genel olarak tüm ekonomik krizlerin sebeplerine bakıldığında ise bu krizlerin bir süreç dâhilinde ortaya çıkan krizler olduğu görülür. 1929 krizi de bir süreci takip etmiş ve netice itibarıyla piyasadaki ani düşüşle kendisini göstermiştir. Dünyayı bu krize sürükleyen süreç incelendiğinde ise I. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan ekonomik istikrarsızlık dikkat çekmektedir.

¹⁹ N. Aysal, "Atatürk Dönemi Türk Devrimi"..., s. 194.

²⁰ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarih...*, s. 218.

²¹ Ö. Özçelik ve G. Tuncer, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları"..., s. 257-258.

²² Ö. Özçelik ve G. Tuncer, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları"..., s. 258.

²³ Muharrem Tünay, "Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ankara, 1985, s. 248.

ABD güçlü ekonomisiyle savaş sırasında ve sonrasında Avrupa'ya ciddi oranda krediler vermiş fakat savaş sonrasında Avrupa'daki ekonomik istikrarsızlık, kredilerin geri ödenmesinde sorun yaratmış ve ABD'yi kısmen zorlamıştır. Ayrıca sanayi ve tarım faaliyetlerini geliştirmiş olan ABD, ticari anlamda da büyük beklentiler içerisinde olmuş fakat mevcut sıkıntılar nedeniyle bu beklentisi de karşılıksız kalmıştır. Bunun dışında ülke içerisinde de birtakım problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin ülkedeki bankaların sayılarının artması ve banka kredilerine de rağbet edilmesi bir alışkanlığa dönüşmüştür. Bununla birlikte taksitle alışverişin başlaması da tüketimi artırmış ve geri ödemelerde yaşanan zorluklar insanları tekrar kredilere yönlendirmiştir²⁴.

Ülke içerisinde yaşanan bu tüketim alışkanlığının ve borçlanmanın giderek artmasına rağmen 1929'a kadar ülkede kısmi bir gelişmeden bahsetmek mümkündür. Özellikle 1927-1929 yılları arasında sanayi ve inşaat sektörlerinde yapılan yatırımlar %25 oranında bir artış göstermiş ve bu döneme kadar da ABD dünya genelindeki en iyi ekonomi olma sıfatını korumayı başarmıştır²⁵. Fakat bu sıfat ülkedeki problemlerin artmasının önüne geçememiştir. ABD'deki bu tüketim artışı, düzensiz kredi sistemi ve insanların kolay yoldan zengin olma arzuları krizin kapıda olduğunu göstermesine rağmen tam anlamıyla bir önlem alınmamıştır.

Krizin patlamasına sebep olan ani düşüşün esas sebebi ise hisse senetlerine olan talebin artması ve piyasada yaşanan ani dalgalanmalar olmuştur. İnsanlar kolay yoldan zengin olma arzusuyla ellerindeki paraları borsada yatırım yapmak için kullanmış ve bu yolla kazançlarını artırmayı planlamışlardır. Fakat bir süre sonra bu durum neredeyse tüm ülkeye yayılmış ve borsada sadece hisse senedi alıp satan şirketlerin dahi doğmasına sebep olmuştur²⁶. Kazançlarını daha da artırmak isteyen insanlar bir müddet sonra borsada daha fazla yatırım yapabilmek için bankalara borçlanmışlar ve bu da borsada senetlerinin fiyatlarının artmasına neden olmuştur²⁷.

1929'a kadar borsada gitgide artan kazanç oranı 3 Ekim 1929'da durma noktasına gelmiş ve birçok şirketin hisse senetleri düşmeye başlamıştır. Düşüşü takiben 21 Ekim'de yabancı yatırımcılar da senetlerini ellerinden çıkarmaya başlayınca borsadaki düşüş hız kazanmış ve 24 Ekim 1929'da borsa tam anlamıyla dibe vurmuştur. Kara Perşembe olarak da adlandırılan bu günde yaklaşık 4,2 milyar dolar kaybedilmiştir²⁸. Bununla birlikte ülkede birçok bankanın bulunması, bankaların sistem konusunda yeterli olmamaları ve alınan kredilerin geri ödenememesi sebebiyle problemler, bankaları da çıkmaza sokmuş ve iflaslar başlamıştır. Kriz kısa süre içinde Avrupa'da da kendisini göstermeye başlamış ve birçok banka iflasını açıklamak zorunda kalmıştır. Bu durumun bir sebebi de yatırımcılardaki güvensizliktir. Krizin büyümesi, dengenin sağlanamaması ve bankaların iflası yatırımcıları endişelendirmiş, çoğu kişi parasını bir yere yatırmamış ve yatırımlarını da geri çekmiştir. Kriz Avrupa'da yayılınca ise dünya genelinde ticari problemler ortaya çıkmaya başlamış, arz talep dengesi temelinden sarsılmıştır. Fiyatlarda ani düşüşler yaşanınca iflasların sayısı da artmaya başlamış ve üretim azalmıştır. Buna bir de daha önce alınan krediler eklenince istikrarsızlık büyümeye devam etmiştir. Üretimin düşmesi ve iflasların artması, zamanla işsizliği gündeme getirmiş ve hem ABD'de

²⁴R. Erbay ve B. Hemen, "1929 Ekonomik Buhranı'nın Türk Ekonomisi'ne Etkileri...", s. 125.

²⁵Feyzullah Ezer, "1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin Türkiye'ye Etkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1, Elâzığ, 2010, s. 429.

²⁶E. Duman, *Krizlerin Anatomisi...*, s. 59.

²⁷Mehmet Emin Yardımcı vd., "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Dünden Bugüne Ekonomi Yazıları*, 2. Baskı, (Ed. Selçuk Koç, Sema Yılmaz Genç ve Kerem Çolak), Umuttepe Yayınları, İstanbul, 2017, s. 254.

²⁸R. Erbay ve B. Hemen, "1929 Ekonomik Buhranı'nın Türk Ekonomisi'ne Etkileri...", s. 125.

hem de Avrupa’da işsizlik oranı bir anda %25’lere kadar yükselmiştir. Bu da toplumsal hayatı derinden etkilemiş ve yoksulluk, sefalet ve açlık kendisini göstermeye başlamıştır²⁹.

Ekonomik krizin gün geçtikçe dünya geneline yayılmaya başlaması ve klasik yaklaşımların cevapsız kalması ekonomide yeni yaklaşımlara duyulan ihtiyacı gündeme getirmiştir. Burada da John Maynard Keynes’in ileri sürdüğü politika dikkat çekmiştir. Keynes, devletin iktisâdî hayata müdahale etmesi gerektiğini savunmuş fakat bu yaklaşım başlangıçta çok dikkate alınmamıştır. Ancak krizin İngiltere’ye sıçramasıyla bu yaklaşım hayata geçirilmiş ve verimli sonuçlar elde edilmiştir. ABD de ise durum daha uzun soluklu olmuştur. Bu süreçte Başkan Hoover yönetimi önlemler almış olsa da krizin önüne geçebilen esas müdahaleler Başkan Roosevelt döneminde olmuştur. Roosevelt’in New Deal uygulaması devletin ekonomiye müdahalesini temele alan bir uygulama olmuş ve 1933’ten itibaren uygulanarak başarılı sonuçlar elde etmiştir³⁰. ABD’yi ve ardından Avrupa’yı etkileyen kriz kısa bir süre sonra Türkiye’de de kendisini göstermeye başlamıştır. Ancak Türkiye, krizi diğer devletlere nazaran daha az zararlarla atlattır. Buna karşın henüz gelişme aşamasında olan iktisâdî sistemin geçirdiği bu ilk kriz Türkiye’de de birçok önlem alınmasını zorunlu kılmıştır. Kriz Türkiye’de Türk lirasının değer kaybıyla kendisini göstermeye başlamış ve ithalat ve ihracattaki düzensizliklerle devam etmiştir. Özellikle tarıma dayalı bir ekonominin hâkim olduğu düşünülünce en ağır darbeyi de tarım sektörü almış ve üretimde sıkıntılar yaşanmıştır. Bu süreçte hükümet tarafından birçok önlem alınmış ve bu önlemler sayesinde süreç en az zararlarla atlatılmaya çalışılmıştır.

2. Ekonomik Krizin Türk Basınındaki Yansımaları

2.1. 1929 Yılı Türk Basını

Belirli zaman zarfları arasında yayımlanan ve toplumu bilinçlendirme amacı güden gazeteler ve tüm yayın organları, dönem incelemeleri konusunda oldukça önemli olan kaynaklardır. Özellikle gazeteler olayları günü gününe işleyen ve birçok görüşü barındıran kaynaklar oldukları için öne çıkan yayınlardır. İncelenen döneme bir anlamda şahitlik edebilmeyi de sağlayabilen gazeteler Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte, yapılacak inkılabları ve alınan kararları halka ulaştırma konusunda oldukça önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bu süreçte 1929 ekonomik krizi de basında kendine yer bulmuş ve krizin Türkiye’deki etkileri de gündeme taşınmıştır. Alınan önlemler ve krizin dünya genelinde ortaya koyduğu tablo da yine işlenmeye çalışılmıştır. ABD’de patlak veren ve Avrupa’yı da etkisi altına alan kriz Türkiye’de kendisini ilk kez Türk lirasının değer kaybetmesiyle göstermiş ve bu değer kaybıyla birlikte alınan önlemler ve kriz süreci gazetelere de yansımıştır.

2.1.1. Türk Lirası’nın Değer Kaybı

24 Ekim 1929’da ABD borsanın ani düşüşüyle ortaya çıkan ekonomik kriz aynı süreçte Türkiye gündemine de girmiştir. Türk lirasının İngiliz sterlini karşısındaki değer kaybıyla başlayan süreç gazetelere de yansımış ancak bu durum krizle bağdaştırılmamış hatta ekonomik kriz uzunca bir süre gündemden uzak tutulmuştur. Türk lirasında yaşanan bu dalgalanmaların sebebi olarak çoğunlukla ithalat ve dış ticaret açıkları hedef gösterilmiş ve krizin etkilerine değinilmemiştir. Buna karşın Türk lirasının değer kaybından her gün bahsedilmiş ve hükümetin bu konuda alacağı tedbirlerin neler olacağı konusunda sorular da sorulmuştur. Türk lirasının sterlin karşısındaki değer kaybını gündeme taşıyan ilk gazetelerden biri de Cumhuriyet Gazetesi 21 Ekim 1929 tarihli yayınında “İngiliz 1033,5 bu tereffüün (yükseliş) sonu ne olacak?”³¹

²⁹ M. Bulut, “1929 Dünya Ekonomik Buhranı..., s. 80-81.

³⁰ M. Bulut, “1929 Dünya Ekonomik Buhranı..., s. 82.

³¹ *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1929, s. 2.

başlığıyla Türk lirasının günden güne değerini kaybetmesine değinmiş, aynı şekilde altının da yükselişinden bahsetmiştir.

22 Ekim’de sterlinin yükselişi manşete taşınmış ve bu kez Türk lirasının değer kaybının devam etmesi halinde çeşitli önlemlerin alınabileceğinden de bahsedilmiştir. 1039 liraya kadar yükselen İngiliz sterlininin bu yükselişinin devamı halinde Maliye Vekâleti’nin önlem alacağı ifade edilmiş ve Türk lirasının eski istikrarına derhal kavuşturulması gerektiği vurgulanmıştır. Burada dikkat çeken bir diğer durum da gazetede haberde söz konusu yükselişin spekülasyonlardan değil başka bir durumdan kaynaklandığının ifade edilmesi olmuş ancak bu durum hakkında bir bilgi verilmemiştir³². Sterlinin yükselişini ve Türk lirasının değer kaybını belki en eleştirel dille gündeme getiren gazetelerden biri Son Saat Gazetesi olmuştur. Gazete, bu yükseliş karşısında bir önlemin alınmadığını, bir iktisat heyeti topladığını ancak bu heyetin de bilgi sahibi olmadığını, dolayısıyla fayda sağlayamayacağını dile getirmiştir. Yine aynı yazıda söz konusu değer kaybının ancak iktisadi bilen birilerinden alınan yardım sayesinde ortadan kalkabileceği ifade edilmiştir³³. Devam eden süreçte kısmi oranda da olsa İngiliz sterlini düşüş göstermiştir. Ancak bu düşüş uzun süreli olmamış, Kasım ayıyla birlikte tekrar yükselişe geçmiştir.

Cumhuriyet Gazetesi 6 Kasım tarihli haberinde İngiliz lirasının yükselişi tabirinden ziyade Türk lirasının düşüşü üzerinde durmuştur. Burada kullanılan en önemli kavram ise “Parası olmayan zengin memleket” kavramı olmuştur. Yunus Nadi bu cümleyi takiben Türk milli iktisadından, yol ve şimendifer yapımından bahsetmiş ve bu tür zenginliklerin karşısına çıkan değer kaybına değinmiştir. Yazıda dikkat çeken bir diğer durum da yabancı para birimleri olmuştur. Yunus Nadi sterlinin değerinin sabit olduğundan, inip çıkabileceğinden bahsetmiş ve muadili olarak dolar, İsviçre frangı gibi paraların da kullanılabilceğini ifade etmiştir. Yunus Nadi, asıl önemli olanın ve esas servetin memlekette herkes için kârlı olan, fayda sağlayan girişimler olduğunu söylemiş ve memlekete sermaye getirmenin önemine değinerek asıl o zaman değer kaybının önüne geçilebileceğini ifade etmiştir³⁴.

ABD’de ortaya çıkan ekonomik krize büyük ölçüde yer verilmemesine karşın 20 Kasım’da Cumhuriyet Gazetesi Harici Haberler başlığıyla, New York’ta borsada yaşanan düşüşlerle bir krizin meydana geldiğinden ve ilk iflas vakasının kaydedildiğinden bahsetmiştir³⁵. Haber, kriz hakkında ayrıntıya yer verilmemesine karşın ilk kez dile getirilmesi açısından oldukça önemli bir haber olmuştur. Gazetelerde sterlinin yükselişinden bahsedilirken bir yandan da hayat pahalılığına değinilmiş ve fiyatların gün geçtikçe daha da arttığı gündeme getirilmiştir. Örneğin İkdâm Gazetesi “Hayat her gün biraz daha pahalılaşmakta!” başlığıyla hem sterlinin yükselişine değinmiş hem de pahalılığın önüne geçilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yazıda, Türk lirasının değer kaybı karşısında önlemlerin yetersiz kaldığına dikkat çekilmiş, pahalılığa bir çözüm bulunmasının şart olduğu ifade edilmiştir³⁶.

İktisadi bir krizden bahsedilmesi ise Kasım ayının sonlarına doğru olmuştur. 27 Kasım’da Son Saat Gazetesi ‘İktisadi Buhran’ başlığıyla Ticaret Odası tarafından yapılan açıklamalara yer vermiştir. Ancak burada söz konusu kriz ülke içerisindeki pahalılık kaynaklı bir krizdir. Fakat dünya buhranına da yer verilmiş ve Türkiye’nin de Avrupa’daki buhrandan etkilendiğine dikkat çekilmiştir³⁷. ABD’deki buhranın artık gündeme getirilmesine karşın piyasadaki hareketlilik yine de buna bağlanmamıştır. 28 Kasım tarihli Vakit Gazetesi’nde sterlinin 1056 kurunu görmesi üzerinde durulmuş ve bunun üzerine Ticaret Odası reisi ve üyelerinin bu

³² Cumhuriyet, 22 Ekim 1929, s. 1-2.

³³ Son Saat, 23 Ekim 1929, s. 1-2.

³⁴ Cumhuriyet, 6 Kasım 1929, s. 1.

³⁵ Cumhuriyet, 20 Kasım 1929, s. 4.

³⁶ İkdâm, 25 Kasım 1929, s. 1.

³⁷ Son Saat, 27 Kasım 1929, s.

durumu uzunca görüştüklerinden bahsedilmiştir. Buna karşın Komiser Vekili Hasan Bey'in bu durumun normal bir durum olduğunu ifade etmesine yer veren gazete, yakın zamanda bu konuda bir açıklamanın yapılacağını da dile getirmiştir.³⁸

Türk lirasının değer kaybını ve piyasadaki krizi tüccarların fazla mal getirmelerine bağlayanlara karşı İkdam Gazetesi 29 Kasım tarihli haberinde bu durumun sorumlusunun tüccarlar olmadığını neşretmiştir. Söz konusu tüccarların girişimlerinin Ticaret Odası tarafından da bilindiğine dikkat çeken gazete, odanın tüccarları uyarması gerektiğini ifade etmiştir. İktisadi problemlere piyasaya göre önceden dikkat etmenin önemine değinen gazete, tüm alımlar yapılmadan önce Ticaret Odası'nın vaktinde uyarılar ve bildirimler yapmasının gerekliliğine dikkat çekmiştir. Bu vesileyle krizin ve pahalılığın da önüne geçilebileceği ifade edilmiştir.³⁹ Devam eden süreçte de yine paranın değer kaybı gazetelerde yer almış ve borsadaki durum hakkında bilgilendirmeler yapılmıştır. Özellikle Kasım ayında borsada hareketlilik daha ciddiye alınmış ve gazetelere de daha hararetle yazılarla yansımıştır. Fakat bu durum Kasım ve Aralık ayı itibariyle de büyük buhrana bağlanmamış, ithalatta yaşanan dengesizlikle alakalı olduğu ifade edilmiş ve geçici olduğundan bahsedilmiştir. Fakat özellikle Aralık ayında sterlinin ciddi oranlarda yükselmesi hükümeti tedbirler almaya yönlendirmiştir. Bu tedbirler daha çok tasarruf ve yerli malını teşvik üzerine olmuş ve alınan önlemler neticesinde sterlinin biraz da olsa düşmesi sağlanmıştır.

2.1.2. Tasarruf ve Yerli Malı Teşviki

Borsada iniş çıkışların durmadan devam etmesi ve ülke içindeki pahalılığın gün geçtikçe artması gibi sebeplerle hükümet, Aralık ayı itibariyle bir takım tedbirlerin alınması gerektiğine karar vermiştir. Aynı şekilde sterlinin bu denli yükselmesi konusunda gazeteler de önlemlerin alınması gerektiğini ifade etmişler ve atılan adımları da günü gününe neşretmişlerdir.

Cumhuriyet Gazetesi 4 Aralık tarihli yazısında sterlinin yükselişine değinmiş ve Yunus Nadi bu konuda birçok kişi gibi ithalatı hedef göstermiştir. Ülkeye yabancı sermaye girmemesine karşın, çok fazla para çıktığını, bunun da değer kaybına sebep olduğunu kaleme almış, seferberliğin ilan edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁴⁰ Sterlinin yükselişi karşısında tedbirlerin alınması gerektiği gerçeği artık herkesçe bilindiği için devam eden süreçte gazetelere de bu yöndeki haberler yansımıştır.

5 Aralık'ta Maliye Müsteşarı Ali Rıza Bey'in sterlinin yükselişi karşısında alınacak tedbirler için İstanbul'a gittiği ifade edilmiş ve müsteşarın açıklamalarına da yer verilmiştir. Ali Rıza Bey burada sterlinin olağandışı yükselişinden bahsetmiş ve bunun önüne geçmek için hükümetin tedbir alacağına değinmiştir. Ayrıca insanların korkmamaları gerektiğini de ifade etmiş fakat o da krizle alakalı bir açıklama yapmamıştır.⁴¹

Alınan tedbirlerden ilki Milli Bankaların kambiyo satışlarına başlaması ve bir anlamda piyasadaki sterlinin azalması yönünde olmuş ve alınan bu tedbir henüz ilk günden itibaren sonuç vermeye başlamıştır. 6 Aralık'ta İngiliz lirası 1110'lardan 1073'e kadar düşmüştür. Maliye Müsteşarı da süreci yakından takip etmiş ve bu düşüşün devamının da geleceğini ifade etmiştir.⁴²

Aynı gazetede bu kez Amerika'da yaşanan buhrana da ayrı bir başlık altında değinilmiş ve yaşanan krizin toplumsal hayatı derinden etkilediği ifade edilmiştir. Amerika tarihinde böyle bir krizin başka bir örneğinin olmadığı ifade edilirken, bu zengin ülkenin geçirdiği iktisadî

³⁸ *Vakit*, 28 Kasım 1929, s. 3.

³⁹ *İkdam*, 29 Kasım 1929, s. 1.

⁴⁰ *Cumhuriyet*, 4 Aralık 1929, s. 1-2.

⁴¹ *Cumhuriyet*, 5 Aralık 1929, s. 1-3.

⁴² *Cumhuriyet*, 6 Aralık 1929, s. 1-2.

sıkıntının kısa sürede Avrupa'ya da sirayet ettiğinden bahsedilmiştir. İktisâdî sıkıntıların siyasi hayatta da sıkıntıları beraberinde getirdiğine değinen gazete, yaşanan krizin dünya siyasetini de etkileyebileceğine değinmiştir.⁴³.

9 Aralık'ta Cumhuriyet Gazetesi Türk lirasının değerinin, alınan önlemlerle tekrar yükseltileceğinden bahsetmiş ve yerli malı kullanımı konusunda alınan kararı ilk sayfadan neşretmiştir. Her yerde, her işte yerli malının kullanılacağı ve bu ekonomik sıkıntının milli seferberlikle aşılabileceği ifade edilmiştir.⁴⁴. Aynı gün gazetede öğretmenlerin de yerli malı kullanmaya karar verdiklerine dair bir yazı yer almış ve yerli malı teşvik edilmiştir.⁴⁵. İktisadi seferberliğin ve yerli malı kullanımının bir vatani görev olduğu vurgulanmış ve önemine dikkat çekilmiştir. Paranın istikrarı konusunun bu şekilde çözüme kavuşacağı ifade edilirken yerli malı teşviki için tüm kurumların da seferber olduğu öne çıkarılmıştır. Ayrıca tedbirler neticesinde sterlinin de 1047 kuruşa düştüğü ifade edilmiştir.⁴⁶.

Türk basını ABD'deki buhrana da bu süreçte daha fazla yer vermeye başlamıştır. Özellikle arka arkaya gelen iflaslara değinen gazeteler, iflaslar ve borçların ödenememesi yüzünden intiharların da arttığını belirtmişlerdir.⁴⁷. Hakikaten de bu süreçte iflasların ve borçların artması, hayat pahalılığı gibi sebepler ABD ve Avrupa'da toplumsal sorunlara yol açmış ve birçok intihar vakası yaşanmıştır. Türkiye'de ise tasarruf temelli önlemler devam ederken buna bir de yabancı ürünleri boykot tedbiri eklenmiş ve yerli malını daha fazla kullanılmak amaçlanmıştır. Yabancı ürün kullanımını sınırlandırarak, dışarıya para çıkışına sınır getirilmesi gerektiği ifade edilirken ancak bu şekilde paranın sabit tutulabileceği gündeme getirilmiştir.⁴⁸.

“İktisaden zayıf bir millet fakru sefaletten kurtulamaz, kuvvetli bir medeniyete, refah ve saadete kavuşamaz, içtimai ve siyasi felaketten yakasını kurtaramaz.” (Gazi Mustafa Kemal) Cumhuriyet Gazetesi 20 Aralık tarihi gazeteye bu söz ile başlamış ve iktisadın önemini vurgulayarak mevcut sorunların aşılmasının şart olduğuna dikkat çekmiştir. Günlük hayatta yerli malı kullanımını artırmanın milli iktisadı da düzene sokacağından bahsedilmiş ve bu süreçte ülkede üretim yapan fabrikalardan da bahsedilmiştir. Yine tasarruf konusunda da açıklamalar yapılmış ve kurulan Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin amacının insanlara tasarrufu alıştırmak olduğu ifade edilmiştir.⁴⁹.

Paranın ıslahı konusunda atılan adımlar bir süre sonra olumlu sonuçlar vermeye başlamış ve Türk lirası tekrar eski değerine kavuşmaya başlamıştır. Bu süreçte atılan adımlar oldukça mühim olduğu gibi, hükümetin benimsediği politika da sürecin en az zararlı ortadan kaldırılması açısından oldukça mühim olmuştur. Bu süreçte alınan tasarruf ve yerli malı teşviki önlemleri Aralık ayının sonlarına doğru 25 Aralık Tasarruf Günü'yle sonuçlanmış ve bu süreçten sonra tasarruf olağan bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Türkiye İş Bankası'nın 6. yıldönümüyle birlikte 25 Aralık, Tasarruf Günü olarak kabul edilmiş ve bu tasarrufun faydalarından bahsedilmiştir.⁵⁰.

1929 yılı gazetelerine genel olarak bakıldığında görülen tablo, Türk lirasının değer kaybının vurgulandığı fakat bunun krizle alakalı olmadığı yönünde olmuştur. Bu süreçte gazetelerde birçok haber yer almış ve haberlerin neredeyse tamamı bu düşüşü ithalata, ülkeye yabancı sermayenin girmemesine fakat buna karşın çok fazla paranın çıkmasına bağlamışlardır.

⁴³ Cumhuriyet, 6 Aralık 1929 s. 2.

⁴⁴ Cumhuriyet, 9 Aralık 1929, s. 1.

⁴⁵ Cumhuriyet, 9 Aralık 1929, s. 2.

⁴⁶ Milliyet, 8 Aralık 1929, s. 3.

⁴⁷ Milliyet, 9 Aralık 1929, s. 2.

⁴⁸ Cumhuriyet, 13 Aralık 1929, s. 1.

⁴⁹ Cumhuriyet, 20 Aralık 1929, s. 1.

⁵⁰ Cumhuriyet, 25 Aralık 1929, s. 1-4.

Ancak sterlinin giderek yükselmesi, artık bir önlemin alınmasını zorunlu hale getirmiş ve burada da Maliye Vekâleti yerli malı teşvikini temele alarak Türk lirasının dışarıya akışının önüne geçmeye çalışmıştır. Daha sonra kurulan tasarruf cemiyetinin de gayesi bu olmuş ve ülke içindeki ürünlerin kullanılması teşvik edilirken yabancı ürünler de boykot edilmiştir. Alınan önlemler kısa vadede olumlu sonuçlar vermiş ve yılsonunda Türk lirasında bir değer yükselişi yaşanmıştır. Yeterli olmamasına karşın bu yükseliş, değer kaybının önüne geçmiş ve alınan önlemlerin devam ettirileceği takdirde bu sıkıntının da ortadan kalkacağı ifade edilmiştir.

2.2. 1930 Yılı Türk Basını

1930 yılı borsanın normal düzeyde seyrettiği ancak ülkede bir krizin varlığının kabul edildiği bir yıl olmuştur. Yine de 1930 gazeteleri ilk aylarda daha çok önceki seneden devam eden tedbirleri neşretmiş ve borsadaki dalgalanmalardan bahsetmiştir. Şubat ayının sonlarına doğru ise Başvekil İsmet Paşa'nın paranın istikrarı hakkında yaptığı konuşmaya yer verilmiş ve paranın değerinin korunması için alınacak önlemlerden bahsedilmiştir. İsmet Paşa konuşmasında; dış borçlara, iktisâdî programa, paranın kıymetine, Devlet Bankası meselesine ve halkın güvenine değinmiştir. Borsadaki hareketlilik yine spekülasyonlara bağlanmış ve krizin varlığına değinilmemiştir. Ancak alınan önlemlerin verdiği sonuçlar da göz önünde bulundurularak yeni önlemlerin alınacağına dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda yakın bir süre içerisinde paranın istikrarına dair bir kararnamenin yayımlanacağı da bildirilmiştir.⁵¹

Yaşanan krizlerle birlikte toplumsal düzenin korunması da oldukça güç olmuş ve arka arkaya yaşanan iflaslar çoğu kez aşılabilir görülmemiştir. Böyle durumlarda da ne yazık ki intihar vakaları gündemde yer edinmeye başlamıştır. Örneğin 4 Nisan'da Yarın Gazetesi, İzmir'de bir tüccarın mali buhran sebebiyle intihar ettiği haberini yayımlamıştır. Tüccar bıraktığı mektupta da ekonomik sıkıntılar nedeniyle canına kıyıldığını yazmış ve bu da gazetede yer almıştır.⁵²

Hükümetin gündeminde olan bir mevzu daha vardır ki bu da bir devlet bankası ihtiyacıdır. Devlet bankasının milli sermayeyi artıracığına ve ülkeyi sıkıntıdan kurtaracağına dikkat çekilmiş ve bankanın kurulması yönünde atılan adımlara yer verilmiştir. Böyle bir banka sayesinde Türk lirasının değerinde de istikrarın sağlanacağı ifade edilmiştir. Devlet bankasının kurulması için alanında uzman yabancı kişilerden de yararlanıldığına dikkat çeken gazeteler krizin bu vesileyle atlatılacağını ifade etmişlerdir. Aynı zamanda bu banka sayesinde ülkeye yabancı sermayenin de gireceğine değinilmiş ve ekonominin de canlanacağı vurgulanmıştır.⁵³ Esasen birçok kez gazeteler tarafından dikkat çekilen bu husus 1930'da tam anlamıyla kendine yer bulmaya başlamış ve bankanın önemi ortaya konmuştur.

Borsadaki dalgalanmadan bahsederken Vakit Gazetesi, gümrük meselesine de parantez açmayı ihmal etmemiştir. Gümrük tarifesi Lozan'da alınan karardan sonra 1929'da Türkiye'nin kendi eline geçmiş ve fiyatlar da yılın başında belirlenmiştir. Vakit Gazetesi tarifinin değişmesi üzerine yeni ve eski tarife arasındaki farktan yararlanmak isteyen tüccarların, ihtiyaç dışında mal aldıklarını ve bunun da borsayı etkilediğini ifade etmiştir. Uzun süredir memlekette bir krizin olduğunu da neşreden gazete, bu krizin önlemler neticesinde kısa sürede ortadan kalkacağını vurgulamıştır.⁵⁴ Bu dönemde krizin bir anda biteceğini söylemek mümkün olmamakla birlikte, borsadaki dalgalanmaların önüne geçildiğini söylemek yanlış değildir. Ancak bu, sıkıntıların devam ettiği gerçeğini de ortadan kaldırmış değildir.

Dünyadaki vaziyete de dikkat çekmeye çalışan gazeteler krizin Amerika ve Avrupa'yı oldukça derinden sarstığını ve buna bir çözümün üretilmediğini kaydetmişlerdir. 2 Ekim'de

⁵¹ *Milliyet*, 22 Şubat 1930, s.1.

⁵² *Yarın*, 4 Nisan 1930, s. 1-2.

⁵³ *Milliyet*, 26 Mayıs 1930, s. 1-5.

⁵⁴ *Vakit*, 6 Haziran 1930, s. 4.

Milliyet Gazetesi Amerika'daki buhranın süratle devam ettiğini ve New York'ta çok büyük şirketlerin iflas ettiğini kaydetmiştir⁵⁵. Büyük buhranın ABD ve Avrupa'ya göre etkilerinin daha az gözlemlendiği ülkelerden biri olan Sovyet Rusya ise bu süreçte iktisâdî kalkınma planı hazırlamış ve buna göre hareket etmiştir. Türkiye de böyle bir kalkınma planının tarımda ve sanayide kalkınmayı sağlayabileceğini düşünerek yabancı uzmanlardan yardım talep etmiştir. Dolayısıyla 1930 yılı aynı zamanda planlı ekonominin gündeme girdiği bir yıl olmuştur. Her ne kadar planlı ekonomi 1930 yılından sonra gerçekleşse de böyle bir süreçte bu kararın alınması oldukça önem arz etmiş ve basında da kendisine yer edinmiştir⁵⁶.

Kriz süresince Türkiye'ye birçok yabancı uzman gelmiş ve çeşitli değerlendirmelerde bulunmuştur. Krizin Türkiye'ye olan etkileriyle birlikte bu sürecin nasıl atlatılacağı konusunda tavsiyelerde bulunan uzmanların çoğu tarıma ve özellikle tütün üretimine dikkat çekmeye çalışmışlardır. Bu uzmanlardan biri olan Rist, Türkiye'yi krizden kurtaracak olan şeyin tütün olduğunu ifade etmiş ve bundan istifade edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Türkiye'de yılda yaklaşık 70 milyon kilo tütünün üretilmesi ve bunlardan istifade edilmesi halinde ekonomiye ciddi bir kazanç sağlayacakları ifade edilmiştir⁵⁷.

1930 yılının sonunda gazeteler tasarruftan, yerli malından ve faydalarından bahsetmeye başlamışlardır. 12 Aralık'la birlikte başlayan Milli İktisat Haftası ülke genelinde yerli malı teşviğiyle yerli mallarıyla kutlanmış ve kısa sürede bayram havasına dönüşmüştür. Hakikaten de alınan tasarruf kararı özellikle bir önceki yıl ortaya çıkan borsa dalgalanmalarının önüne geçmiş ve ne kadar önemli olduğunu da kanıtlamıştır. "Vatandaş yerli malı giy ve para biriktir" manşetiyle kendine yer edinen bu haberle birlikte iktisâdî vaziyet hakkında da malumat verilmiştir. Bu milli haftayı iktisâdî terbiye okulu olarak adlandıran Yunus Nadi, milletin, yaşadığı felaketi yine birlik olarak atlatacağına değinmiştir⁵⁸.

1930 yılı gazetelerine krizle alakalı yansımalar çoğunlukla alınan tedbirlerle ilişkili olmuştur. Paranın değerinin korunması için yayımlanan kanundan, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'ne kadar birçok noktaya temas edilmiş ve krizi atlatabilmek adına yabancı uzmanlardan da görüşler alınmıştır. Gazetelerde kendine yer bulan önemli bir durum daha vardır ki o da yeni bir siyasi partinin kurulması durumudur. Fethi Okyar başkanlığında 12 Ağustos 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası ekonomik sıkıntıların baş gösterdiği bir dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla kurulmuştur. İkinci bir partinin sorunlara çözüm üretme konusunda önemli bir işlevinin olacağı düşünülmüş ve partinin açılışı bu döneme denk getirilmiştir.

Fakat sıkıntıların giderek arttığı bu dönemde bunalımdan etkilenen isimlerin ve gericilerin parti altında birleşmeleri, bir anlamda partinin ipini çekmiştir. Yaşanan gerginliklerin faturasının kendi üzerine kesileceğini bilen fırka, 17 Kasım'da Fethi Bey ve arkadaşları tarafından kapatılmıştır⁵⁹. Serbest Fırka, aslında basında da kendisine yer edinmiştir. Fakat bu süreçte fırkanın iktisâdî beyanlarından ziyade Cumhuriyet Halk Fırkası'yla arasındaki siyasi çekişmelere yer verilmiştir. Dolayısıyla fırka, kısa bir süre sonra iktisâdî bir yeniliğe de imza atmadan kapatılmıştır.

⁵⁵ *Milliyet*, 2 Ekim 1930, s. 2.

⁵⁶ *Son Posta*, 21 Ekim 1930, s. 3.

⁵⁷ *Son Posta*, 20 Kasım 1930, s. 3.

⁵⁸ *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1930, s. 1.

⁵⁹ S. Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi...*, s. 204-205.

SONUÇ

Bir milletin refahının ve milli bağımsızlığının en önemli göstergelerinden biri o milletin iktisâdî vaziyetidir. Dolayısıyla iktisat, tarih boyunca her devlet için en önemli unsurlardan biri olmuştur. Devletler sahip oldukları refahı geliştirmek ve koruyabilmek için daima çaba sarf etmişlerdir. Fakat bazı dönemlerde yaşanan olaylar bu çabaları sonuçsuz bırakmış ve sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Bu olaylar arasında zikredilebilecek en önemli durum savaş ekonomisi durumudur. Savaş, milletleri derinden etkileyen ve ciddi kayıplar verdiren bir durum olmakla birlikte, ekonomilere de ağır darbeler vuran bir vaziyettir. Tabii dünya genelinde yaşanan ve tüm dünyayı etkileyen savaşlar doğal olarak tüm dünyanın ekonomisini de ağır darbeler vurmuşlardır ki burada zikredilmesi gereken ilk büyük savaş I. Dünya Savaşı'dır. Bu savaş neticesinde dünya genelinde birçok ülke ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalmış ve savaş ekonomisinin etkisi altına girmiştir.

Savaşı diğer devletlere nazaran daha az kayıpla bitiren devlet ise ABD olmuştur. ABD hem savaş sırasında hem de savaş sonrasında Avrupa'ya birçok kredi vermiş ve savaş malzemeleri satmıştır. Bu vesileyle sanayisi de güçlenen ABD, savaştan sonra da gücünü muhafaza etmiştir. Ancak gün geçtikçe bazı sıkıntılar ortaya çıkmaya başlamış ve birtakım nedenler dolayısıyla ABD ekonomisi sekteye uğramıştır. Avrupa'nın kredileri ödeyememesi, ABD'nin iktisâdî beklentilerinin karşılanamaması gibi sebeplere ülkede sayısı giderek artan bankalar ve kredi alınımının artışı da eklenince problem daha da büyümüş ve sonuç itibarıyla 1929 sonlarına doğru New York borsasındaki ani düşüşle kendisini göstermiştir. Hisse senetlerinde yaşanan bu düşüşle ABD çok ciddi bir zarara uğramış ve ekonomik bir kriz dönemi başlamıştır. Fakat bu kriz zamanla tüm dünyayı etkisi altına almış ve büyük buhran olarak adlandırılmıştır.

Tüm dünyayı derinden etkileyen bu kriz Türkiye'de de kendisini göstermekten geri durmamış ve 1929 Ekim, Kasım aylarında Türk lirası değer kaybetmeye başlamıştır. Türk basınına da yansıyan bu süreç birçok gazete tarafından ithalat fazlalığıyla ilişkilendirilmiş, dolayısıyla ilk etapta krizden söz edilmemiştir. Türk lirasının giderek değerini kaybetmesi ise birtakım önlemleri zorunlu kılmış ve hükümet bu bağlamda bazı önlemlere başvurmuştur. Türk lirasının değerinin korunmasına yönelik bir kanun çıkarılmış, tasarruf ve yerli malı teşviki yapılmıştır. Yerli malı teşviki bütün ülke geneline yayılmış ve gazeteler bu süreçte yerli üretim yapan fabrikalara da yayınlarında yer vermişlerdir. Sonuç itibarıyla alınan önlemler borsadaki dalgalanmanın önüne geçmeyi başarmış, ancak ülke içerisindeki pahalılıkla kendisini hissettiren kriz bitmemiştir.

1930 yılına gelindiğinde dünya genelinde etkili olan krizin Türkiye'yi de etkilediğine dair haberler yayımlanmaya başlanmış ve yabancı uzmanlar getirilerek incelemeler yapılmıştır. Özellikle tarımın geliştirilmesi yönünde adımların atılmasını ön gören bu uzmanlar, Türkiye'nin tasarruf hamlelerinin de bir süre zarfı için önemli adımlar olduğunu vurgulamışlardır. 1930 sonlarına doğru yine tasarruf ve yerli malı haftası dâhilinde teşvikler devam etmiş ve mali krizin birlik içerisinde atlatılacağı ifade edilmiştir. Aynı zamanda bir Devlet Bankası ihtiyacı da daima gündemde tutulmuş ve bu anlamda yapılan çalışmalar ileride sonuç vermiştir.

Netice itibarıyla dünyada yaşanan büyük buhran Türkiye'yi de etkisi altına almış fakat diğer dünya devletleri düşünülünce onlara nazaran bu etkinin çok şiddetli olmadığı görülmüştür. Buna karşın henüz iktisâdî haritasını yeni çizen bir devlet için bu kriz oldukça zorlu bir dönemeç olmuştur. Diğer taraftan bu krizle birlikte iktisâdî politikasındaki eksikleri de gören Türkiye için yeni bir süreç başlamış ve 1930'larla birlikte planlı ekonomiye geçilmiştir. Elbette krizin etkilerini atmak uzun sürmüştü fakat tarımda ve sanayide yapılan

girişimlerle birlikte Türkiye, kendi iktisâdî yolunu yine kendi şartlarına göre belirleyerek geliştirmiş ve uzunca bir süre bu ilerleyişi sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

Gazeteler

- İkdam*, 29 Kasım 1929, s. 1.
Milliyet, 2 Ekim 1930, s. 2.
Milliyet, 9 Aralık 1929, s. 2.
Cumhuriyet, 20 Aralık 1929, s. 1.
Milliyet, 26 Mayıs 1930, s. 1-5.
Milliyet, 8 Aralık 1929, s. 3.
Cumhuriyet, 21 Ekim 1929, s. 2.
Cumhuriyet, 22 Ekim 1929, s. 1-2.
Son Saat, 23 Ekim 1929, s. 1-2.
Son Saat, 27 Kasım 1929, s. 1.
Vakit, 28 Kasım 1929, s. 3.
Cumhuriyet, 6 Aralık 1929, s. 1-2.
Cumhuriyet, 9 Aralık 1929, s. 1.
Vakit, 6 Haziran 1930, s. 4.
Cumhuriyet, 9 Aralık 1929.
Son Posta, 21 Ekim 1930, s. 3.
Son Posta, 20 Kasım 1930, s. 3.
Yarın, 4 Nisan 1930, s. 1-2.
Cumhuriyet, 20 Kasım 1929, s. 4.
Milliyet, 22 Şubat 1930, s.1.
İkdam, 25 Kasım 1929, s. 1.
Cumhuriyet, 5 Aralık 1929, s. 1-3.
Cumhuriyet, 6 Kasım 1929, s. 1.
Cumhuriyet, 4 Aralık 1929, s. 1-2.
Cumhuriyet, 13 Aralık 1929, s. 1.
Cumhuriyet, 25 Aralık 1929, s. 1-4.
Cumhuriyet, 12 Aralık 1930, s. 1.

Tetkik Eserler

Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 22. Basım, İstanbul, 2017.

Aktan, Coşkun Can ve Şen, Hüseyin, Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri, *Yeni Türkiye Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, Cilt: 2, Sayı: 42, ss. 1225-1230.

Alpay, Yalın ve Alkin, Emre, *Olaylarla Türkiye Ekonomisi*, Hümanist Kitap Yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2020.

Aysal, Necdet, “Atatürk Dönemi Türk Devrimi”, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Ed. Temuçin Faik Ertan), Siyasal Kitabevi, 7. Baskı, Ankara, 2019, ss. 179-205.

Bulut, Mehmet, “1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye’de Devletçiliğe Geçiş”, *Bilig Dergisi*, Sayı: 26, Ankara, 2003, ss. 77-101.

Duman, Erhan, *Krizlerin Anatomisi: 1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizi’nin Karşılaştırılması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman, 2011.

Erbay, Recep ve Hemen, Berfin, “1929 Ekonomik Buhranı’nın Türk Ekonomisi’ne Etkileri ve Buhran Döneminde Keynesyen Yaklaşım”, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3, Tekirdağ, 2019, ss. 124-130.

Eroğlu, Nadir, “Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938)”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 2, İstanbul, 2007, ss. 63-73.

Ezer, Feyzullah, “1929 Dünya Ekonomik Krizi’nin Türkiye’ye Etkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1, Elâzığ, 2010, ss. 427-442.

Hafizoğulları, Zeki, “İzmir-İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 46, Ankara, 2000, ss. 289-311.

Işık, Nihat ve Duman, Erhan, “1929 Ekonomik Buhranı ve 2008 Küresel Krizi’nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 1, Çankırı, 2012, ss. 73-101.

Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 11. Baskı, İstanbul, 2020.

Özçelik, Özer ve Tuncer, Güner, “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, Afyon 2007, ss. 253-266.

Turan, Zübeyir, Dünyadaki ve Türkiye’deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, ss. 56-80.

Tünay, Muharrem, “Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ankara, 1985, ss. 245-256.

Yardımcı, Mehmet Emin vd., “1929 Dünya Ekonomik Krizinin Sebepleri ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dünden Bugüne Ekonomi Yazıları*, (Ed. Selçuk Koç, Sema Yılmaz Genç ve Kerem Çolak), Umuttepe Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, ss. 242-268.

**Burak Nazif Sarıcı, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan,*
Kronik Kitap, İstanbul 2022, 269 s. ISBN: 978-625-8431-69-8***

**Burak Nazif Sarıcı, *Seljuk Sultan Kilic Arslan I, Who Stopped the
Crusaders, Kronik Kitap, İstanbul 2022, 269 p. ISBN: 978-625-8431-69-8***

Kerim Köksal KAYA**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 12/12/2022 Düzeltme/Revised: 24/12/2022 Kabul/Accepted: 24/12/2022

Kitap İncelemesi / Book Review

Atf / Cite as: Kaya, K. K. (2022). Burak Nazif Sarıcı, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, 269 s. ISBN: 978-625-8431-69-8. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 212-218.
<https://doi.org/10.52735/bellek.1217222>

ÖZ

Sultan I. Kılıç Arslan liderlik ve komutanlık vasıflarına haiz ve hayatı zorlu mücadelelerle geçmiş olan en önemli Türk hükümdarlarından birisidir. Zira Kılıç Arslan'ın yürüttüğü siyaset çok boyutluydu. Nitekim o, Batı siyasetini Bizans ve Haçlılar ekseninde, Doğu siyasetini Büyük Selçuklular ve Dânişmendliler ekseninde şekillendirmiştir. Yani henüz Türkiye Selçukluları büyüme aşamasında bir devlet iken bile Sultan Kılıç Arslan Doğu'dan Batıya geniş bir alanda güçlü bir hükümdar olmak adına önemli faaliyetler gerçekleştirmiştir. Sultan Kılıç Arslan Doğu ve Batı kaynaklarında her zaman kahramanlığı ve cesaretiyle zikredilmiştir. Öyle ki kendisinin düşmanı veya rakibi olan devletlerin kaynaklarında bile övgüye nail olmuştur. İncelemeye konu olan ve Kılıç Arslan hakkında yapılan bu çalışmada yazar, mezkûr hükümdarın hayatını ve faaliyetlerini akıcı bir dille kaleme almış ve bu alana önemli bir katkı yapmıştır. Yüksek lisans tezini de Kılıç Arslan dönemi hakkında hazırlayan yazar 6 bölümden müteşekkil olan eserinde Kılıç Arslan'ın Haçlılarla, Bizans İmparatorluğu'yla, Büyük Selçuklularla, Danişmendlilerle ve Anadolu'daki diğer komşularıyla olan ilişkileri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Eser, alana yaptığı katkı ve yazarın üslubu sayesinde tarihî bir karakter hakkında hazırlanan biyografik çalışmalar arasında dikkate değer bir yer edinmeye aday görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, Haçlılar, Danişmendliler, Bizans, Kılıç Arslan

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, kerimkoksalkaya@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2484-9933.

ABSTRACT

Sultan I. Kılıç Arslan is one of the most important Turkish rulers who have leadership and commanding qualities and whose life has passed with difficult struggles. Because the policy carried out by Kılıç Arslan was multidimensional. As a matter of fact, he shaped the Western policy on the axis of Byzantium and the Crusaders, and the Eastern politics on the axis of the Seljuks and Danishmends. Sultan Kılıç Arslan has always been mentioned with his heroism and courage in Eastern and Western sources. So much so that he was praised even in the sources of the states that were his enemies or rivals.

In this book review, it is aimed to evaluate the importance of the related book and its contribution to the science of history. The book is the most comprehensive study about Sultan I. Kılıç Arslan in Turkey. One of the remarkable aspects of the book study is the author's on-the-spot determinations and evaluations.

The book consists of 6 chapters, excluding the introduction and conclusion. The first part of the book is about the history of the Turkish Seljuks before Sultan Kılıç Arslan's accession to the throne. The second part of the book involves the activities of Kılıç Arslan's ascension to the Turkish Seljuk throne. The third part of the book focuses on Kılıç Arslan's relations with Çaka Bey and the Byzantine Empire. The fourth and fifth chapters of the book are about the Crusades. Accordingly, the First Crusade in the fourth chapter and the Crusades of 1101 in the fifth chapter are discussed. The fourth and fifth chapters of the book are about the Crusades. Accordingly, in the fourth chapter, the First Crusade and in the fifth chapter, the Crusades of 1101 were examined and the activities of Sultan Kılıç Arslan in these wars were evaluated. In the sixth chapter of the book, the Eastern politics of Kılıç Arslan, his death and his personality are discussed.

While this book is being reviewed, the book has been read from a critical point of view and it has been compared with the book by Işın Demirkent on the same subject from time to time. As a result, this book, consisting of 269 pages, made an important contribution to the related field. This work, which is also easy to read thanks to the author's fluent language, can be an example and model for future studies about Kılıç Arslan.

Keywords: Turkish Seljuks, Crusaders, Danishmends, Byzantine, Kılıç Arslan

Burak Nazif Sarıcı tarafından kaleme alınan “Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan” Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan hakkında şu ana kadar yapılan çalışmalar arasında en mufassalıdır. Bunun dışında Işın Demirkent’in de Kılıç Arslan hakkında biyografi çalışması bulunmaktadır. İki eser mukayese edildiğinde Burak Nazif Sarıcı’nın eseri ile Işın Demirkent’in eseri plan bakımından birbirine benzemekle birlikte Işın Demirkent’in eseri daha çok giriş mahiyetindedir. Burak Nazif Sarıcı konuyu etraflıca ele almıştır. Ayrıca iki eser arasındaki en önemli farklardan biri de tartışmalar ve değerlendirmelerle ilgilidir. Nitekim Işın Demirkent eserinde sadece kronolojiye ve siyasî akışa göre olayları aktarmakta; Burak Nazif Sarıcı ise kronoloji ve siyasî akışı vermekle birlikte bazı konularda yerinde tespitler ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bu bakımdan incelenen eserin analitik olarak ele alınması kıymetini büyük ölçüde arttırmaktadır.

Yazarın dili oldukça akıcı ve anlaşılır olmakla birlikte eserde en azından biz hiçbir yazım yanlışına tesadüf edemedik ki bu durum takdire şayandır. Eserin giriş ve sonuçtan başka 6 bölümü mevcuttur. Ayrıca eserin sonunda birtakım fotoğraflarla Kılıç Arslan’ın hayatının geçtiği bazı mekânların gösterilmesi konunun anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

Eserin giriş ve 1. bölümleri, asıl mevzu olan Sultan I. Kılıç Arslan anlatısına zemin hazırlayıcı bölümler olarak görünmektedir. Girişte Büyük Selçukluların ilk zamanları, Anadolu’ya gelmeleri ve burada Kutalmışoğlu Süleyman Şah’ın siyasî faaliyetleri kısaca izah edilerek bir hazırlık yapılmıştır. “Belirsizlik” adını taşıyan 1. Bölümde ise Süleyman Şah’ın saltanat naibi olan Ebu’l-Kasım’ın Bizans ve Büyük Selçuklularla ilişkileri ele alınmış ve bölümün sonunda Ebu’l-Kasım’ın kardeşi Ebu’l-Gazi’nin kimliği hususunda değerlendirmeler yapılmıştır. Bölümde İznik’in hem Bizans hem de Selçuklular açısından önemi vurgulanmıştır. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah’ın farklı zamanlarda iki büyük emîrini (Emîr Porsuk ve Emîr Bozan) İznik üzerine sefere yollaması; Bizans İmparatoru Aleksios’un Ebu’l-Kasım’ı

yanına çekmeye ve onunla birtakım diplomatik görüşmeler yapma faaliyetleri İznik'in önemiyle alakalı olaylardır.

Eserin 2. Bölümü "İlk Yıllar" adını taşımaktadır. Bölüme Kılıç Arslan'ın hayatıyla ilgili en müphem konulara değinilerek giriş yapılmıştır. Sultan Kılıç Arslan'ın yaşı, annesi, doğum tarihi gibi kaynakların sessiz kaldığı konularda yazar bazı yorumlarda bulunmuştur. Bundan başka, bölümde Kılıç Arslan'ın Anadolu'ya gelişi hakkındaki görüşler ele alınmıştır. Bu hususta 3 görüş mevcuttur. Bunlar Kılıç Arslan'ın kardeşiyle birlikte Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden sonra Anadolu'ya kaçtıkları, Sultan Melikşah'ın izniyle Anadolu'ya geldikleri ve nihayet Melikşah'ın oğlu Berkayaruk tarafından serbest bırakılmaları neticesinde Kılıç Arslan ve kardeşinin Anadolu'ya gelmesi şeklindedir. Yazar bu görüşler içinden ilk görüşe yani Melikşah'ın ölümünden sonra Anadolu'ya kaçma rivayetini daha makul görmektedir. Ancak 3. Görüşe de ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini de ifade etmektedir. Bölümün ilerleyen safhalarında yazar asıl konuya bir ara vererek Türkmenler hakkında kısa bir izahat yapma gereği duymuştur. Bu hareketi gerçekten yerinde olmuştur. Zira Türkmenler Kılıç Arslan'ın Anadolu'daki hayatında ve faaliyetlerinde en büyük destekçi gruplarından olmuşlardır. Türkmenlerin Türkiye Selçukluları içindeki rollerinden kısaca bahsedildikten sonra Kılıç Arslan'ın tahta çıkış tarihi meselesi üzerinde durulmuştur. Burada yazar bazı gerekçelerle Kılıç Arslan'ın tahta çıkış tarihini 1093 olarak kabul etmiştir. Kılıç Arslan'ın hükümdâr olduktan sonra ilk faaliyetlerinden de bahsedilmiştir. Nitekim burada çoğunlukla yapılan ilk atamalar ve ilk diplomatik girişimlere değinilmiştir. Yazarın bölümde tartıştığı son husus ise Kılıç Arslan'ın Türkiye Selçukluları siyasî hayatındaki temel rolüyle ilgilidir. Buna göre Mehmet Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, David Nicolle, Jean-Paul Roux gibi araştırmacılar, Kılıç Arslan'ı Türkiye Selçuklu Devleti'nin yeniden kurucusu olarak addetmişlerdir. Ancak yazar buna karşı çıkarak Kılıç Arslan devrinin kuruluşun ziyade bir "toparlanma ve güçlenme süreci" olduğunu tutarlı gerekçelerle ileri sürmüştür. Nitekim yazar, bir şeyin yeniden kurulabilmesi için bir öncekinin yıkılmış olması gerektiğini belirtmiş ve Süleyman Şah'ın ölümü ve devamındaki hadiselerin devleti yıkıp yıkmadığını sorgulamıştır.

3. Bölüm "Batı Anadolu'da Güç ve Çıkar Çatışmaları Kılıç Arslan, Çaka Bey, Aleksios Komnenos" adını taşımakta olup yazar kendi deyişiyle "entrikalarla ve çeşitli siyasî hilelerle örülü ilişkileri anlamlandırmak ve Kılıç Arslan'ın hem Bizans'la hem de Çaka Bey'le olan münasebetlerini temellendirebilmek için genel bir tablonun" teşekkülüyle başlamaktadır. Bizans İmparatorluğu'nun bu dönemde Normanlar, Peçenekler ve nitekim Çaka Bey ile uğraştığı görülmektedir. Gerçekten de İmparator Aleksios etrafındaki bu rakipleriyle mücadelesinde zekice diplomatik hamlelerde bulunmuş ve bunun müspet neticelerini elde etmişti.

Yazar bölümde Çaka Bey hakkında kıymetli malumat vermektedir. Her ne kadar onun hakkında bilgi veren kaynakların sayısı az olsa da hayatındaki dönüm noktalarını bazı tespitlerle görmek mümkündür. Çaka Bey'in hayatındaki ilk dönüm noktalarından biri Bizans komutanı Alexander Kabalika'ya esir düşmesidir. Zira Bizans esiri olarak Çaka Bey yıllarca Bizans'ı tanıma fırsatı elde etmiş, dillerini ve donanma hakkında pek çok malumat öğrenmiş; sonuçta Bizans'ın iç dünyasını tanıma fırsatını yakalamıştır. Çaka Bey'in hayatındaki dönüm noktalarından bir diğeri ise Bizans tahtına Aleksios Komnenos'un oturması olmuştur. Zira Çaka Bey bu kişiyle bir türlü anlaşmamış ve Bizans sarayındaki itibarını kaybetmeye başlamıştır. Bu durum Çaka Bey'in Bizans sarayından kaçması için bir sebep olacaktır. Bu kaçıştan sonra Çaka Bey oluşturduğu donanma ile Bizans adalarına seferlere başlamış ve İmparator Aleksios için büyük bir tehlike arz ettiğini fiilî olarak göstermiştir.

Yazarın bölümde üzerinde durduğu başka bir husus da Kılıç Arslan'ın yüksek komutanlarından ve İlhan olarak anılan kişinin kimliği ve bu kişinin faaliyetleridir. Yazara göre Kılıç Arslan'ın İznik'e naip olarak atadığı Emîr Muhammed ile İlhan adlı/unvanlı kişinin aynı

sanılması kafa karışıklığı oluşturmakta olup bu iki şahsın büyük ihtimalle farklı kişilerdir. Bölümün devamında İlhan'ın güney Marmara sahilleri boyunca yaptığı seferler ele alınmaktadır. Yazar bölümün devamında Çaka Bey'in damadı Kılıç Arslan tarafından bertaraf edilme süreci üzerinde durmuştur. Bu olayla ilgili olmak üzere İmparator Aleksios, Çaka Bey hakkında iftiralar olarak addedilebilecek bir mektubu Kılıç Arslan'a gönderir ve onu aldatmayı başarır. Bu hususta gerçekten de aldanmış olan Kılıç Arslan kayınbabası Çaka Bey'i bir hileyle katletmiştir. Ancak görülmüştür ki Çaka Bey'in katliyle bölgedeki Türk birliği dağılmış ve Bizans kaybettiği toprakları tekrar ele geçirmiştir. Bölümün sonunda Bizans'la Türkiye Selçuklular arasında yapılan barış antlaşması hakkında değerlendirmeler görmek mümkündür. Neticede yazar Bizans ile Kılıç Arslan'ın saltanatının başlarında savaşla başlayan ilişkilerin Çaka Bey'in ortadan kaldırılma sürecinde ittifaka dönüştüğünü; Haçlı seferleriyle birlikte ise karmaşık bir hâl aldığını ifade ederek bölümü sonlandırmıştır.

“Yeni Bir Düşman Birinci Haçlı Seferi” adlı 4. Bölüm Sultan Kılıç Arslan'ın hayatında muhtemelen onu en çok yıpratmış olan Birinci Haçlı Seferine ayrılmıştır. Yazar bölüme Haçlı seferlerinin nedenleri ve alt yapısı üzerinde durarak giriş yapmıştır. Bunu ele alırken üç temel neden göstermiştir. Bunlar Avrupa'nın siyasî ve sosyo-ekonomik şartları, Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zor durum ve Türklerin ilerleyişidir. İşte bu nedenlere bağlı olarak Haçlı seferleri için yapılan propagandalar ve bunda Haçlı seferlerinin ikonik adı Pierre l'Ermite'in rolü üzerinde durulmuştur. Ardından Halkın Haçlı Seferi olarak da bilinen düzensiz Haçlı birliklerinin Avrupa'dan Bizans topraklarına girişi ve oradan Anadolu serüvenleri ele alınmıştır. Disiplinsiz ve düzensiz bir şekilde hareket eden bu grup Konstantinopolis surları dışına yerleşene dek yağma faaliyetlerinde elde ettiği yerel başarılarla güvenerek daha da saldırganlaşmışlardı. Nihayet İznik'e yakın bir konumda bulunan Kibotos'a yerleştirilen bu düzensiz grubun Türk topraklarına da saldırılarda bulunması neticesinde Türkiye Selçuklu ordusu harekete geçmiş ve bu Haçlı grubuna ağır bir darbe vurmuşlardır.

Bölümde Kılıç Arslan'ın doğu politikası hakkında da bilgiler verilmiş ve bununla ilgili olarak Kılıç Arslan'ın Malatya harekâtından da bahsedilmiştir. Nitekim yazarın belirttiği şekilde Kılıç Arslan'ın hayatında en fazla üzerine düştüğü hususlardan biri de Malatya'ya hâkim olmaktı. Zira Malatya Kılıç Arslan için doğuya açılan kapı ve doğu seferleri için planladığı bir askerî üs konumundaydı.

Bölümün devamında yazar tekrar Birinci Haçlı Seferi mevzusuna dönüş yapmış ve asıl Haçlı ordularının Konstantinopolis'e gelişlerine kısaca değinmiş ve ardından Haçlıların İznik kuşatması konusu üzerinde durmuştur. Bu kuşatma neticesinde İznik Türkiye Selçuklularının başkenti olmaktan çıkmış ve asıl kazançlı çıkan ise İmparator Aleksios olmuştur. Zira kuşatma boyunca hem Haçlılar hem Türkler büyük zayıyata uğramış; sonuçta Haçlılar bir zafer elde etmiş; ancak bu zaferin sonunda İmparator Aleksios tarafından İznik'in yağmalanmasına bile müsaade edilmemiş ve ayrıca şehir imparatora teslim edilmiştir. Haçlılarla Eskişehir ve ardından Ereğli civarlarında yapılan savaşlar; ayrıca Danimarka Prensi Svend'in daha sonradan Anadolu'ya hareketi neticesinde Türkiye Selçuklu ordusuyla savaşmasından bahsedilmiştir. Neticede yazar, Türklerin art arda yaptığı zorlu savaşlara rağmen mücadeleden vazgeçmediklerini ve bunun Haçlı Seferleri bağlamında nadir örneklerden biri olduğuna vurgu yapmıştır.

Bölümde üzerinde durulan başka bir konu Türkmenler ile Bizans arasındaki ilişkilerdir. Birinci Haçlı Seferi'yle Bizans'ın Anadolu'nun batı bölgelerinde hâkimiyet elde etme umudu yeşermişti. Buna rağmen bölgedeki Türk varlığı Bizans için bir tehdit ve tehlike arz ediyordu. İşte mezkûr İmparator, Türklerin denizle bağını kesmek için faaliyetlere girişmiş ve İzmir'i de ele geçirmiştir. Bundan sonra İznik ve İzmir gibi önemli iki liman kentinin kaybı Türkmenlerin Anadolu'nun içlerine doğru çekilmelerine neden olmuştur. Yazar bu konuyla ilgili yaşanan olaylara da değinmiştir.

Bohemund'un Draç'ı kuşatması üzerine İmparator Aleksios Komnenos'un Kılıç Arslan'dan yardım istemesi bölümün dikkate değer başka bir konusudur. Zira Haçlı seferlerinin başlamasına ön ayak olanlardan birisi İmparator Aleksios idi ve Türklere karşı yardım talebinde bulunmuştu. Ancak zamanla işler değişmiş ve bu sefer Haçlı Bohemund'a karşı Türklerin yardımına muhtaç olmuştu. Kılıç Arslan da bu yardıma olumlu yanıt vermişti.

Bölümün son konusu Birinci Haçlı Seferi'nin genel sonuçlarıyla ilgilidir. Bu seferin sonucunun bedelini en ağır ödeyen kişi Kılıç Arslan olmuş görünmektedir. Zira o, hem Haçlıları karşılayan ve tartan ilk Türk hükümdarıydı; hem de siyasî, ekonomik, demografik ve diğer pek çok açıdan ağır kayıplara uğramıştı.

5. Bölümde İslam kaynaklarının çoğunlukla sessiz kaldığı ancak yazarın önemini vurguladığı 1101 Yılı Haçlı seferlerine ve ayrıca Kılıç Arslan-Dânişmend Gazi rekabeti bağlamında gelişen olaylara değinilmiştir. Yazar 1101 Yılı Haçlı seferlerini karşılaştırmalı metotla sağlam temellere dayanan ilmî değerlendirmelerle ele almıştır. Öncelikle bu seferlerin nedenlerine değinilmiştir. 1101 Yılı Haçlı seferleri Birinci Haçlı Seferi sonucunda Urfa, Antakya, Kudüs ve çevrelerine yerleşen Haçlıların Türk-İslam dünyasının baskısına karşı Batıdan destek istemesiyle başlatılan seferlerdir. Bu seferlerde 3 ayrı Haçlı ordusu 1101 yılı içindeki farklı zaman dilimlerinde İstanbul'dan Anadolu'ya geçmişti. Bu üç ordunun ilki İtalya'daki Lombardlar, Almanlar ve Fransızlardan oluşmaktaydı. Bu ordu içinde en iddialı olan birlik Lombardların birliği gibi görünmektedir. Zira bu ordu hem Türkler elinde olan Bohemund'u kurtarmak ve hem de önce Horasan'ı sonra da Bağdad'ı ele geçirmeyi hedeflemişti. İkinci ordu Nevers Kontu II. Guillaume'nin kumandasında Fransız ordusuydu. Son ordu ise Aquitania Dükü IX. Guillaume'nin kumandasındaki Fransız ordusuydu.

Bu sefer Birinci Haçlı Seferindeki bazı stratejik hatalardan dersler çıkarmış olan Kılıç Arslan'ı daha ihtiyatlı görmek mümkündür. Hatta öyle ki –muhtemelen- Dânişmend Gazi'nin öncülüğünde dönemin önemli komutanlarıyla bir ittifak oluşturulduğu ve Kılıç Arslan'ın da bu ittifakta önemli roller oynadığı dikkat çekmektedir. Nitekim Türk ittifakı 1101 Yılı ordularının ilkinin Merzifon civarında, ikincisini Konya civarında ve sonuncusunu da Konya Ereğlisi civarında imha ettiler. Yazarın belirttiği üzere bu savaşlarda “olası Haçlı galibiyeti Türklerin Anadolu'daki iskânına büyük bir darbe indirme potansiyeli taşıyordu.” Ayrıca bu zaferle hem Anadolu Türklüğü muhafaza edilmiş ve hem de İslam dünyası son derece önemli bir tehdidi bertaraf etmişti. Nitekim yine yazara göre bu zaferler “Malazgirt Zaferi'nde elde edilen kazanımların sürdürülebilmesini temin ediyordu.”

5. Bölümün geri kalan kısmı Kılıç Arslan ve Dânişmend Gazi rekabetiyle ilgili hususları kapsamaktadır. Bu rekabetin temeli Malatya'ya hâkim olma mevzusuna dayanmaktadır. Yukarıdaki zikredilen ittifaktan sonra Dânişmend Gazi'nin bazı vaatlerini yerine getirmediği görülmektedir. Ayrıca Malatya'nın da Dânişmend Gazi tarafından ele geçirilmesi Kılıç Arslan'ın tepkisine neden olmuştu. Nitekim Haçlıların himayesindeki Antakya'ya bir sefer planlayan Kılıç Arslan, ordusuyla Maraş'a geldikten sonra sefer istikametini Dânişmendli topraklarına yönlendirmiş ve Dânişmend Gazi'ye karşı zafer elde etmiştir. Yazar bölümün sonunda Malatya'nın Türkiye Selçuklularının hâkimiyetine giriş tarihi konusundaki tartışmalara dâhil olmuş ve birtakım değerlendirmeler neticesinde Kılıç Arslan'ın 1104 Yılında Malatya'yı fethettiği sonucuna ulaşmıştır.

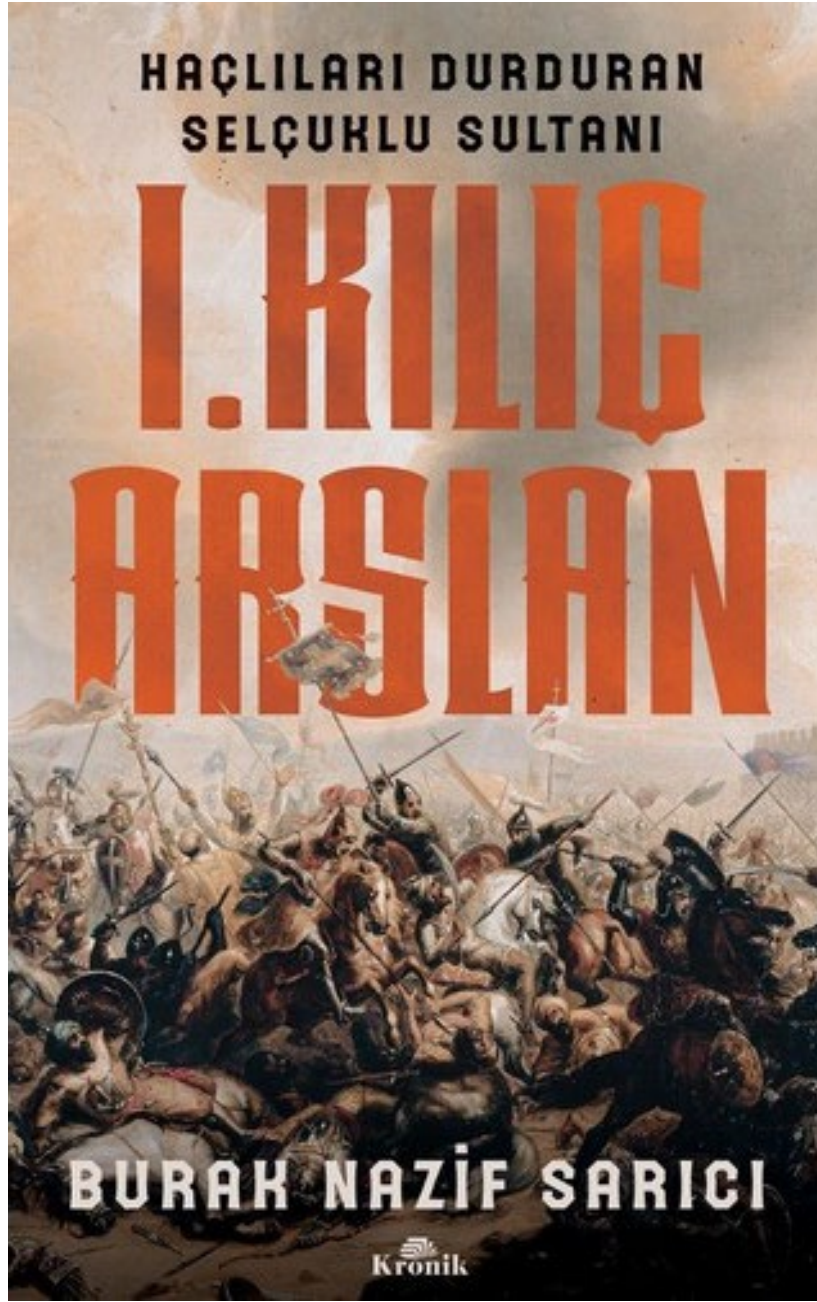
Eserin son bölümü olan 6. Bölüm “Yükseliş ve Düşüş: I. Kılıç Arslan'ın Doğudaki Durumu” adını taşımakta olup Sultan Kılıç Arslan'ın doğu politikası üzerinde yoğunlaşmıştır. Kılıç Arslan'ın Haçlılara karşı Müslümanlar tarafından kurtarıcı olarak görülmesi Meyyâfârikîn, Harran, Musul gibi yerlerden davetler almasına ve onun hâkimiyetine girmek istenmesine vesile olmuştu. Nitekim Harran'ın Kılıç Arslan'a teslim olmasından sonra Kılıç Arslan, Suriye ve Irak'taki Müslüman emîrlere için de bir tehdit oluşturmaya başlamıştı.

Yazarın bu arada Büyük Selçuklu Devleti içindeki taht mücadeleleri ve iç meseleleri hakkında birtakım malumatlar vererek bunu asıl konu olan ve Kılıç Arslan'ın sonunu getiren Musul meselesine bağladığı görülmektedir. Bu hususta Büyük Selçuklu emîrlerinden Çavlı adı konunun kilit ismi durumundadır. Nitekim Çavlı'nın hedeflerinden biri Musul'u ele geçirmektir. Ancak Musul halkının Sultan Kılıç Arslan'ı istemesi ve bunun için davette bulunması bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Zira bu daveti kabulle Kılıç Arslan hem Selçuklu coğrafyasının önemli merkezlerinden birine hâkim olacak hem de Irak bölgesinin yollarını kendine açacaktı. Nitekim 1107 Yılı'nın mart ayında Kılıç Arslan Musul'a girmiş ve şehri teslim almıştı. Yazar, Sultan Kılıç Arslan'ın Musul'daki faaliyetleri hakkında da bazı kısa bilgiler vermiştir. Öncelikle birtakım tayinlerde bulunmuş ve şehirde asayiş ortamı sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak bu faaliyetler arasında yazarın belirttiği üzere hutbenin değiştirilmesi en önemli olan faaliyetti. Zira burada Sultan Kılıç Arslan, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar adına okunan hutbeyi kendi adına çevirtmiş ve bu şekilde Büyük Selçuklulara meydan okumuştur.

Eserin bundan sonraki kısmında Kılıç Arslan ile Çavlı arasında vuku bulan savaşa ve bu eksende yapılan stratejik hatalara, Kılıç Arslan'ın ölümüne, mezar yeri hakkındaki görüşlere ve kişiliğine yer verilmiştir. Yazarın oldukça acı bir dille ele aldığı Çavlı ile yapılan savaşta mağlup olan Kılıç Arslan bunun bedelini canıyla ödemişti. Kılıç Arslan'dan sonraki durum hakkında da bilgiler verilmiştir. Kılıç Arslan'ın oğlu Şahinşah, Sultan Muhammed Tapar'ın yanına rehin olarak bırakılmış; eşi Ayşe ve oğlu Tuğrul ise Malatya'ya gönderilmiştir. Öteki oğul olan ve Konya'da bulunan Mesud ise tahta geçmiştir.

Sonuçta Burak Nazif Sarıcı'nın bu eseri alanındaki önemli bir eksikliği gidermiş olmakla birlikte bundan sonraki yapılacak çalışmalara yol gösterebilecek ve model olabilecek niteliktedir.

Ek. “Burak Nazif Sarıcı, *Haçlıları Durduran Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, 269 s. ISBN: 978-625-8431-69-8” künyeli kitabın kapak fotoğrafı.

Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle (Edl.), *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, 1. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, 400 s. ISBN: 9786057789211 *

Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle (Ed.), *Generous or Cruel: Debates on The Ottoman State and Social Structure*, First Edition, Phoenix Publishing Ankara 2021, 400 p. ISBN: 9786057789211

Berkay ÇETİN**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 30/11/2022 Düzeltme/Revised: 22/12/2022 Kabul/Accepted: 22/12/2022

Kitap İncelemesi / Book Review

Atf / Cite as: Çetin, B. (2022). Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle (Edl.), *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, 1. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, 400 s. ISBN: 9786057789211. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 219-226. <https://doi.org/10.52735/bellek.1212242>

ÖZ

Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları, Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle editörlüğünde, Phoenix Yayınevi tarafından 2021 yılının Eylül ayında yayın hayatına kazandırılmıştır. *Kerim ya da Zalim*, bilim ve düşün alanını 1960'lardaki kadar meşgul etmese de önemini hâlâ koruyan Osmanlı devlet ve toplum yapısı tartışmalarına eleştirel bir bakış sunmaktadır. Kitap, Çeğin ve Öğütle'nin takdimi dâhil olmak üzere toplamda 10 bölümden oluşmaktadır. Çalışma kapsamında genel mahiyetiyle, Marksist literatürün Osmanlı tarih yazını ve tartışmalarına etkisiyle birlikte Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ, Kemal Tahir, Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer, Şerif Mardin, Hikmet Kıvılcımlı, Mehmet Ali Aybar ve Behice Boran'ın görüşleri tartışmaya tabi tutulmaktadır. Kitap genel anlamda *kerim ya da ceberut/zalim* kavramlarının Osmanlı Devleti'ni açıklayamayacağını öne sürmektedir. Sosyal bilim alanında self refleksivitenin önemine dikkat çeken eser, bu anlamda, alan içerisinde yapılacak eleştirel çalışmaların da önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı Toplum Yapısı, Osmanlı Devlet Yapısı.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “*Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde*” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “*Etik Kurul İzni*” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Arş. Gör., KTO Karatay Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Sosyoloji Bölümü, berkay.cetin@karatay.edu.tr, berkaycetin@yahoo.com, **ORCID: 0000-0003-2759-7284**.

ABSTRACT

Generous or Cruel: Debates on The Ottoman State and Social Structure, edited by Güney Çeğin and Vefa Saygın Öğütle, was published by Phoenix Yayınevi in September 2021. *Generous or Cruel* offers a critical view of the debates on Ottoman state and its social structure. Although, today they do not densely occupy the intellectual and social scientific field as it did in the 1960s, such debates still have importance. The book consists of 10 chapters. The opinions of Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ, Kemal Tahir, Sencer Divitçioğlu, İdris Küçükömer, Şerif Mardin, Hikmet Kıvılcımlı, Mehmet Ali Aybar and Behice Boran are discussed in the book. The authors argue that the concepts of *generosity* or *cruelty* cannot explain the Ottoman Empire. The book, which draws attention to the importance of self-reflexivity in the field of social science, emphasizes the importance of critical studies.

Keywords: Ottoman Empire, Social Structure of the Ottoman Empire, State Structure of the Ottoman Empire.

Takdim bölümünde 1960'lı yıllardaki tartışmalara değinen Çeğin ve Öğütle, söz konusu dönemdeki yazarların politik konum alışları bilinmeden yapılacak çalışmaların ve yürütülecek tartışmaların sathi bir düzlemde kalacağını belirtmektedir.¹ Çeğin ve Öğütle'ye göre kitabın başlığında “ya da” ile bağlanan iki ifade de Osmanlı devlet ve toplum yapısıyla örtüşmemektedir; buna göre, kerim devlet yaklaşımı da ceberut/zalim devlet yaklaşımı da tözcü tanımlamalardır ancak bu tür tanımlamalar yine de sosyal bilimcilerin zihninde bir doxa olarak varlık göstermektedir.² İki isme göre böylesine tözcü bir tutumdan uzaklaşmanın yolu ise nettir: bizzat bu yaklaşımları sorgulamaya tabi tutmak.³ Söz konusu eser de bu sorgulamanın bir neticesi olarak vücut bulmuştur.

Takdimden sonraki ilk bölüm, Vefa Saygın Öğütle'nin “Marksist Tarihyazımının Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmalarına Bağlanma Biçimleri”⁴ adlı çalışmasına ayrılmıştır. Öğütle'nin bu bölümdeki temel amacı, Marksist tarih yazımında var olan düalitelerin Osmanlı'ya ilişkin tartışmalarda ne gibi kırılmalara yol açtığını irdelemektir; burada ise özellikle yapı/fail ve evrensellik/özgünlük düalitelerine odaklanılmaktadır.⁵ Bölüm içerisinde, söz konusu düalist tavır eleştirel bir irdelemeye tabi tutulduktan sonra Asya tipi üretim tarzı (ATÜT) tartışmalarına kerim devletten ziyade ceberut devlet kavramsallaştırması üzerinden odaklanılmaktadır.⁶ Öğütle'ye göre evrenselci bir tutuma sahip Sovyetik-aşamacı yaklaşım da ATÜT yaklaşımı da yapısalcı bir görünüm arz etmektedir.⁷ ATÜT kavramsallaştırması üzerinden de eleştirel bir okuma gerçekleştiren Öğütle, bu noktada eleştirilerini üç başlık etrafında toplamaktadır. İlk olarak, kavramsallaştırmanın zayıf bir tarihsel-empirik temele dayanması; ikinci olarak, Doğu'yu açıklamaktan ziyade Batılı toplumların biricikliğini çağrıştırması; üçüncü olarak ise homojen bir Doğu ve Doğulu imgesi üzerinden kavramın aslında bir tür oryantalizme göz kırpmasıdır.⁸ Öğütle'ye göre hem aşamalı devrim-feodalizm hem de sosyalist devrim-ATÜT'ün eskisi gibi tartışılmadığını ifade etmek mümkündür.⁹

¹ Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle, “Takdim”, *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 7.

² G. Çeğin ve V. S. Öğütle, “Takdim”, s. 8.

³ G. Çeğin ve V. S. Öğütle, “Takdim”, s. 10.

⁴ Vefa Saygın Öğütle, “Marksist Tarihyazımının Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmalarına Bağlanma Biçimleri”, *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 17-44.

⁵ V. S. Öğütle, “Marksist Tarihyazımının Osmanlı...”, s. 18.

⁶ V. S. Öğütle, “Marksist Tarihyazımının Osmanlı...”, s. 32.

⁷ V. S. Öğütle, “Marksist Tarihyazımının Osmanlı...”, s. 37.

⁸ V. S. Öğütle, “Marksist Tarihyazımının Osmanlı...”, s. 35-36.

⁹ V. S. Öğütle, “Marksist Tarihyazımının Osmanlı...”, s. 38.

Kitabın ikinci bölümünde Utku Aybudak'ın "Ömer Lütfi Barkan ve Mustafa Akdağ Işığında Klasik ve Modern Dönem Arası Osmanlı"¹⁰ adlı çalışması yer almaktadır. Aybudak, çalışmasında, klasik ve modern arasındaki dönemi, fiyat hareketleri¹¹, tımarın dönüşümü¹² ve Yeniçeri Ocağının dönüşümü¹³ başlıkları etrafında tartışmaya tabi tutmaktadır. Aybudak, Osmanlı'nın kapitalistleşmemek gibi bir probleminin olmadığını, bunun yanı sıra sermaye birikimini arttırmaya ve kâr marjı yüksek sektörleri bünyesinde barındırmaya yönelik bir probleminin olduğunu, böylelikle Osmanlı'daki kapitalistleşmenin yöneticilerden azade bir biçimde kendiliğinden gerçekleştiğini ifade etmektedir.¹⁴ Aybudak'ın üzerinde durduğu bir diğer husus, Osmanlı tarihine yönelik olarak bütüncül bir yaklaşımın eksikliğidir.¹⁵ Bu tür bir eksiklik ise yazara göre iki nedenden kaynaklanmaktadır: ilk olarak, sosyal bilimlerde gittikçe daha dar alanlarda uzmanlaşmaya yönelik bir tutum göze çarpmaktadır; ikinci olarak ise akademisyenlere getirilen yayın zorunlulukları, niteliği değil niceliği esas aldığı için, bütüncül bakış açısına sahip derinlikli çalışmalar akademi içerisinde gittikçe azalmaktadır.¹⁶

Derlemedeki üçüncü çalışma ise Mine Çaha Etil'in "Kemal Tahir'n Politik Metafizigi: 'Devletin Tedavülü', 'Devletlü Türk' ve 'Kerim Devlet'"¹⁷ başlığını taşımaktadır. Bölüm içerisinde Tahir'in en çok üzerinde durulan romanları *Devlet Ana* ve *Yorgun Savaşçı*'dır. Ayrıca Çaha Etil; *Esir Şehir Üçlemesi* ile *Batılama*, *Çöküntü*, *Osmanlılık-Bizans*, *Roman* ve *Sanat ve Edebiyat Notları*'nı da merkeze alarak bir tartışma yürütmektedir. Bu minvalde Kemal Tahir'in romanlarında daha ziyade bürokratik kadroların siyasal yaşamlarının işlendiğine, incelendiğine dikkat çekmektedir.¹⁸ Çaha Etil'e göre Kemal Tahir, ATÜT kavramından yola çıkarak Doğu ve Batı arasında kategorik bir ayrıma gitmektedir.¹⁹ Çalışma içerisinde, Tahir'in ATÜT'çülüğünün de "mücadeleci epik özler" barındırdığına vurgu yapılmaktadır.²⁰ Çaha Etil'in *Devlet Ana* üzerine incelemesinde ise özel olarak üzerinde odaklandığı husus, devlet mülkiyetidir.²¹ Kemal Tahir'in Batı'daki özel mülkiyetin aksine, Doğu'da mülkün koşulsuz şartsız sahibi olarak devleti görmesi, Çaha Etil'in Kemal Tahir'i ATÜT yaklaşımıyla birlikte okumasına neden olmaktadır.

Derlemede yer alan dördüncü çalışma, Damla Sarıkaya'nın kaleme aldığı "Türkiye Tarihsel Gelişimine Farklı Bir Bakış: Sencer Divitçioğlu ve ATÜT"²² başlığını taşımaktadır. Sarıkaya, Divitçioğlu'nun özellikle ATÜT hakkındaki görüşlerine geçmeden önce onun iktisadi sorunlar hakkındaki görüşlerini özetlemektedir.²³ Divitçioğlu'nun özellikle Osmanlı'nın 14. ve 15. yüzyıllarını merkeze alarak Asya tipi üretim tarzının Osmanlı toplumsal yapısına uygun olduğuna ilişkin yaklaşımına dikkat çeken Sarıkaya, Divitçioğlu'na göre Osmanlı'daki tımar

¹⁰ Utku Aybudak, "Ömer Lütfi Barkan ve Mustafa Akdağ Işığında Klasik ve Modern Dönem Arası Osmanlı", *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 45-89.

¹¹ U. Aybudak, "Ömer Lütfi Barkan...", s. 53-57.

¹² U. Aybudak, "Ömer Lütfi Barkan...", s. 57-61.

¹³ U. Aybudak, "Ömer Lütfi Barkan...", s. 61-64.

¹⁴ U. Aybudak, "Ömer Lütfi Barkan...", s. 65.

¹⁵ U. Aybudak, "Ömer Lütfi Barkan...", s. 83.

¹⁶ U. Aybudak, "Ömer Lütfi Barkan...", s. 83-84.

¹⁷ Mine Çaha Etil, "Kemal Tahir'in Politik Metafizigi: 'Devletin Tedavülü', 'Devletlü Türk' ve 'Kerim Devlet'", *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 91-136.

¹⁸ M. Çaha Etil, "Kemal Tahir'in Politik...", s. 91.

¹⁹ M. Çaha Etil, "Kemal Tahir'in Politik...", s. 91.

²⁰ M. Çaha Etil, "Kemal Tahir'in Politik...", s. 110.

²¹ M. Çaha Etil, "Kemal Tahir'in Politik...", s. 118.

²² Damla Sarıkaya, "Türkiye Tarihsel Gelişimine Farklı Bir Bakış: Sencer Divitçioğlu ve ATÜT", *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 137-52.

²³ D. Sarıkaya, "Türkiye Tarihsel..." s. 140.

sisteminin ve toprak rejiminin Batı feodalitesiyle uyumlu olmadığını, buna rağmen ATÜT'le benzerlik gösterdiğini vurgulamaktadır.²⁴ Divitçioğlu'na göre bu minvalde ATÜT özelliği gösteren ülkelerin sosyalist aşamaya geçişleri (Batı'nın aksine) ancak ve ancak üç farklı sistem üzerinden gerçekleşebilir: 1) Kapitalist sistem, 2) Kerim devlet, 3) Halk sosyalizmi.²⁵ Neticede Sarıkaya, ATÜT'ün öne sürdüğü Doğu ve Batı toplumlarının farklılık fikrine karşın, Osmanlı'da feodalizmin varlığı fikrine kendisinin daha yakın durduğunu ifade etmektedir.²⁶

Derlemede yer alan beşinci çalışma ise Mert Karbay'ın "Küçükömer ve Mardin'in Eserinde Bir Leitmotif Olarak Sivil Toplum"²⁷ adlı çalışmasıdır. Karbay, çalışmasında, ATÜT tartışmalarının gündem dışı kalması nedeniyle unutulmuş, dahası sivil toplum hakkındaki çalışmalarına rağmen bile hatırlanmayan İdris Küçükömer ile merkez-çevre yaklaşımıyla bir tür kanon oluşturan Şerif Mardin'i ele almaktadır.²⁸ Burada Küçükömer'i sivil toplum tartışmalarına götüren üç unsura dikkat çekilmektedir: bunlardan ilki kişisel motivasyonlar, diğer ikisi ise ortanın solu tartışmaları ile ATÜT'tür.²⁹ Karbay, özellikle Küçükömer'in *Düzenin Yabancılaşması* metninde ATÜT kavramını hiç kullanmadan ona uygun bir biçimde, *hegemonya paradoksu* ve *kapan* kavramları üzerinden bir analize giriştiğini ifade etmektedir.³⁰ Bu noktada Küçükömer'in tezinin basitçe "Türkiye'de sol, sağdır; sağ, soldur" şeklinde algılanmaması gerektiğini çünkü tezin statik bir yargı içermediğini belirtmektedir.³¹ Karbay, özellikle Mardin'in "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri" adlı çalışması üzerine derinlikli bir okuma gerçekleştirmekte ve neticede hiçbir politik konumun sözcülüğünü üstlenmeyen, onun yerine yapısal-işlevsel bir yaklaşımın tarihsel perspektifle birlikte vücut bulduğu bu çalışmanın, Türkiye nezdinde merkez ile çevre karşılaşmasının ne denli yıkıcı boyutlarının/sonuçlarının olabileceğini göstermesinin yanında, sivil toplumun var olmadığı tezi öne sürmesiyle de önemine dikkat çekmektedir.³²

Çalışma kapsamındaki diğer metin, Ahmet Özcan ve Güney Çeğin'e aittir. Özcan ve Çeğin, "Osmanlı Maddesinin Altında Yatan Ruha Dair: Hikmet Kıvılcımlı'daki Sosyo-Tarihsel Tahlillere Genel Bir Bakış" adlı çalışmalarında, ilk olarak Şerif Mardin'in Jön Türklerden başlayarak değindiği fikri zaaf hususuna atıfla, Mardin'in özellikle Türkiye'deki Marksistler için de geliştirmiş olduğu, Marksizmin ve Marksist kalıpların/şablonların doğrudan doğruya/mekanik bir biçimde Osmanlı tarihine uyarlanması sorununa değinmekte ve Hikmet Kıvılcımlı'nın bu noktada ayrık bir figür olarak varlık gösterdiğini vurgulamaktadır.³³ Özcan ve Çeğin, Türkiye tarihinde hem irticacılık hem de komünistlikten yargılanan tek figür olarak Kıvılcımlı'nın, özgün bir terminoloji ile birlikte Marksist olmayan düşünürlerden de faydalanarak özgün kavramlar ve önermeler dile getirdiğini ifade etmektedirler.³⁴

²⁴ D. Sarıkaya, "Türkiye Tarihsel..." s. 143-146.

²⁵ D. Sarıkaya, "Türkiye Tarihsel..." s. 149.

²⁶ D. Sarıkaya, "Türkiye Tarihsel..." s. 151.

²⁷ Mert Karbay, "Küçükömer ve Mardin'in Eserlerinde Bir Leitmotif Olarak Sivil Toplum", *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 153-90.

²⁸ M. Karbay, "Küçükömer ve Mardin'in Eserlerinde...", s. 153-155.

²⁹ M. Karbay, "Küçükömer ve Mardin'in Eserlerinde...", s. 156.

³⁰ M. Karbay, "Küçükömer ve Mardin'in Eserlerinde...", s. 163.

³¹ M. Karbay, "Küçükömer ve Mardin'in Eserlerinde...", s. 165-166.

³² M. Karbay, "Küçükömer ve Mardin'in Eserlerinde...", s. 177-78.

³³ Ahmet Özcan ve Güney Çeğin, "Osmanlı Maddesinin Altında Yatan Ruha Dair: Hikmet Kıvılcımlı'daki Sosyo-Tarihsel Tahlillere Genel Bir Bakış", *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 191-93.

³⁴ A. Özcan ve G. Çeğin, "Osmanlı Maddesinin Altında..." s. 194-95.

Derlemedeki diğer çalışma, Polat S. Alpman'ın kaleme aldığı "Aybar: Bir Türk Aydınının Devlet ve Toplum Karşısındaki Teorik ve Politik Konumlanışındaki Güzergâhlar"³⁵ başlığını taşımaktadır. Mehmet Ali Aybar'ı dönemi içerisindeki diğer sosyalist aydın ve siyasetçilerden ayrı bir konumda değerlendiren Alpman, onun *paşa takımı/bey takımı* tabirine değinerek Osmanlı'da var olan havas/avam ayrımına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, bey takımının, devleti elinde bulunduran sınıf olarak, ceberut bir sınıf olduğuna değinilmektedir.³⁶ Çalışma kapsamında, 1960'lı yılların ortalarından itibaren yürütülen tartışmalarda da etkin bir biçimde rol aldığı ifade edilen Aybar'ın, dönem içerisindeki en önemli katkısının bürokrasiyi bir sınıf olarak ele alması olduğu ifade edilmektedir.³⁷ Aybar'ın çağdaşlarınca benzerliğinden ziyade ayrık tutumuna ve özgünlük vurgusuna ise bölüm içerisinde sık sık atıf yapıldığı görülmektedir: "Ayrıca Marx ve Engels'in "kaleminden çıkan her satırı 'din buyrukları gibi' tartışmasız kabul" edilmemesi gerektiğini bütün siyasi mücadelesi boyunca savuna geldi."³⁸ gibi ifadelerle birlikte Aybar'ın tutumu belirginleştirilmektedir. Derleme içerisinde sayfa sayısı nezdinde en geniş yer teşkil eden bu bölümde, sadece Aybar'ı değil hem kuruluşundan itibaren TİP'nin tarihini hem de dönem içerisindeki tartışmalarda etkin konumda olan düşün insanların fikirlerini öğrenmek mümkündür. Bu minvalde, Alpman, Osmanlı tarihine ilişkin tartışmaları temel olarak üç grupta toplamaktadır: İlk olarak Osmanlı'yı kendine özgü bir toplumsal yapı çerçevesinde değerlendirenler; ikinci olarak ATÜT kavramı çerçevesinde değerlendirenler, üçüncü olarak ise Osmanlı toplum yapısını feodal olarak tanımlayanlar.³⁹ Bu minvalde Aybar'ın ATÜT kavramını doğrudan doğruya kullanmadığına dikkat çeken Alpman, söz konusu kavramın yine de Aybar'ın analizlerine görece uygun olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰

Derlemedeki sekizinci çalışma Çağdaş Sümer ve Özgür Balkılıç'ın kaleme aldıkları "Bir Müdahalenin Anlamı: Osmanlı Toplum Yapısı ve Geçiş Tartışmalarında Behice Boran Etkisi"⁴¹ adlı çalışmasıdır. Sümer ve Balkılıç'a göre Behice Boran'ın 1940'lı yıllardaki sosyolog kimliğiyle 1960'lı yıllardaki siyasetçi kimliğinin değişmeyen yanlarından biri, tek başına sosyal bilimlerin toplumsal değişimi sağlayamayacağı, bunun yanında bilim ve ideoloji arasında sağlıklı bir ilişkinin gerekliliğine ilişkin vurgusudur.⁴² Çalışmada, 1960'lı yıllarda aşamalı devrim stratejisini benimseyen isimlerin genel itibarıyla evrenselci bir konum olarak, sol popülist kanattaki isimlerin ise genel itibarıyla özgücü bir konum olarak ATÜT'ten faydalandıklarını belirtilmektedir.⁴³ Bu noktada Boran'ın hem özgücü hem de evrenselci görüşü savunanlara müdahalede bulunduğunu ifade eden yazarlar, Boran'ın 1960'lı yıllardaki tartışmalarının ana çizgilerini, kavramsal mahiyette 1940'lı yıllardan itibaren gözlemlemenin mümkün olduğunu belirtmektedirler.⁴⁴

³⁵ Polat S. Alpman, "Aybar: Bir Türk Aydınının Devlet ve Toplum Karşısındaki Teorik ve Politik Konumlanışındaki Güzergâhlar", *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğüt), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 219-305.

³⁶ Polat S. Alpman, "Aybar: Bir Türk...", s. 219-21.

³⁷ Polat S. Alpman, "Aybar: Bir Türk...", s. 221.

³⁸ Polat S. Alpman, "Aybar: Bir Türk...", s. 235.

³⁹ Polat S. Alpman, "Aybar: Bir Türk...", s. 285.

⁴⁰ Polat S. Alpman, "Aybar: Bir Türk...", s. 289.

⁴¹ Çağdaş Sümer ve Özgür Balkılıç, "Bir Müdahalenin Anlamı: Osmanlı Toplum Yapısı ve Geçiş Tartışmalarında Behice Boran Etkisi", *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğüt), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 307-363.

⁴² Ç. Sümer ve Ö. Balkılıç, "Bir Müdahalenin...", s. 313.

⁴³ Ç. Sümer ve Ö. Balkılıç, "Bir Müdahalenin...", s. 316.

⁴⁴ Ç. Sümer ve Ö. Balkılıç, "Bir Müdahalenin...", s. 326-327.

Derleme kapsamında yer alan son çalışma, Sinan Tankut Gülhan'ın "Kalkınmayı Okumak: Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm Sorununun Ana Hatları"⁴⁵ adlı çalışmasıdır. Gülhan, söz konusu çalışmasında ilk olarak 1960'lardaki tartışmaların izlerini, Doğan Avcıoğlu ve İdris Küçükömer'in metinlerinden yola çıkarak oldukça eleştirel ve derinlikli bir biçimde değerlendirmekte, sonrasında ise 1970'lerin sonu ve 1980'lerin başına ilişkin, özellikle Çağlar Keyder ve Korkut Boratav'ın çalışmaları bağlamında bir okuma gerçekleştirmektedir. Gülhan, Avcıoğlu'nun özellikle *Türkiye'nin Düzeni*'nde geri bırakılmışlık teması etrafında bir okuma gerçekleştirdiğini; bu kapsamda ATÜT'ü savunanlara yönelik Doğulu olmadığımızla ilişkin ve dahası Doğulu olmakla geri kalmaya mecbur kalmanın eş değer bir biçimde değerlendirilmeyeceğine ilişkin eleştirisi hatırlatılmaktadır.⁴⁶ Nitekim Avcıoğlu'na göre Osmanlı toplum yapısını feodalizm yahut ATÜT kavramları üzerinden açıklama girişimleri doğru değildir; onun yerine Avcıoğlu, prekapitalist düzen üzerinden bir tanımlamaya/tartışmaya girişmektedir.⁴⁷ Bölüm içerisinde Kemal Tahir'e de değinen Gülhan, tıpkı derleme kapsamında yer alan diğer çalışmalarda olduğu gibi burada da onun ATÜT fikrine yakın olduğunu ve dahası Tahir'in ATÜT'ü "doğrudan kalıpsal bir şema olarak" ele aldığını ifade etmektedir.⁴⁸

Sonuç olarak, *Kerim ya da Zalim* ile birlikte, Osmanlı toplum yapısı tartışmalarına ilişkin özgün ve eleştirel bir çalışma, literatüre kazandırılmış görünmektedir. Söz konusu derlemede yer alan isimlere ve metinlere ilişkin tartışmalar, yeni çalışmalara kapı aralayabilir. Derlemede (her ne kadar eser kendi içerisinde oldukça bütünlüklü bir yapı arz etse de) Baykan Sezer gibi isimlere yer verilmemesi bir eksiklik olarak dikkat çekebilir. Zira bilindiği üzere Sezer, "Osmanlılığa ATÜT teşhisi, feodalizm teşhisi kondu. ATÜT ya da feodalizmi gereğince açıklamak tasasına bile düşülmeden söz konusu teşhisler ortaya atıldı."⁴⁹ derken ATÜT'ün veya feodalizmin bir kalıp/şablon/reçete olarak sorgusuz sualsiz alınıp Osmanlı toplum yapısına uygulanmasının tehlikelerine dikkat çekmektedir. Bu kapsamda "Baykan Sezer'in yaklaşım tarzı dönemin ATÜT tartışmalarından belirgin bir şekilde farklı görünmektedir."⁵⁰ Sezer'e göre Asya tipi üretim tarzı kavramsallaştırması, Asya toplumlarının tamamını açıklayabilecek bir kavram olmaktan uzaktır; bu kapsamda sosyolog, Bozkır uygarlıklarını ayrı bir kategori altında incelemek gerektiğini ifade etmektedir.⁵¹ Nitekim Kayalı'ya göre "Kapsayıcı bakış açısı ve ayrıntılarda ısrar başka konular yanında ATÜT sorununu en derinlikli bir şekilde tahlil eden entelektüelin Baykan Sezer olduğunu göstermektedir."⁵² Derlemenin eleştirilecek bir diğer noktasının ise Kemal Tahir'in sıklıkla ATÜT'le eş değer bir biçimde okunması olduğu söylenebilir. Kemal Tahir'in Türkiye'de ATÜT tartışmalarını tetikleyici isim olduğu ifade edilebilirse de Tahir'in Osmanlı'yı ATÜT'le ne denli eş değer bir biçimde okuduğu tartışma konusudur. Örnek olarak Kızılcçelik'e göre Kemal Tahir, feodalitenin Doğu toplumlarını açıklayacak bir sistem olmadığını ifade etmekte, aynı zamanda Osmanlı'nın

⁴⁵ Sinan Tankut Gülhan, "Kalkınmayı Okumak: Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm Sorununun Ana Hatları", *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 365-97.

⁴⁶ S. T. Gülhan, "Kalkınmayı Okumak...", s. 376-377.

⁴⁷ S. T. Gülhan, "Kalkınmayı Okumak...", s. 379.

⁴⁸ S. T. Gülhan, "Kalkınmayı Okumak...", s. 386.

⁴⁹ Baykan Sezer, "Türkiye Sosyolojisi: Seminer Notları 3", *XX. Yüzyıl - Türkiye'de Sosyoloji Seminer Notları-3 (Sosyoloji Yıllığı Kitap 9)*, (Yay. Haz.: Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan), Öncü Basım Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 231.

⁵⁰ Kurtuluş Kayalı, "Baykan Sezer'in Metinlerini Doğru Okumaya Yönelmek Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişimini Daha Gerçekçi Bir Biçimde Kavramayı Sağlar", *XX. Yüzyıl - Türkiye'de Sosyoloji Seminer Notları-3 (Sosyoloji Yıllığı Kitap 9)*, (Yay. Haz.: Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan), Öncü Basım Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 13.

⁵¹ Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979, s. 5.

⁵² K. Kayalı, "Baykan Sezer'in Metinlerini...", s. 21.

ATÜT’le de açıklanamayacak bir yapı arz ettiğini belirtmektedir.⁵³ Nitekim Tahir, Batılılaşma üzerine notlarında Osmanlı Devleti’nden “bozuk” ATÜT olarak bahsetmektedir.⁵⁴ Ancak sonrasında mezkûr kavramdan uzaklaştığı bilinmektedir. Bu kapsamda, Eğribel ve Özcan’dan nakille aktarılarak, Kemal Tahir’in “Divitçioğlu’nun ATÜT ile Osmanlı arasında bağlantı kurduğu çalışmasını okuduğunda ‘bu mu Osmanlı?’ diyerek önüne atması üzerinde durup düşünülmesi gereken bir tavidir.”⁵⁵

Son olarak Çeğin ve Öğütle’ye göre *Kerim ya da Zalim* kitabı, bir tür eleştirel diyaloga ve self refleksiviteye (öz düşünümüne) katkı sağlayacaksa tam da amacını gerçekleştirmiş sayılacaktır.⁵⁶ Derleme kapsamında yer alan çalışmalarla (dahası, bu çalışmaların mercek altına aldığı isimlerle) eleştirel diyalogun sürmesi ve sosyal bilimcilerin doğrudan doğruya kendi icraları üzerine sorgulama gerçekleştirmesi, editörlerin bahsettiği amaca hizmet edecektir.

KAYNAKÇA

Alpman, Polat S. “Aybar: Bir Türk Aydınının Devlet ve Toplum Karşısında Teorik ve Politik Konumlanışındaki Güzergâhlar”. *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021. s. 219-305.

Aybudak, Utku. “Ömer Lütfi Barkan ve Mustafa Akdağ Işığında Klasik ve Modern Dönem Arası Osmanlı”. *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 45-89.

Çaha Etil, Mine. “Kemal Tahir’in Politik Metafiziği: ‘Devletin tedavülü’, ‘Devletlû Türk’ ve ‘Kerim Devlet’”. *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle). Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 91-136.

Çeğin, Güney ve Öğütle, Vefa Saygın. “Takdim”. *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 7-15.

Eğribel, Ertan ve Özcan, Ufuk. “1960’ların ATÜT ve Azgelişmişlik Tartışmaları Üzerine”. *Sosyoloji ve Coğrafya (Sosyoloji Yıllığı Kitap 15)*, (Yay. Haz.: Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 795-802.

Gülhan, Sinan Tankut. “Kalkınmayı Okumak: Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm Sorununun Ana Hatları”. *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 365-397

Karbay, Mert. “Küçükömer ve Mardin’in Eserlerinde Bir Leitmotif Olarak Sivil Toplum”. *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 153-190.

Kayalı, Kurtuluş. “Baykan Sezer’in Metinlerini Doğru Okumaya Yönelmek Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişimini Daha Gerçekçi Bir Biçimde Kavramayı Sağlar”. *XX. Yüzyıl - Türkiye’de Sosyoloji Seminer Notları-3 (Sosyoloji Yıllığı Kitap 9)*, (Yay. Haz.: Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan), Öncü Basım Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 9-23.

⁵³ Sezgin Kızılcılık, *Özgün ve Yetkin Bir Sosyal Teorisyen Olarak Kemal Tahir*, Anı Yayıncılık, Ankara 2012, s. 190-191.

⁵⁴ Kemal Tahir, *Notlar/Batılılaşma*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1992, s. 62.

⁵⁵ Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, “1960’ların ATÜT ve Azgelişmişlik Tartışmaları Üzerine”, *Sosyoloji ve Coğrafya (Sosyoloji Yıllığı Kitap 15)*, (Yay. Haz. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan), Kızılelma Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 801.

⁵⁶ G. Çeğin ve V. S. Öğütle, “Takdim”, s. 8-15.

Kızılc¸elik, Sezgin. *Özgün ve Yetkin Bir Sosyal Teorisyen Olarak Kemal Tahir*. Anı Yayıncılık, Ankara 2012.

Öğütle, Vefa Saygın. “Marksist Tarihyazımının Osmanlı Toplum Yapısı Tartışmalarına Bağlanma Biçimleri”. *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 17-44.

Özcan, Ahmet ve Çeğin, Güney. “Osmanlı Maddesinin Altında Yatan Ruha Dair: Hikmet Kıvılcımlı’daki Sosyo-Tarihsel Tahlillere Genel Bir Bakış”. *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021 s. 191-217.

Sarıkaya, Damla. “Türkiye Tarihsel Gelişimine Farklı Bir Bakış: Sencer Divitçioğlu ve ATÜT”. *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed.: Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 137-152.

Sezer, Baykan. *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979.

Sezer, Baykan. “Türkiye Sosyolojisi: Seminer Notları 3”. *XX. Yüzyıl - Türkiye’de Sosyoloji Seminer Notları-3 (Sosyoloji Yıllığı Kitap 9)*, (Yay. Haz.: Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan), Öncü Basım Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 227-407.

Sümer, Çağdaş ve Balkılıç, Özgür. “Bir Müdahalenin Anlamı: Osmanlı Toplum Yapısı ve Geçiş Tartışmalarında Behice Boran Etkisi”. *Kerim ya da Zalim: Osmanlı Devlet ve Toplum Yapısı Tartışmaları*, (Ed. Güney Çeğin ve Vefa Saygın Öğütle), Phoenix Yayınevi, Ankara 2021, s. 307-363.

Tahir, Kemal. *Notlar/Batılma*. Bağlam Yayınları, İstanbul 1992.

Selim Hilmi Özkan, *Osmanlı Devleti ve Diplomasi, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, 286 s. ISBN: 978-605-2101-00-1**

Selim Hilmi Özkan, *Ottoman State and Diplomacy, İdeal Kültür Publications, İstanbul 2017, 286 p. ISBN: 978-605-2101-00-1*

Mehmet DERİ**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 21/11/2022 Düzeltme/Revised: 27/12/2022 Kabul/Accepted: 27/12/2022

Kitap İncelemesi / Book Review

Atf / Cite as: Deri, M. (2022). Selim Hilmi Özkan, *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, 286 s. ISBN: 978-605-2101-00-1. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 227-230. <https://doi.org/10.52735/bellek.1207848>

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde Diplomasi üzerine yapılan nitelikli ve akademik çalışmaların sayısı son yıllarda giderek artmaktadır. Bu çalışmalardan biri de Prof. Dr. Selim Hilmi Özkan'ın kaleme aldığı "Osmanlı Devleti ve Diplomasi" başlıklı çalışmasıdır.

Selçuklu mirası üzerine kurulan fakat Roma'nın hâkimiyet alanı üzerinde de hak iddia eden Osmanlı Devleti'nin başarılarını sadece askerî alandaki başarısıyla açıklamak mümkün değildir. Çünkü Osmanlı Devleti, tarih boyunca kurulmuş ve tarihe büyük ölçüde yön vermiş önemli ve güçlü devletlerin en başında gelenidir. Osmanlı Devleti'nin farklı dinden, dilden, kültürden ve medeniyetten olan toplumlara yüzyıllarca bir arada tutmasının arka planında başarıyla uyguladığı diplomatik siyaseti vardır.

Osmanlı Devleti; ilk Türk-İslam devletlerinin diplomasi geleneklerini devralmış, Kuruluş ve Yükselme dönemlerinde ad hoc (geçici) diplomasiyi kullanmış, Batılı ya da diğer devletlerle karşılıklı, sürekli denilebilecek nitelikte diplomatik ilişkilere girmemiştir. Osmanlı Devleti'nin siyasî, askerî ve ekonomik gücünün zamanla zayıflamasıyla birlikte, özellikle de 1606 Zıttorok Antlaşması ve sonrası dönemde devlet, ad hoc diplomasisini yavaş yavaş terk etmiştir. 17. yüzyılın başından itibaren Osmanlı'da elçi ve elçilik faaliyetlerine yönelik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Osmanlı'da diplomasi kurumsallaşmasını bir gereklilik haline getiren asıl gelişmeler 19. yüzyılda yaşansa da diplomasi kurumsallaşmanın ilk adımları 18. yüzyılın sonlarından itibaren 3. Selim tarafından atılmıştır. 3. Selim, devleti çöküntüden kurtarmanın yolu olarak Batılı ülkelerin yakından takip edilebilmesi için Londra, Paris, Viyana ve Berlin gibi başkentlerde daimi elçilikler açtırmıştır. Osmanlı Devleti, Gerileme ve Dağılma dönemlerinde, devletlerarası ilişkilerde denge politikasını kullanmış, denge politikasının en büyük aracı olarak da diplomasiye büyük önem vermiştir.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde" yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden" hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma "Etik Kurul İzni" gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Bağımsız Araştırmacı, mehmet.deri@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2287-9330.

Çalışmada; ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nde diplomasiyi belirleyen organlar; Kuruluş Döneminde Osmanlı'da Diplomasi ve diplomasinin gelişimi; Yükselme ve Zirve Döneminde Osmanlı Diplomasisi, Osmanlı Devleti'nin Avrupalı Devletlere uyguladığı diplomasi anlayışı, Osmanlı Devleti'nde protokol; Osmanlı Diplomasisinde değişim ve sürekli diplomasiye geçiş; sürekli diplomasiye geçiş sürecinde dış faktörler, Hariciye Nezaretinin Kurulması gibi konular akademik bir perspektiften ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Diplomasi, Sürekli Diplomasi, Elçi, Protokol.

ABSTRACT

The number of qualified and academic studies on Diplomacy of the Ottoman State has been increasing in recent years. One of these studies is Prof. Dr. Selim Hilmi Özkan's work titled "*Ottoman State and Diplomacy*".

It is not possible to explain the success of the Ottoman State, which was founded on the Seljuk heritage but also claimed the dominion area of Rome, only with its success in the military field. Because the Ottoman State is the foremost of the important and powerful states that have been established throughout history and have shaped history to a great extent. There is the Ottoman State's successfully diplomatic policy in the background of keeping societies from different religions, languages, cultures and civilizations together for centuries.

The Ottoman State inherited the diplomatic traditions of the first Turkish-Islamic states, used ad hoc (temporary) diplomacy during the Foundation and Rising periods, and did not enter into mutual, permanent diplomatic relations with Western or other states. With the weakening of the political, military and economic power of the Ottoman State over time, especially in the period after the Zıtlar Agreement of 1606, the state gradually abandoned ad hoc diplomacy. Since the beginning of the 17th century, studies on ambassador and embassy activities have started to be carried out in the Ottoman State.

Although the main developments that made the institutionalization of diplomacy a necessity in the Ottoman State took place in the 19th century, the first steps of institutionalization in diplomacy were taken by Selim III from the end of the 18th century. Selim III opened permanent embassies in capitals such as London, Paris, Vienna and Berlin in order to closely follow Western countries as a way to save the state from collapse. The Ottoman State, in times of Regression and Disintegration, used the policy of balance in interstate relations, and attached great importance to diplomacy as the greatest tool of balance policy.

In the study; mainly the organs that determine diplomacy in the Ottoman State; Diplomacy and the development of diplomacy in the Ottoman State in the Establishment Period; Ottoman Diplomacy in the Rise and Peak Period; The understanding of diplomacy applied by the Ottoman State to the European States, the protocol in the Ottoman State; Change in Ottoman Diplomacy and the transition to continuous diplomacy; external factors in the transition to continuous diplomacy; Issues such as the Establishment of the Ministry of Foreign Affairs are discussed from an academic perspective.

Keywords: Ottoman Empire, Social Structure of the Ottoman Empire, State Structure of the Ottoman Empire.

Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemindeki temel vasfının fetih ve gaza olduğu herkesçe malumdur. Bu hedefini gerçekleştirmek için özellikle 18. asra kadar savaş silahına, daha sonra da diplomasi silahına ağırlık verme gereğini duymuştur. Osmanlı Devleti, beylikten cihan devleti olmaya geçişte siyasetini ve genişleme stratejisini sadece fetihlere dayalı bir genişleme politikası üzerine inşa etmemiştir. Daha bu dönemlerden başlamak üzere devletin temel siyaseti arasında önde gelme, üstünlük ve diplomasi gibi konular da yer almıştır.

Osmanlı Devleti, Kuruluş Döneminden başlamak üzere diğer müesseselerde olduğu gibi diplomasi geleneği ve kurumuna da önem vermiştir. Osmanlı Devleti'nin Kuruluş, Yükselme

ve Zirve Döneminde yabancı devletler nezdine sürekli elçiler göndermemiş olması diplomasi kuralını bilmediği anlamına gelmemektedir. Osmanlı Devleti'nin diplomasi anlayışı dönemin şartlarına göre değişiklik göstermiştir. Daha Kuruluş Döneminde barışçıl ve uyumlu bir diplomasi anlayışı benimseyen Osmanlı Devleti, Yükselme ve Zirve Döneminde ise kendine özgü üstünlük ve önde gelme prensibine dayalı bir diplomasi anlayışı belirlemiştir.

Karlofça Antlaşması sonrası Osmanlı Devleti'nin diplomasi anlayışında ise belirgin bir değişim kendini göstermiştir. Aslında bu değişim Zıtvatoruk Antlaşması ile başlamış olup Karlofça Antlaşması'ndan sonra daha aktif olarak uygulanmaya başlamıştır. 1699 Karlofça Antlaşması ile başlayan Osmanlı diplomasisindeki değişim ve dönüşüm, 1793 yılında sürekli elçiliklerin açılmasına kadar devam etmiştir. 1793 yılında ise Osmanlı diplomasisinde yeni bir dönem başlamış oluyordu. Çünkü bu döneme kadar uygulanan ad hoc yani geçici diplomasi anlayışı değişiyor ve Osmanlı Devleti Avrupa başkentlerinde sürekli elçilikler açıyordu. Bu elçilikler sayesinde Avrupa'yı tanımak istiyordu. Hatta Avrupa devletleri ile ittifaklar kurmak istiyor, gerektiğinde ise Avrupa Devletlerinin desteğini yanında görmek istiyordu. Aynı devlet, bir yüz yıl önce ehl-i kefer olarak kabul ettiği devlet ile ittifak antlaşması yapmak bir tarafa, kendi vatandaşlarının uzun süreli bu ülkelerde oturmasını bile kabullenmek istememişti.

Osmanlı Devleti'nin diplomasi anlayışı kuruluştan yıkılışa kadar bir değişim yaşamıştır. Bu değişim, aslında bir modernleşme olarak algılsa da, Osmanlı Devleti'nin Yükselme ve Zirve Döneminde uygulamış olduğu tek taraflı diplomasi anlayışının kendine özgü yanları ile çağdaş bir diplomasi anlayışının zaman içerisinde değişmesidir. Çünkü zikredilen dönemde Osmanlı Devleti, dünya siyasetinin merkezini şekillendirdiği gibi tek taraflı diplomasi anlayışını çok uzun bir süre devam ettirebilmiştir.

İnceleyeceğimiz eser; giriş, iki bölüm, sonuç ve ekler kısmından oluşmaktadır.

Girişte (s. 15-24); diplomasi'nin tanımı, anlamı ve diplomasi'nin tarihî arka planı hakkında bilgi verilmiş,

Birinci Bölüm (s. 25-155), "*Osmanlı Devleti'nin Diplomasi Anlayışı*" başlığını taşımakta olup bu bölümde Osmanlı'da diplomasiyi belirleyen organlar, Osmanlı Devleti'ndeki diplomasi anlayışının, Karlofça Antlaşması'na kadar Avrupa, Asya ve denizlerdeki siyasî ve askerî üstünlüğünü nasıl devam ettirdiği ortaya konulmuştur. Yine bu bölümde; Kuruluş ve Yükselme Dönemi Osmanlı elçilerinin yurt dışına gitme nedenleri, bunların gittikleri ülkelerde karşılanışları, Osmanlı Devleti'nin gelen yabancı elçilere bakışı ve bunlara uyguladığı protokol kuralları hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci Bölümde (s. 153-246), "*Osmanlı Diplomasisinde Değişim ve Sürekli Diplomasiye Geçiş*" başlığı ile Osmanlı Devleti'nin Karlofça Antlaşması sonrası karşı karşıya kaldığı askerî ve siyasî durum, diplomasi çerçevesinde incelenmiştir. 1699 Karlofça Antlaşması sonrası başlayan Osmanlı diplomasisinde nasıl bir değişim ve dönüşüm yaşandığı ortaya konulmuştur. Osmanlı Devleti'nin "sürekli diplomasi"ye geçiş sürecinde dış ilişkilerini nasıl şekillendirmeye çalıştığı; Hariciye Nezareti'nin kurulması ile Reisü'l-Küttablık'tan Hariciye'ye geçişte Osmanlı Diplomasisinde nasıl bir değişim ve dönüşüm yaşandığı açıklanmıştır.

Sonuç kısmında (s. 247-248) ise çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılarak çalışmaya son verilmiştir.

Ekler (s. 273-285) kısmında ise çalışmada kullanılan arşiv belgelerine ve konuyla ilgili fotoğraflara yer verilmiştir.

Sonuç olarak söylemek gerekirse "*Osmanlı Devleti ve Diplomasi*" başlıklı bu çalışma; alanında yapılan ilk çalışmalardan olması, başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri olmak

üzere zengin bir akademik literatür kullanılarak hazırlanmış olması, konuların bütüncül ve sistematik bir şekilde ele alınması, yazarının konuya olan hâkimiyeti, özgün yorumları ve değerlendirmeleri, kendi alanında daha sonra yapılacak akademik çalışmalar için ciddi bir literatür katkısı sunması nedeniyle konuya ilgi duyan akademisyenler ve araştırmacılar için önemli bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.